

Kutatási Füzetek

20.

A Kutatási Füzetek a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskolájának kiadványsorozata

Sorozatszerkesztő:

Fischer Ferenc

Ormos Mária

Harsányi Iván

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola

Kutatási Füzetek

20.

Pécsi Tudományegyetem
Pécs, 2013

A kötet a Tudományos képzés műhelyeinek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen (TÁMOP 4.2.2/B-10/1-2010-0029) projektje támogatásával készült.

Szerkesztette:
Bene Krisztián
Dávid Ferenc
Deák Máté
Gózszy Zoltán
Vitári Zsolt

Az angol nyelvű tartalomjegyzéket készítette:
Dávid Ferenc

A francia nyelvű tartalomjegyzéket készítette:
Bene Krisztián

A német nyelvű tartalomjegyzéket készítette:
Vitári Zsolt

Címlaptervező:
Ocsovai Gábor

Nyomdai munka:
B-Group Kft.

© Szerzők, 2013
© Szerkesztők, 2013

ISSN 1416-0986

TARTALOM

<i>Bene Krisztián: A Francia Antibolsevik Légió végnapjai a keleti hadszíntéren</i>	13
<i>Dávid Ferenc: A katonai titkosszolgálatok az 1945-ös újjászervezés időszakában</i>	37
<i>Gergely Marianna: Egy elmélet hatékonysága: a csehszlovák gazdaságpolitika 1919 és 1923 között</i>	67
<i>Herz-Topál Zsófia: Gömbös Gyula megítélése az NSDAP hivatalos lapjában</i>	89
<i>Kacziba Péter: Államszervezési kísérletek Cipruson</i>	111
<i>Lengyel Gábor: Egy kettős játszma színterei – néhány adalék a pakisztáni titkosszolgálat afganisztáni szerepvállalásához</i>	135
<i>Nagy Róbert: Contacts of „RÁBA” Hungarian Railway Carriage and Machine Works in the Italian armaments industry on the field of aircraft and transport vehicle production between 1928 and 1941</i>	155
<i>Schwarzwölder Ádám: Az 1901-es összeférhetetlenségi törvény megszületésének körülményei</i>	177
<i>Szalánczi József Krisztián: Az 1938-1939-es német Antarktisz-expedíció katonai vonatkozásai</i>	199

CONTENTS

<i>Krisztián Bene</i> : The French Anti-Bolshevik Legion's Last Days on the Eastern Theatre of War	13
<i>Ferenc Dávid</i> : The Military Secret Services in the Reorganisation of 1945	37
<i>Marianna Gergely</i> : Efficiency of a Theory: the Czechoslovak Economic Policy between 1919 and 1923	67
<i>Zsófia Herz-Topál</i> : Opinion on Gyula Gömbös in the Official Newspaper of the NSDAP	89
<i>Péter Kacziba</i> : State Organization Attempts on Cyprus	111
<i>Gábor Lengyel</i> : Theatres of a Double Game – Some Information on the Pakistani Secret Service's Role in Afghanistan	135
<i>Róbert Nagy</i> : Contacts of „RÁBA” Hungarian Railway Carriage and Machine Works in the Italian armaments industry on the field of aircraft and transport vehicle production between 1928 and 1941	155
<i>Ádám Schwarzwölder</i> : Birth Circumstances of the Incompatibility Act 1901	177
<i>József Krisztián Szalánczi</i> : Military Aspects of the German Antarctic Expedition 1938-1939	199

INHALT

<i>Krisztián Bene</i> : Die letzten Tage der Französischen Antibolschewistischen Legion an der Ostfront	13
<i>Ferenc Dávid</i> : Militärgeheimdienste in der Phase der Neuorganisation 1945	37
<i>Marianna Gergely</i> : Die Effizienz einer Theorie: die tschechoslowakische Wirtschaftspolitik 1919-1923	67
<i>Zsófia Herz-Topál</i> : Urteil über Gyula Gömbös im offiziellen Blatt der NSDAP	89
<i>Péter Kacziba</i> : Staatsorganisationsversuche auf Zypern	111
<i>Gábor Lengyel</i> : Schauplätze eines Doppelspiels – Beiträge zur Rolle des pakistanischen Geheimdienstes in Afghanistan	135
<i>Róbert Nagy</i> : Contacts of „RÁBA“ Hungarian Railway Carriage and Machine Works in the Italian armaments industry on the field of aircraft and transport vehicle production between 1928 and 1941	155
<i>Ádám Schwarzwölder</i> : Umstände der Verabschiedung des Gesetzes über die Unverträglichkeit 1901	177
<i>József Krisztián Szalánczi</i> : Militärische Bezüge der deutschen Antarktisexpedition 1938-1939	199

TABLE DES MATIÈRES

<i>Krisztián Bene</i> : Les derniers jours de la Légion des volontaires français contre le bolchevisme sur le front de l'Est	13
<i>Ferenc Dávid</i> : Les services de renseignements militaires pendant la réorganisation de 1945	37
<i>Marianna Gergely</i> : L'efficacité d'une théorie : la politique économique tchécoslovaque entre 1919 et 1923	67
<i>Zsófia Herz-Topál</i> : Le jugement sur Gyula Gömbös dans le journal officiel du NSDAP	89
<i>Péter Kacziba</i> : Des tentatives d'organisation d'Etat à Chypre	111
<i>Gábor Lengyel</i> : Les théâtres d'un double jeu - quelques informations sur le rôle du service de renseignements pakistanais en Afghanistan	135
<i>Róbert Nagy</i> : Contacts of „RÁBA” Hungarian Railway Carriage and Machine Works in the Italian armaments industry on the field of aircraft and transport vehicle production between 1928 and 1941	155
<i>Ádám Schwarzwölder</i> : Les circonstances de la naissance de la loi d'incompatibilité de 1901	177
<i>József Krisztián Szalánczi</i> : Les aspects militaires de l'expédition allemande en Antarctique de 1938-1939	199

A FRANCIA ANTIBOLSEVIK LÉGIÓ VÉGNAPJAI A KELETI HADSZÍNTÉREN

Franciaország második világháború alatti történetének számos érdekes és kevésbé ismert fejezete van, melyeket – általában jó okkal – még a francia történetírás sem méltatott különösebb figyelemre. Ennek eredményeként ezek a jelenségek a hazai történészek körében sem igazán ismertek, így mindenképpen érdemes őket részletesebben vizsgálni. Az egyik legérdekesebb ezek közül a francia fegyveres kollaboráció, mely a közelmúltig nem került feldolgozásra elfogulatlan módon Franciaországban, bár az utóbbi időszakban már ez utóbbira is történtek kísérletek, melyekben e sorok szerzőjének is jutott némi szerep.¹

Mivel korábban ennek a kiadványsorozatnak a lapjain már bemutattam a fegyveres kollaboráció egyik legismertebb szervezetének, a Francia Antibolsevik Légiónak (*Légion des volontaires français contre le bolchevisme*) a keletkezését,² most szeretném megismertetni az olvasókat ennek a történetnek a végével, így a korábbi eredmények és a közbeeső évek eseményeinek rövid ismertetése után a fegyveres szervezet tevékenységének utolsó hónapjait vizsgálom meg részletesebben 1944 tavaszán és nyarán.

Az Antibolsevik Légió születése

A megszállt Franciaországban érdekes helyzet állt elő 1941 júniusában, miután a Harmadik Birodalom csapatai megindították hadműveleteiket a Szovjetunió ellen. A

¹ BENE 2012.

² BENE 2008.

kommunistaellenes érzelmek felszínre törtek mind az 1940 nyara óta Vichy városában székelő francia kormányzat,³ mind pedig a Párizsban német fennhatóság alatt működő kollaborációt hirdető politikai pártok részéről. Előbbi csupán arra szánta el magát, hogy június 30-án megszakítsa a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval és kiutasítsa a szovjet diplomatákat az országból,⁴ utóbbiak azonban sokkal messzebb mentek, mivel már 23-án nyilvánosan követelték a kormánytól egy ún. francia antibolsevik⁵ légió vagy más verzióban egyesült európai légió felállítását, mely a németek oldalán fegyverrel küzdene a szovjetek ellen.⁶ A kollaboráns pártok kezében lévő párizsi sajtóban meginduló kampányhadjárat gondolatmenetét jól foglalja össze az egyik pártvezető, Jacques Doriot egyik közleménye: *„A kommunizmus ellen folyó küzdelem bennünket sem hagyhat érzéketlenül. Noha országunk nem vehet részt hivatalosan ebben a harcban, kérjük magunknak a jogot, hogy a spanyolok, finnek és románok oldalán harcolhassunk.”*⁷

³ HAHNER 2002, 245-246.

⁴ NOGUÈRES 1955, 351.

⁵ BEBESI, 2009, 60-75.

⁶ ORY 1976, 242.

⁷ AN F 60 235. Étude sur la LVF, 2-3.

Jacques Doriot, a kollaboráns politika egyik vezéralakja

A francia kormány és annak vezetője, Pétain marsall azonban meglehetősen szkeptikusan viszonyult a párizsi pártok által felvázolt tervhez, így egy meglehetősen furcsa kompromisszum jött létre. A kormány hozzájárult ahhoz, hogy önkéntesek jelentkezzenek egy a jövőben felállítandó antibolsevik alakulatba, de visszautasította, hogy bármiféle anyagi segítséget nyújtson annak működéséhez mindaddig, amíg nem kap hivatalos felkérést erre a német hatóságok részéről.⁸ Sőt, ezen túlmenően még a fegyverszünet miatt tartalékállományba helyezett tiszti állománynak is megtiltotta az alakulathoz való csatlakozást.⁹

Ugyanakkor az egyértelműen távolságtartó kormányzati hozzáállás nem tántorította el a kollaboráns pártokat eredeti szándékuktól, így a párizsi német nagykövethez, Otto Abetz-hez fordultak támogatásért, aki rokonszenvvel figyelte a kezdeményezést. Az ő közbenjárásának köszönhető, hogy –

⁸ GIOLITTO 2007, 16-17.

⁹ DELARUE 1968, 162.

bár hivatalos diplomáciai megkeresésre nem került sor – a német hatóságok bizonyos feltételekkel végül áldásukat adták a tervre.¹⁰ A feltételek értelmében a szervezetnek függetlennek kellett maradnia a francia kormányzattól, létszáma pedig nem haladhatta meg a 15 000 főt.¹¹ Ezen feltételek garantálták, hogy az alakulat teljes egészében német fennhatóság alatt működjön, részvétele pedig a legjobb esetben is csupán jelképes maradjon, így tehát a francia kormány semmilyen engedményre nem tarthatott igényt a francia katonák esetleges harctéri sikerei esetén sem.¹²

A fenti kikötések elfogadása után a szervezet végül hivatalosan 1941. július 7-én jött létre a párizsi német nagykövetségen a kollaboráns pártok vezetőinek részvételével.¹³ A tanulmány szabta terjedelmi keretek miatt a toborzás részletei itt nem kerülnek bemutatásra, elég annyit kiemelni, hogy következő három év folyamán 13 400 önkéntes jelentkezett az alakulatba, akik közül a rendkívül szigorú – német és francia katonáorvosokból álló¹⁴ – bizottságok csupán 5 800-at találtak szolgálatra alkalmasnak.¹⁵

¹⁰ BAMA N 756/201. 8. Französische SS-Freiwilligen Sturm-Brigade, 1.

¹¹ BURRIN 1986, 472.

¹² IHTP 72 AJ 258, 232 14. Soldats français sous uniformes allemands, 1.

¹³ BAMA RS 3-33/3. Dokumentation über die Beteiligung französischer Freiwilligen auf deutscher Seite im Weltkrieg 1939-1945, 3.

¹⁴ Uo. 5.

¹⁵ AN 3 W 101. Rapport du 20 octobre 1944.

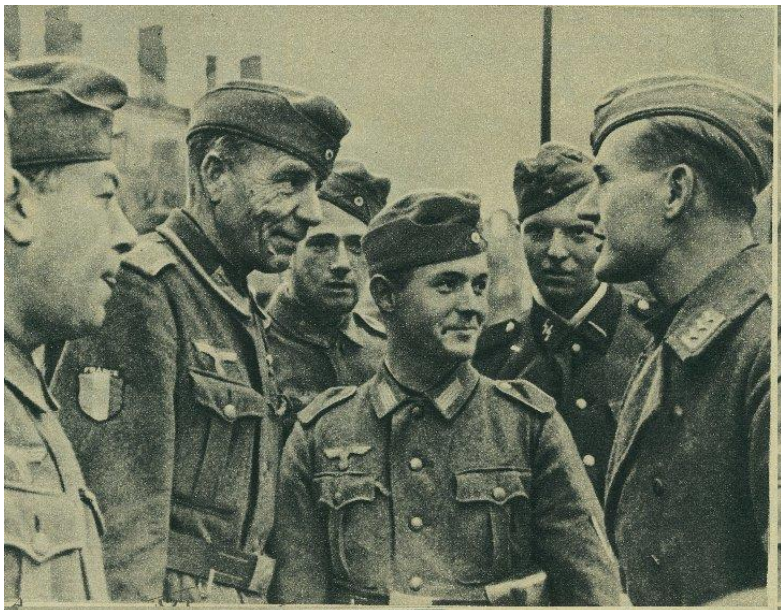
A lengyelországi kiképzésre induló francia önkéntesek

Noha az önkéntesek jelentős része rendelkezett már valamilyen katonai múlttal, a németek szükségesnek látták reguláris kiképzésnek alávetni őket, így a Versailles-ban gyülekeztetett jelentkezőket a megszállt Lengyelországban található debai (lengyelül Dembica) kiképzőtáborba irányították, 150 kilométerre keletre Krakkótól, ahol egy gyorsított tanfolyam keretében 61 franciául is beszélő német tiszt és altiszt ismertette meg őket a modern harceljárásokkal.¹⁶ A német hadvezetés meg volt róla győződve, hogy a francia hadsereg kiképzési módszerei elavultak, ezért szenvedett Franciaország megsemmisítő vereséget 1940-ben, így a katonai ismeretek átadása az önkéntesek számára életbevágóan fontos.¹⁷ A tábor egyébként egyszerre közel 30 000 újoncnak adott otthont és számos különböző nemzetiségű, a német hadseregben szolgáló katona kiképzésére szolgált, így ideális hely volt a francia önkéntesek szintre hozásához is. Utóbbiak itt már hivatalosan a Wehrmacht 638. gyalogezredét alkották

¹⁶ AMOUROUX 1978, 293.

¹⁷ AN F 60 235. Étude sur la LVF, 26.

(*Französisches Infanterie-Regiment 638*).¹⁸

Francia önkéntesek német egyenruhában

A Légió Moszkva kapui előtt

Noha az első önkéntesek – akiket folyamatosan követtek a később jelentkezők – csupán szeptember első hetében kezdték meg kiképzésüket (egész pontosan szeptember 8-án),¹⁹ a német hadvezetőség a keleti hadszíntéren elszenvedett veszteségek miatt már október végén szükségesnek látta a csupán két zászlóaljából álló ezred bevetését annak ellenére, hogy hivatalosan még nem fejeződött be az előírt kiképzési program. Ebből kifolyólag a legutoljára érkezett katonák (körülbelül 250 fő) egyáltalán nem vettek részt kiképzésen,

¹⁸ BAMA RH 53-23/50. Le cadre d'instruction d'instruction de la LVF, 103-104.

¹⁹ BAMA N 756/201. Die Französische Freiwilligen-Legion, 3.

csupán fegyverrel és egyenruhával látták őket, majd beosztották őket a már felállított zászlóaljok kötelékébe.²⁰ A frontra induló egység létszáma ekkor 181 tiszt, valamint 2 271 altiszt és legénységi állományú katona.²¹

Az egység katonai színvonalával kapcsolatban talán elég két tiszt véleményét idézni, akik az alakulatban szolgáltak. Simoni őrnagy szerint: *„A tisztek és legionáriusok legfeljebb 40 százaléka képes megfelelően használni az egyéni és kollektív fegyvereket, 60 százalékuk pedig rosszul lő és elveszíti töltényeit. Az álcázási, terep-felhasználási és fegyverhasználati ismeretek (különösen a kollektív fegyvereké), a raj- és szakaszszintű manőverezés esetükben csupán üres szó marad”*.²² Ez a negatív vélemény nem egyedülálló, amint azt egy másik visszaemlékezés is bizonyítja: *„A tisztek toborzása száналmas volt. Ezt számos ok magyarázza. Könnyű volt hamis adatokat megadni és tiszti rangot hazudni, mivel az ezt igazoló papírokat nem ellenőrizték elég figyelmesen. [...] Egy kivételével minden tiszt tartalékos állományú volt. Sokan a legénységi állományból emelkedtek ki és egész szolgálatukat a gyarmatokon töltötték. Egyikük sem tartozott a magasabb társadalmi osztályokhoz. Mindegyikük karrierjét kisebb-nagyobb szakmai hibák szennyezték be.”*²³

Így festett tehát az 1941. október 28-án frontra induló egység, melyet ráadásul még a politikai pártok aktivistáinak magas száma és az általuk kifejtett – egymással gyakran ellentétes – propaganda is tovább gyengített.²⁴ Mindettől függetlenül az egységet a 7. bajor gyalogoshadosztály kötelékébe rendelték, mely a Moszkva előtti frontszakaszon harcolva már jelentős veszteségeket szenvedett, így sürgősen friss erőkre volt szüksége, még ha azok nem is a legmagasabb

²⁰ SHD 2 P 14. Rapport du lieutenant Ourdan, 20-21.

²¹ BAMA RS 3-33/3. Dokumentation über die Beteiligung französischer Freiwilligen auf deutscher Seite im Weltkrieg 1939-1945, 9.

²² SHD 2 P 14. Rapport du 24 juin 1943 du commandant Simoni, 2.

²³ SHD 2 P 14. Rapport du lieutenant Ourdan, 10.

²⁴ BRUNET 1986, 311.

színvonalat képviselték.²⁵ A hiányosságokat jól jelzi az a tény, hogy az alakulat – melynek Szmolenszkig vasúton, onnan pedig gyalog kellett megtennie a frontra vezető utat – csupán igen komoly nehézségek árán közel egy hónap alatt tudta megtenni ezt a távolságot, miközben hozzávetőlegesen 500 főt (a létszám 20 százalékát) veszítette el betegségek és fagysérülések miatt.²⁶

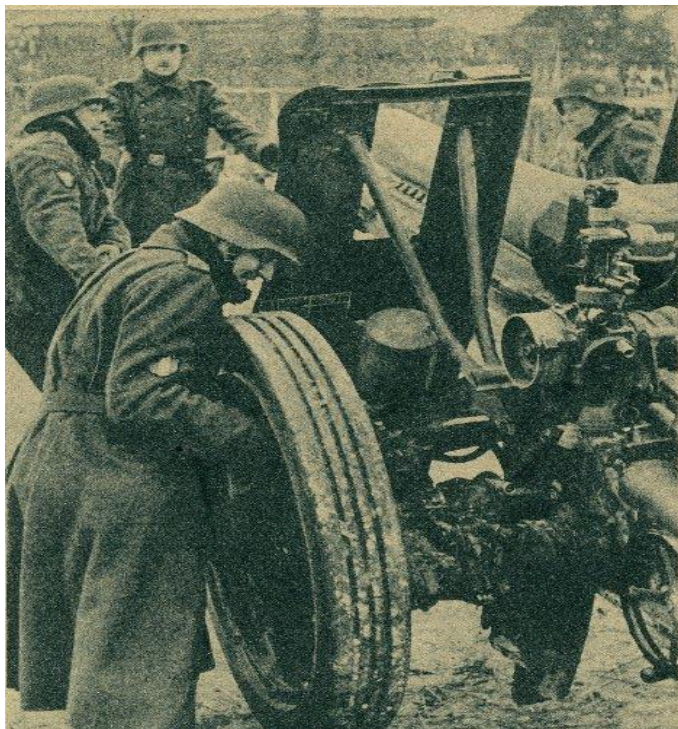
A fronton nyújtott teljesítmény sem volt sokkal meggyőzőbb. A francia egység csupán két hetet töltött az első vonalban november 24. és december 6. között, miközben egy komolyabb és különösebb eredményeket nem hozó támadó akcióban vett részt, ennek eredményeképpen azonban újból jelentős veszteségeket szenvedett (50 halott, 120 harctéri sebesült, 200 fagysérült, 100 beteg),²⁷ így a német parancsnokság leváltotta az ezredet és átszervezésre a hátszágba küldte. A problémákat az egyik német tiszt így fogalmazta meg röviden: *„Hiányzik a szervezőképesség, a német precizitás, a fegyverek és a felszerelés karbantartása, valamint a lóállomány ápolása. A Légió nem alkalmas bevetésre. Az egység talpra állításának feltétele a tisztikar megerősítése és az alapos katonai kiképzés.”*²⁸

²⁵ LEFEVRE–MABIRE 2004, 125-129.

²⁶ BAMA RS 3-33/3. Dokumentation über die Beteiligung französischer Freiwilligen auf deutscher Seite im Weltkrieg 1939-1945, 17.

²⁷ AN F 60 1688. Pariser Zeitung, 1942. július 9.

²⁸ BAMA N 756/201. Die Kameradschaft: Die Europäischen Freiwilligen, 3.

A Légió tagjai az első vonalban

A leharcolt alakulat túlélőit egy másik lengyelországi kiképzőtáborba vonták vissza, Krusznába, ahol a német parancsnokság első lépésként minden nem kívánatos elemtől (túlkorosaktól, színesbőrűektől, politikai agitátoroktól) megszabadult,²⁹ a maradékkal pedig nyilatkozatot írtak alá, hogy a jövőben szolgálati idejük alatt nem folytatnak politikai tevékenységet. Ennek a lépésnek az eredményeként az állomány fele távozott az egység kötelékéből.³⁰ Ezt követően került sor egy újbóli kiképzésre, ahol nemcsak a Franciaországból frissen érkezett újoncoknak, hanem a frontot megjárt katonáknak is részt kellett venniük. A németek

²⁹ IHTP 72 AJ 258, 232 14. Soldats français sous uniformes allemands, 4.

³⁰ BROCHE 2002, 218.

alaposságát és a korábbi hiányosságokat jól illusztrálja az a tény, hogy ezúttal a kiképzés 1942 májusáig tartott, így sok önkéntes fél éven keresztül részesült katonai oktatásban. Ezzel párhuzamosan a korábbi ezred helyett két önálló zászlóaljat hoztak létre,³¹ melyeket német összekötő törzsek irányítása alá helyeztek.³²

Harc a partizánok ellen

A két zászlóaljat egymástól függetlenül vetették be a keleti fronton harcoló német csapatok utánpótlási vonalainak védelmében, miután előző évi teljesítményük alapján alkalmatlannak találták őket az első vonalban folytatott szolgálatra. A francia alegységeket német biztonsági hadosztályok kötelékébe rendelték, melyeknek az volt a feladatuk, hogy felszámolják a partizáncsoportokat a hátszágban, vagy legalábbis megpróbálják a lehető legkisebbre csökkenteni az általuk jelentett veszélyt. Anélkül, hogy itt kitérnénk ennek a tevékenységnek a részleteire, meg kell jegyezni, hogy az 1942-43-as év folyamán nyújtott kiemelkedő teljesítmény – melyet német és francia jelentések is kiemeltek³³ – eredményeként a francia katonák bizonyították harcértéküket a parancsnokságnak. Ennek elismeréseként 1943. október 1-jén a két zászlóaljat újból összevonták Fehéroroszországba Edgar Puaud ezredes parancsnoksága alatt, aki ettől kezdve nagyon önállósággal irányíthatta az újraalakított ezredet a partizánellenes hadműveletekben.³⁴

Az új parancsnok, aki korábban a Francia Idegenlégióban teljesített szolgálatot, elhatározta, hogy felfejleszti alakulatát egy kétezredből álló dandárrá. Ennek az elhatározásnak a

³¹ BAMA RS 3-33/3. Dokumentation über die Beteiligung französischer Freiwilligen auf deutscher Seite im Weltkrieg 1939-1945, 30-31.

³² BAMA RH 26-221/43b. Rapport du 27 juin sur le déploiement de la LVF, 3.

³³ SHD 2 P 14. Rapport du 29 juin 1943 du commandant Simoni, 6.; BAMA N 756/201. Opération Greif.

³⁴ AN 3 W 63. Ordre général n° 1 du 1er octobre 1943 du colonel Puaud.

jegyében felállította a Légió harmadik, majd negyedik zászlóalját is,³⁵ ennél többre azonban nem volt képes, ugyanis az ambiciózus tervek megvalósításához nem állt rendelkezésre kellő létszámú jelentkező. A franciaországi toborzóirodák és a kollaboráns pártok minden erőfeszítése sem volt elegendő ahhoz, hogy a háborúnak ebben a szakaszában évi néhány száz önkéntesnél többet találjanak, ami még az elszenvedett veszteségek pótlására sem volt elegendő, nemhogy új zászlóaljak felállítására. A foghíjas alakulatok fenntartásának nem sok értelme volt, ezért a német parancsnokság hamarosan meg is szüntette a negyedik zászlóaljat, ami egyben a francia dandár felállításáról szóló álmok végét is jelentette.³⁶

A régi-új ezred első és legnagyobb partizánvadász akciójára 1944. január 27. és február 28. között került sor Minszktól keletre, melynek keretében a Légió német egységekkel együttműködve nagy létszámú partizáncsoportokat kerített be és számolt fel. A francia alakulat kemény harcokat vívott, melynek során elvesztette a III. zászlóalj vezetőjét és egyik századparancsnokát is,³⁷ de jelentős szerepet vállalt a sikeres akcióban. A Wehrmacht hivatalos közleménye szerint a hadművelet során 41 partizántáborot számoltak fel, 1 118 partizánt öltek meg és 1 346 főt ejtettek foglyul.³⁸

Ugyanakkor az ilyen és ehhez hasonló sikerek sem tudták elfedni az egyre kritikussabb helyzetet, nevezetesen azt, hogy a partizánok egyre nagyobb, jobban felszerelt és kiválóan szervezett egységeket tudtak bevetni a megszálló hadsereg ellen.³⁹ Ugyanakkor pedig az akadozó létszám-utánpótlás miatt meggyengült Légió korábbi sikeres akcióitól függetlenül egyre kevésbé tudta ellenőrzése alatt tartani a rábízott térséget, amelynek bármelyik pontján bármelyik pillanatban

³⁵ BAMA RH 53-23/50. 91.

³⁶ BAMA N 756/201. 8. Französische SS-Freiwilligen Sturm-Brigade, 7.

³⁷ ROSTAING 2008, 105-107, 111.

³⁸ BAMA RS 3-33/3. Dokumentation über die Beteiligung französischer Freiwilligen auf deutscher Seite im Weltkrieg 1939-1945, 50.

³⁹ ABBOTT-THOMAS 1983, 13.

túlerejű és lesből támadó ellenféllel kerülhetett szembe. Az egyik túlélő visszaemlékezése szerint: „A partizánok elsöprő fölényben voltak megszállási zónánk egészében és a Vörös Hadsereg reguláris egységeinek támogatását is élvezték. [...] Egyértelművé vált, hogy nincs tovább. A Légión katonái túlságosan elszigeteltek és elveszettek voltak a hatalmas fehérségben, lelassította őket a hideg, legyengítette a betegség és egyik vereséget a másik után szenvedték el. Mindeközben a lakosság egyre növekvő rokonszenvvel fordult a partizánok felé.”⁴⁰

Noha az általános helyzet egyetlen megszálló egységénél sem volt jobb, a német parancsnokság számos hadműveletet indított a térségben 1944 tavaszán és nyarán, hogy visszaszerezze a kezdeményezést. Bár a stratégiai cél eleve kudarcra volt ítélve, a franciák számos olyan akcióban vettek részt ebben az időszakban, mely jelentős sikerként lett elkönyvelve a foglyul ejtett partizánok száma és a zsákmányként szerzett fegyverek mennyisége alapján.⁴¹ Ugyanakkor az egység hírszerzési jelentései szerint a Légión ellenőrzése alatt álló területen a partizánok létszáma elérte, sőt meghaladta a 30 ezer főt, amivel szemben a német vezetés csupán néhány megfogyatkozott létszámú másodvonalbeli egységet tudott szembeállítani.⁴² A helyzetet jól érzékelteti az egyik tiszt elemzése: „Noha a napi tapasztalat bizonyítja, hogy a németek nagyszerűen harcolnak az első vonalban, egyáltalán nem értik a partizánháborút, amit az idő nagyobb részében másod- vagy harmadrangú egységekkel vívnak, amelyeknek semmi tapasztalatuk sincs ezen a téren. A franciák ezzel szemben jól ismerik ezt a háborút marokkói és levantei tapasztalataiknak köszönhetően. Ugyanakkor ezt a németek nem akarják elismerni. Ha a tények diktálta szükségszerűségből megpróbálják nekik bebizonyítani, csak felbosszantják őket. Ebből kifolyólag már csak propagandaokokból is azt akarják láttatni, hogy nincsenek partizánok (annak ellenére, hogy ezek egészen a létfontosságú Minszk-Szmolenszk vasútvonalig

⁴⁰ ROSTAING 2008, 120-123.

⁴¹ BAMA RS 3-33/3. Dokumentation über die Beteiligung französischer Freiwilligen auf deutscher Seite im Weltkrieg 1939-1945, 53-57.

⁴² SAINT-LOUP 1963, 400-401.

merészkednek, ahol változó sikerrel aknákat helyeznek el), és az orosz paraszti lakosság egy emberként csatlakozik Németországhoz.”⁴³

Mindezekon felül a hadműveletek jelentős vérvesztéseget okoztak a már korábban meggyengült francia ezrednek, ezért a németek úgy ítélték meg, hogy az alakulat a továbbiakban már nem alkalmas harctéri bevetésre és június 18-án elrendelték visszavonását Németországba,⁴⁴ ahová időközben az ezred hadtápközpontja is áttelepült.⁴⁵

A Bobr-folyó mentén vívott összecsapás

Ugyanakkor azonban az alakulat áttelepülése váratlan és igen komoly akadályba ütközött, nevezetesen a Vörös Hadsereg 166 hadosztállyal (amelyeket egyebek mellett 2 700 harckocsi és 4 500 repülőgép is támogatott)⁴⁶ június 22-én megindított nyári offenzívájába, mely könnyedén törte át a meggyengült német vonalakat. Ez a váratlan siker ugyanakkor katasztrofális következményekkel járt a német hadseregre nézve, melynek számos egységét bekerítették a váratlan gyorsasággal előretörő szovjet csapatok. A teljes Közép Hadseregcsoport nyugat felé vonult vissza – helyenként menekült –, hogy elkerülje a bekerítést és a megsemmisülést. A német parancsnokságnak minden használható egységre szüksége volt, hogy lelassítsa a szovjet csapatok előretörését, így sok más alakulattal együtt a Légiót – mely a fenti parancs értelmében már megkezdte a Németország felé való bevagonírozást – is riadókészültségbe helyezte.⁴⁷

A francia ezred furcsa módon reagált: a katonák többsége – a korábbi negatív hangulat ellenére – kifejezetten lelkesen fogadta a hírt, hogy lehetősége nyílik újból az első vonalban

⁴³ SHD 2 P 14. Rapport du 24 juin 1943 du commandant Simoni, 6.

⁴⁴ BAMA N 756/201. Ordre du 19 juin 1944.

⁴⁵ BAMA RH 53-23/50 171.

⁴⁶ KEEGAN 2008, 810-811.

⁴⁷ BAMA RS 3-33/3. Dokumentation über die Beteiligung französischer Freiwilligen auf deutscher Seite im Weltkrieg 1939-1945, 57.

harcolni a szovjetek ellen, ahogy az „igazi katonákhoz” méltó. Az alakulat egyik katonája szerint Puaud ezredes a következő beszédet tartotta embereinek: „*Legionáriusok, a Vörös Hadsereg hamarosan a nyakunkon lesz. Már csak néhány kilométerre járnak a Bobr-folyótól. A német parancsnoksággal egyetértésben úgy döntöttem, hogy elállom az útjukat és megvédem az országot. Készüljete a harcra. Legyetek bátrak és sok szerencsét! Éljen Franciaország!*”⁴⁸

Egy másik veterán így emlékezett vissza a helyzetre: „*A Moszkva-Minszk autóút gyakorlatilag az egyetlen járható útvonal Oroszország középső részén. Az oroszok minden bizonnyal mindent be fognak vetni annak érdekében, hogy az ellenőrzésük alá vonják. A mi célunkat könnyű kitalálni. A lehető legtovább fel kell tartanunk a szovjeteket, hogy lehetővé tegyünk egy új védelmi vonal kiépítését Boriszov és Minszk között. Így tehát teljes mértékben tisztában voltunk saját jelentőségünkkel, mivel itt az európai civilizáció védelmezői vagyunk.*”⁴⁹

Ebből kifolyólag az ezredesnek nem volt nehéz dolga, amikor a rendelkezésére álló állományból menetzászlóaljat szervezett, melynek a szovjet csapatok feltartóztatása volt a feladata. Az újonnan létrehozott alakulat az I. zászlóalj három századát, a III. zászlóalj két századát, valamint a nemrégiben feloszlott IV. zászlóalj 13. nehézfegyveres századát (hat darab 37 mm-es páncéltörő ágyúval felszerelve) tömörítette, Jean Bridoux százados, az I. zászlóalj másodosztályú Vaskereszttel kitüntetett⁵⁰ parancsnokának vezetése alatt.⁵¹ A parancsnokság a zászlóaljat (melyet német terminológia szerint *Kampfgruppénak*, harccsoportnak neveztek) a Moszkva-Minszk országút elrekesztésére utasította, így a százados a Bobr-folyó gázlójánál alakított ki védelmi állásokat, amelyeket így a folyó is védett és megakadályozta az alakulat esetleges átkarolását. A helyszín ráadásul azért is kiemelkedő jelentőséggel bírt, mert a mocsaras vidéken ez biztosította az

⁴⁸ ROSTAING 2008, 132.

⁴⁹ RUSCO 1998, 197.

⁵⁰ AN F 60 1688, O 3605. Appel, 1944. március 30.

⁵¹ BAMA RS 3-33/4. 94. kép.

egyetlen gyors előretörési lehetőséget a szovjet gépesített csapatok számára.⁵²

A Bridoux százados vezetése alatt álló alakulat június 22-én foglalta el új állásait, ahol azonnal elkezdte beásni magát, hogy a lehető legnagyobb eséllyel vegye fel a harcot a szovjetekkel. A német parancsnokság is felismerte a helyszín fontosságát, így 25-én jelentős erősítések érkeztek a francia zászlóaljhoz: négy Tigris nehézharckocsi (valószínűséggel az 505. nehézpáncélos osztály alárendeltségében)⁵³ és egy német menetszázad hozzávetőlegesen 150 katonával.⁵⁴ Egyes források szerint ennek a századnak (amely esetleg a 4. SS Polizei páncélgránátos hadosztály részét képezte) állományába tartozott négy 75 mm-es páncéltörő ágyú is.⁵⁵ A pontos besorolástól függetlenül ezek az erősítések kulcsfontosságú szerepet játszottak a közelgő ütközetben, mivel olyan páncélelhárító kapacitást biztosítottak a francia alakulatnak meglévő gyalogsági harcereje mellé, amellyel az szinte egyáltalán nem rendelkezett.

Az első tapogatózó szovjet támadásra 25-én este 21 óra tájban került sor, amikor két szovjet harckocsi – minden bizonnyal felderítő bevetésen – belefutott a francia állásokba. A támadásra számító védők mindkettőt könnyedén elpusztították, de ezzel riadóztatták a szovjet csapatokat jelenlétükről. Az első támadásra 26-án a hajnali órákban került sor 10 páncélos és motorizált gyalogság részvételével, de a jól kiépített pozíciókat elfoglaló és a Tigrisek támogatását élvező franciák ezt könnyedén visszaverték, miközben 6-7 tankot kilőttek.⁵⁶ Az egyik katona ezt így írta le: *„Hajnali két óra. Az oroszok acéllal borított lovasságukat küldték állásaink ellen. A Tigrisek mennydörgő és méltóságteljes ágyúlövésekkel válaszoltak az*

⁵² DELARUE 1968, 226.

⁵³ BAMA N 756/201. 33. SS-Freiwilligen-Waffen-Grenadier-Division "Charlemagne", 4.

⁵⁴ LE ROY 1977, 63.

⁵⁵ SAINT-LOUP 1963, 431-434.

⁵⁶ BAMA RS 3-33/3. Dokumentation über die Beteiligung französischer Freiwilligen auf deutscher Seite im Weltkrieg 1939-1945.: 60-61.

ellenség előrenyomulására. A rozsmező közepén kilőtt T 34-es tankok roncsai égtek, aztán csend lett. Ez még nem volt igazi támadás, csupán ízelítő abból, ami ránk várt. Egy teszt.”⁵⁷

A szovjetek a következő támadása délelőtt 9 és 10 óra között már megindulása előtt összeomlott a francia és német ágyúk tüzeiben, ezért a támadók a következő akciót, mely 13 óra körül indult el, már komoly tüzérségi és aknavetőtűzzel készítették elő. Ennek ellenére a hat páncélos támogatását élvező támadás nem tudott teret nyerni, sőt a Tigrisek komoly ágyúpárban öt szovjet harckocsival végeztek. Az aznapi negyedik támadásra 20 órakor került sor, amikor a nagy létszámú szovjet gyalogost kilenc páncélos támogatta, de miután ebből hatot elveszítettek, újból meghátrálni kényszerültek.⁵⁸ A franciák annyira könnyedén verték vissza ezeket a támadásokat, hogy még ellentámadásra is futotta az erejükből, melynek során foglyokat is ejtettek.⁵⁹

Ezt követően a szovjetek igen komoly erőket vontak össze az áttörés érdekében és egész éjszaka koncentrált tüzérségi támadásokat intéztek a francia-német védelmi vonalak ellen, melyek komoly veszteségeket okoztak a védőknek. Ebből kifolyólag a 27-én reggel 4 óra felé megindított támadás kivetette állásaiból a franciákat, akiknek vissza kellett húzódnium a már korábban kiépített második védelmi vonalba pár száz méterrel nyugatabbra. Ekkor érkezett meg a franciák felváltására küldött német egység, mely lehetővé tette, hogy a Légión visszavonuljon.⁶⁰ Az összecsapás mérlege alapvetően francia szemmel nézve pozitív: 41 saját halott és 24 súlyos sebesült árán 36 órán keresztül feltartóztatták a Vörös Hadsereg előrenyomulását, német segítséggel elpusztítottak 40 szovjet páncélost és több száz katonával végeztek.⁶¹ Egyes becslések szerint 26 tank a Tigrisek számlájára írható, 13-at a

⁵⁷ ROSTAING 2008, 134.

⁵⁸ BAMA RS 3-33/3. Dokumentation über die Beteiligung französischer Freiwilligen auf deutscher Seite im Weltkrieg 1939-1945, 61-63.

⁵⁹ RUSCO 1998, 202-205.

⁶⁰ UO. 1998, 215-216.

⁶¹ AN F7 14933.

páncéltörő ágyúk lőttek ki, eggyel pedig egy francia gyalogos végzett.⁶² Ez utóbbira így emlékszik vissza az egyik jelenlévő: *„Tudomásom szerint az I. zászlóalj egyik géppuskása különleges fegyvertényt hajtott végre: páncéltörő lövedékes rakasszal ellátott géppuskájával kirohant az útra és közvetlen közélről az egyik harckocsi nyílásait vette tűz alá. A tank tüzet fogott, bár nem robbant fel.”*⁶³

A német erőkkel megerősített Légió védekezése annyira hatásos volt, hogy egyes források szerint a szovjet hadijelentések két teljes francia hadosztály jelenlétével magyarázták előrenyomulásuk megtorpanását.⁶⁴ Ugyanakkor ez az akció lehetővé tette a francia katonáknak, hogy három hosszú és kevésbé dicsőséges év után emelt fővel hagyhassák maguk mögött a keleti hadszínteret.

Ez azonban egyáltalán nem volt egyszerű, mivel a francia alakulatnak az összeomló félben lévő német hadsereg romjai között nyomában a szovjet páncélosokkal kellett visszavonulnia, miközben a bátorságra kapó partizánok is komoly gondokat okoztak, amit könnyebb volt elrendelni, mint megvalósítani. Az I. és III. zászlóalj katonáit a Minszkbe vezető országút 17-es kilométerkövénél gyülekeztették, miközben a II. tőlük függetlenül haladt nyugat felé. Itt alig 600 embert sikerült összegyűjteni, mivel a nehéz helyzetben sokan a parancsoktól függetlenül próbáltak kikeveredni az általános összeomlásból.⁶⁵ Ebből kifolyólag a Légió egy időre gyakorlatilag megszűnt szervezett egységként létezni, tagjai pedig kisebb csoportokra szakadva a legrátermettebb tisztek és altisztek irányítása alatt próbáltak eljutni a biztonságot jelentő poroszországi gyülekezési pontra. Gyakorlatilag nem lehet rekonstruálni azt a helyzetet, ami július első heteiben állt elő, csupán az biztos, hogy az egység nagyobb része a litvániai Kaunason keresztül jutott el végül Poroszországba július

⁶² SAINT-LOUP 1963, 445-446.

⁶³ LABAT 2006, 305.

⁶⁴ BAMA RS 3-33/3. Dokumentation über die Beteiligung französischer Freiwilligen auf deutscher Seite im Weltkrieg 1939-1945, 64.

⁶⁵ LE ROY 1977, 64.

második felében, ahonnan augusztus elején szállították át őket a danzigi korridorban található Saaleschbe.⁶⁶ A helyzetet ugyanakkor jól érzékelteti az egyik túlélő leírása: „Csapataik megállíthatatlan előrenyomulásával párhuzamosan a partizánok egyre bátrabbak és harapósabbak lettek. Folyamatosan támadás alatt álltunk, amit haladási sebességünk is megszenvedett. [...] Felmentésünk érdekében a Stukák naponta többször is támadásokat intéztek a bennünket körülvevő bandák és olyan harckocsik ellen, melyek a frontvonalon átszivárogtak. 21 napunkba telt, hogy elérjük Konast (sic!). A várost folyamatosan bombázták. Abban a kolostorban szálltunk meg, ahol Puaud ezredes felállította harcálláspontját, és három napig vártunk egy vonatra. Végül sikerült találni egyet. Greifenbergben szálltunk le fáradtan és zavarodottan. [...] Végül elhagytuk a várost, hogy a danzigi korridorban található kis falu, Saalesch egyik frissen kialakított kaszárnyájába települjünk át.”⁶⁷

Úton egy új állomáshelyre

⁶⁶ BAMA RS 3-33/5. Lettre du 5 décembre 1973 de Jean Garnier, 1.

⁶⁷ ROSTAING 2008, 140-142.

A Légió feloszlatása

Nehéz megítélni, hogy az alakulat mekkora veszteségeket szenvedett el 1944 nyarán a visszavonulás közben. Egy biztos információnk van: augusztus elején 1 200 katona, a korábbi létszámnak valamivel több mint a fele, gyűlt össze Saaleschben. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a hiányzók mindannyian meghaltak vagy fogságba kerültek volna, ugyanis a Légió kötelékében igen nagy hagyománya volt a parancsok szabados értelmezésének, így gyakran előfordultak „önkéntes szabadságolások”, melyek során a katonák jelentős késéssel – néha akár több hónappal a kijelölt időpont után – tértek vissza állomáshelyükre.⁶⁸ Valószínűleg ez ebben a kiélezett helyzetben sem volt másként, amit egyes visszaemlékezések is alátámasztanak a folyamatosan érkező, rég halottnak hitt eltűnt bajtársakról.⁶⁹

Noha a katonák többsége a háromévi szolgálat után a jól megérdemelt pihenést várta és készült a franciaországi hazatérésre, keserűen csalódnuk kellett, mivel az egyre inkább emberszűkében lévő német parancsnokság mást tartogatott számukra. Mivel a különböző hadszíntereken elszenvedett veszteségek pótlása egyre nagyobb nehézséget okozott a német hadseregnek, így nem tudott lemondani a Légió kiképzett, harci tapasztalatokkal rendelkező katonáiról sem. Mivel mindeközben Hitler egyre kevésbé bízott meg a Wehrmacht tábornokaiban – mely meggyőződést az ellene elkövetett július 20-i merénylet is alátámasztani látszott –, az a döntés született, hogy a külföldiekből álló önkéntes légiókat a Waffen-SS fennhatósága alá helyezik. Erre a sorsra jutottak a Francia Antibolsevik Légió tagjai is, akiknek szeptember 1-jén jelentették be egységük feloszlatását, valamint az altiszti és legénységi állomány áthelyezését a Waffen-SS ekkor már egy éve létező francia alakulatába, melynek parancsnokságát

⁶⁸ DELARUE 1968, 214.

⁶⁹ LABAT 2006, 345-347.

Puaud ezredes kapta meg.⁷⁰

A légió tagjait sokkolta a hír, hogy nem térhetnek haza a hosszú szolgálat után, de legalább annyira az a hír, hogy a Heinrich Himmler vezetése alatt álló szervezet soraihoz kell csatlakozniuk, mivel a keleti hadszíntéren töltött többé-kevésbé független szolgálat után nem éreztek sok hajlandóságot arra, hogy egy szigorú hierarchia alárendeltjei legyenek. Különösen taszította őket az a tény, hogy az új alakulatban németül kellett beszélni, mivel a Waffen-SS elvárta tagjaitól, hogy katonai szolgálatuk közben németül kommunikáljanak, miközben a Légió tagjai büszkén őrizték különállásuk bizonyítékaként a francia szolgálati nyelvet.⁷¹

Rangjukból kifolyólag egyedül a tisztek dönthettek arról, hogy hazatérnek vagy csatlakoznak az új egységhez. Végül húszan döntöttek a távozás mellett, miközben 45 fő folytatta a szolgálatot maradásra kötelezett emberei mellett. Utóbbiak körében annyira erős volt az ellenérzés, hogy 75 fő (köztük két altiszt) nyíltan megtagadta a szolgálat folytatását. A német parancsnokság válasza gyors és kemény volt: a szolgálatmegtagadókat a stutthofi koncentrációs táborba küldte.⁷² Az üzenet egyértelmű volt a katonák számára, megértették, hogy nincs választásuk, így több nyílt ellenszegülésre nem került sor.⁷³ Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy ugyanakkor számos francia a dezertálás mellett döntött - megkockáztatva ezzel a kivégzést, ha elkapják őket.⁷⁴

Az alakulat tevékenységének mérlege

Nem könnyű feladat a fentiek alapján megvonni a Francia

⁷⁰ DELARUE 1968, 232-233.

⁷¹ BAMA RS 3-33/3. Dokumentation über die Beteiligung französischer Freiwilligen auf deutscher Seite im Weltkrieg 1939-1945, 100-101.

⁷² NEULEN 1985, 110.

⁷³ LE ROY 1977, 82.

⁷⁴ LABAT 2006, 370-371.

Antibolsevik Légió keleti hadszíntéren való bevetésének mérlegét, hiszen egy szokványostól igencsak eltérő alakulatról van szó. Nagyon egyszerű lenne annyival lezárni a tanulmányt, hogy a szélsőséges politikai erők által létrehozott, ideológiailag erősen befolyásolt operettalakulat a reális várakozásoknak megfelelően szégyenletesen leszerepelt. Ez a megállapítás igaz is lenne, ha 1941 decemberében véget ért volna a történet.

Érdekes módon azonban a német parancsnokság a használhatatlannak bizonyult légiósok hazaküldése helyett az alakulat átszervezése mellett döntött, ami váratlanul pozitív eredményekkel járt, hiszen a Légió tökéletesen megfelelt partizánvadász szerepkörben. Ez utóbbiban minden bizonnyal komoly szerepet játszott az is, hogy számos, korábban a gyarmatokon szolgálatot teljesítő tiszt volt az egység soraiban, akik jelentős tapasztalattal rendelkeztek az aszimmetrikus hadviselés területén.⁷⁵ Minden bizonnyal ennek köszönhető az a 120 Vaskereszt is, melyekkel az ezred tagjait kitüntették a három év alatt.⁷⁶

Fel kell tenni a kérdést, hogy ha nem a katonai sikertelenség az egység megszüntetésének az oka, akkor vajon milyen tényező állhat a háttérben – a német vezetésen belüli változásokon túl. A valódi ok sokkal inkább a franciaországi toborzás kudarcában áll, hiszen az első hónapokban tapasztalható nagyszámú jelentkező után a toborzás gyakorlatilag csődöt mondott: három év alatt csupán 5 780 zsoldkönyvet állítottak ki a Légió tagjainak,⁷⁷ ami gyakorlatilag halálra ítélte az egységet. Ugyanakkor a még Franciaországban is komoly presztízzsel rendelkező Waffen-SS 1943 nyarán létrehozott francia alakulatába nagyon sokan jelentkeztek, így logikus lépésnek tűnhetett a hadszíntéren szolgálatot teljesítő franciák összevonása egyetlen egység kötelékébe.

⁷⁵ AN F 60 1688, O 3605. France combattante, 1944. február 27.

⁷⁶ BAMA N 756/201. Die Kamaradschaft: Die Europäischen Freiwilligen, 3.

⁷⁷ PLAIF 2001, 119-127, 121.

Ezen felül létezhetett még egy ok, amelyet az egyik tiszt véleménye jól foglal össze: „Úgy tűnik, hogy minden olyan kísérlet, mely a Légión színvonalának javítását tűzte ki célul, kudarcra volt ítélve, mivel az alakulat régi tagjainak és a németeknek az ellenállásába ütközött. [...] A német parancsnokság láthatóan – minden diplomáciai és informális erőfeszítés ellenére – nem akarja egy önálló francia katonai erő újbóli felállítását. Minden erejét – ami számottevő – latba veti ennek megakadályozására, hiszen tudja, hogy a Führer egy önálló francia hadosztályt akar a Waffen-SS kötelékén belül, de az OKW még erről sem akar hallani.”⁷⁸

Úgy tűnik tehát, hogy a Légión kudarcának legfőbb oka nem a csatatereken keresendő, hanem a német vezérkar szándékaiban és a franciák ellenérzéseiben, hiszen ahogy Albert Merglen tábornok, a francia hadtörténészek egyik közelmúltban elhunyt jeles képviselője is megfogalmazta: „Lakosságának számához viszonyítva Franciaország adta a legkevesebb önkéntest Németországnak, hozzávetőlegesen a svájci kontingens felét.”⁷⁹

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Archives nationales (Paris):

AN F 60 1688. Les groupements collaborationnistes, LVF, Légion tricolore, Waffen-SS français.

AN F 60 235. Groupements et partis politiques, LVF, Légion tricolore.

AN 3 W 63. Légion tricolore.

AN 3 W 101. Procès du général Bridoux.

Bundesarchiv-Militärarchiv (Freiburg):

BAMA N 756/201. 638. Infanterie Regiment, Légion française (LVF).

BAMA RH 26-221/43b. 221. Sicherungsdivision.

⁷⁸ SHD 2 P 14. Rapport du 24 juin 1943 du commandant Simoni, 7-8.

⁷⁹ IHTP 72 AJ 258, 232 14. Soldats français sous uniformes allemands, 6.

BAMA RH 53-23/50. LVF.

BAMA RS 3-33. Waffen-Grenadier-Division der SS
"Charlemagne" (französische Nr. 1.).

Institut d'histoire du temps présent (Paris):

IHTP 72 AJ 258, 232 14. Soldats français sous
uniformes allemands.

Service historique de la défense (Vincennes):

SHD 2 P 14. Légion tricolore, LVF.

Szakirodalom

ABBOTT-THOMAS 1983 = ABBOTT, Peter -THOMAS, Nigel:
Partisan Warfare 1941-1945. Osprey Publishing Ltd., London,
1983.

AMOUROUX 1978 = AMOUROUX, Henri: Les Beaux Jours
des Collabos. France Loisirs, Paris, 1978.

BENE 2012 = BENE Krisztián: La collaboration militaire
française dans la Seconde Guerre mondiale. Éditions Codex,
2012.

BROCHE 2002 = BROCHE, François: L'armée française sous
l'Occupation, tome 1. Presses de la Cité, Paris, 2002.

BRUNET 1986 = BRUNET, Jean-Paul: Jacques Doriot: du
communisme au fascisme. Balland, Paris, 1986.

BURRIN 1986 = BURRIN, Philippe: La Dérive fasciste: Doriot,
Déat, Bergery, 1933-1945. Seuil, Paris, 1986.

DELARUE 1968 = Delarue, Jacques: Trafics et crimes sous
l'Occupation. Fayard, Paris, 1968.

GIOLITTO 2007 = GIOLITTO, Pierre: Volontaires français sous
l'uniforme allemand. Perrin, Paris, 2007.

HAHNER 2002 = Hahner Péter: Franciaország története.
Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2002.

KEEGAN 2008 = KEEGAN, John: A második világháború.
Európa, Budapest, 2008.

LABAT 2006 = LABAT, Éric: Les places étaient chères.
Éditions du Lore, Paris, 2006.

LEFEVRE-MABIRE 2004 = LEFEVRE, Éric - MABIRE, Jean:
Par - 40 degrés devant Moscou. Grancher, Paris, 2004.

LE ROY 1977 = LE ROY, Jean-Louis: Histoire d'un marin

breton alcoolique engagé volontaire dans la LVF. Éditions Tema, Paris, 1977.

NEULEN 1985 = NEULEN, Hans Werner: An deutscher Seite. Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS. Universitas, München, 1985.

NOGUERES 1955 = NOGUERES, Louis: Le véritable procès du Maréchal Pétain. Fayard, Paris, 1955.

ORY 1976 = ORY, Pascal: Les collaborateurs 1940-1945. Seuil, Paris, 1976.

ROSTAING 2008 = ROSTAING, Pierre: Le prix d'un serment 1941-1945. Des plaines de Russie à l'enfer de Berlin. Librairie du Paillon, Paris, 2008.

RUSCO 1998 = RUSCO, Pierre: Stoi! 40 mois de combat sur le front russe. Grancher, Paris, 1998.

SAINT-LOUP 1963 = SAINT-LOUP: Les Volontaires. Presses de la Cité, Paris, 1963.

Cikkek, tanulmányok

BEBESI 2009 = BEBESI György: Bolsevizmus-sztálinizmus. Rubicon 2009/9. 60-75.

BENE 2008 = BENE Krisztián: Francia fegyveres kollaboráció 1940-45. A Légion des volontaires français contre le bolchevisme születése In Kutatási Füzetek 13. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2008. 31-54.

PLAIT 2001 = PLAIT, Antoine: Les jeunes Français volontaires sous l'uniforme allemand. In : J-W. Dereymez: Être jeune en France. L'Harmattan, Paris, Montréal, Budapest, Turin, 2001. 119-127.

A KATONAI TITKOSSZOLGÁLATOK AZ 1945-ÖS ÚJJÁSZERVEZÉS IDŐSZAKÁBAN

Bevezetés

A Magyar Honvédelmi Minisztérium, később Magyar Honvédelmi Miniszter Katona Politikai Osztálya, -Csoportfőnöksége, majd Katona Elhárító Főcsoportfőnöksége, vagy röviden *Katpol*¹ meghatározó szereplője volt hazánk 1945 és 1950 közötti történelmének. Tevékenysége során mindvégig érvényesült a szovjet fél biztonsági szerveinek irányítása, ill. a Magyar Kommunista Párt (MKP) a katonai titkosszolgálatokat saját belpolitikai célkitűzéseinek megvalósítására használta. Mint országos hatáskörű, katonai államvédelmi szerv, a politikai szerepe mellett ellátta a magyar katonai hírszerzés és (kém-) elhárítás szakfeladatait. A szervezet tényleges működtetésében az MKP és rajta keresztül a megszállt ország ügyeiben illetékes Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEK) elnöki tiszt-ségét betöltő Szovjetunió felsőbb akarata érvényesült.

Jelen tanulmány a mindenkori hatalom támaszául szolgáló államvédelmi szféra katonai ágával, azon belül is a rövid, de annál érdekesebb 1945-ös esztendő első felének eseményeivel

¹ A mozaikszó a hétköznapi szóhasználatban a Honvédelmi Minisztérium Katona Politikai Osztályát jelentette, de félreértésekre is okot adott. A kapcsolódó forrásokban és a könyvészeti szakirodalom többségében Katonapolitikai Osztály elnevezés szerepelt, ami helytelen. Az osztály és jogutódja nem foglalkozott katonapolitikai kérdésekkel és nem szerepelt a Honvédelmi Minisztérium szervezeti rendjében a politikai államtitkár (1945. 01. 19.-), vagy Politikai főcsoportfőnökség (1949. 02. 01.-) osztály (1950. 08. 01.-), csoportfőnökség (1952. 03. 01.-) alárendeltségében. [lásd: MARKÓ 2011]. A katonai titkosszolgálat a működési területek teoretikus elhatárolása alapján a polgári társszervezethez, a Magyar Állam Rendőrség Politikai Rendészeti Osztályhoz (MÁR PRO) hasonló politikai rendészeti feladatokat töltött be a katonai államvédelmi szférában.

foglalkozik. Az ország történelmében törésvonalat jelentő év változást hozott a titkosszolgálati intézményrendszerben. Pár hónap leforgása alatt különböző katonai titkosszolgálati szervek alakultak, tűntek el vagy egyesültek. A katonai titkosszolgálatok irányításáért vívott politikai harcban kiemelkedett a szinte egy időben megalakult Magyar Honvédelmi Minisztérium 40. és Katona Politikai Osztálya, ahol a győzelmet a MKP és a SZEB támogatását élvező utóbbi szervezet arathatta.²

A kérdésre, hogy mi volt a Katpol, különböző válaszokat kaphatunk. A szervezet egyszerre volt „egy reakciós tenger közepén sziget”,³ „a Magyar Köztársaság egyik legfontosabb szerve [...] a reakció elleni harcban”,⁴ máskor „esetlen és hasznavehetetlen szervezet”,⁵ vagy a „bosszúálló hóhérok gyülekezete”.⁶ Az érem bármely oldalát is nézzük, „hogy jobban megértsük országunknak az orosz inváziót követő eseményeit, szükséges [...] hogy megismerjük a titkosszolgálatok történetét”.⁷ A tanulmány a katonai titkosszolgálatok újjászervezésének történetéhez, a kialakuló struktúra felépítéséhez, a szervezet működéséhez és a személyi állapotok megismeréséhez nyújt alapot.

Jelen közlemény kidolgozásakor a katonai államvédelmi szervek intézménytörténetének egy rövid, releváns forrásokban szegény időszakát választottam. Az eseményeket az egyes katona politikai nyomozócsoportok és katonai titkosszolgálati szervek 1945-ös megalakulásától a HM Katona Politikai Osztályba történt fuzionálásig mutatom be.

Az osztály szervezetére és működésére vonatkozóan viszonylag kevés szakirodalom látott napvilágot, ami hangsú-

² Szakirodalmi elterjedtsége okán a továbbiakban a HM Katona Politikai Osztály elnevezést használtam, de a honvédelem közigazgatási funkcióját ellátó szerv hivatalos elnevezése Magyar Honvédelmi Minisztérium, vezetője a magyar honvédelmi miniszter volt.

³ KORNIS 1988, 91.

⁴ Hadtörténeti Levéltár (HL.) Honvédelmi Minisztérium (HM.) 853. d. (Katpol A-H nyilv.)

⁵ National Archives and Records Administration (NARA) Record Group (RG) 226/ Stock Area 250 1.

⁶ KUBINYI é.n., 276.

⁷ Ministry of Justice (MoJ.) National Archives (NA.) HO 405/31631 328.

lyosan igaz a titkosszolgálati szervek újjáalakításának hónapjaira. Mindaz, ami rendelkezésére áll az érdeklődők, vagy a kutatók számára, az többnyire egykori tisztok vagy tanúk évtizedekkel később írt szubjektív beszámolóiból és visszaemlékezéseiből,⁸ irodalmi feldolgoásaiból⁹ tevődött össze. Önálló, hosszabb terjedelmű munka a rendszerváltás előtt nem jelent meg a HM Katona Politikai Osztályról. A katona politikai tevékenység feldolgozására a Magyar Néphadsereg¹⁰ vagy a Határőrség történetét taglaló kötetek részeként kerülhetett sor.¹¹ Utóbbiak közös jellemzője, hogy a szerzők az osztály korábbi alkalmazottainak köréből kerültek ki. A hivatkozott művek a hadseregen belüli politikai küzdelmekre fókuszáltak, kiemelték egyes kulcsszemélyek pozitív vagy éppen negatív szerepét a népi demokratikus hadsereg építésében és a „reakcióval” szembeni harcában.¹²

A rendszerváltást követően a szervezet struktúrájáról, ill. működéséről, a hadseregről és a katonapolitikáról Okváth Imre végzett feltáró munkát. Átlépve a régi kliséken, a *Bástya a béke frontján* című könyve tudományos alapossággal foglalkozott a magyar haderő 1945 után kezdődő fejlesztésével és politikában betöltött szerepével.¹³ Elsőként a rendszerváltást követően önálló tanulmánya jelent meg a Katpol 1945 és 1950 közötti szervezeti változásairól és működéséről a Gyarmati György által szerkesztett *Államvédelem a Rákosi-korszakban* című tanulmánykötetben.¹⁴ A felsoroltakon kívül az elmúlt évtizedben több helyen tűntek fel a HM Katona Politikai Osztály vezető személyiségeire, tevékenységére, működésére vonat-

⁸ Ebbe a csoportba sorolható KUBINYI 1989; FARKAS 1990; KUBINYI é.n.; KORNIS 1988; KŐVÁRY 1989 stb.

⁹ BERKESI 1971; BERKESI - KARDOS 1969.

¹⁰ NAGY 1970; MUNK 1964; KIS 1977.

¹¹ SZÓCS 1969; ELISCHER 1969.

¹² KORNIS 1988.

¹³ OKVÁTH 1998.

¹⁴ OKVÁTH 2000.

kozó szórványos információk.¹⁵ A hivatkozott irodalmak többsége nem vagy csak egy-két sorban, esetleg másfél oldalon foglalkozott az első hónapok eseményeivel.¹⁶

A releváns levéltári források száma korlátozott, ami a korszakban specifikusnak is mondható a harcok után újjászerveződő államigazgatás esetében.¹⁷ A HM Katona Politikai Osztály működése csak 1945 júniusát követően konszolidálódott, ezt megelőzően az osztály a szervezeti és működési állapotokat nem dokumentálta.¹⁸ Az osztály, ügykörének bizalmas volta miatt külön segédhivatallal rendelkezett és a Honvédelmi Minisztériumtól elnökségi és általános iktatószám-tartományt kapott.¹⁹ A felszínes, kezdetben nem is létező dokumentálás és az iktatási rend ezt követő bevezetése csak egyes korai ügydarabok (nyomozati és vizsgálati, valamint ranghelyesbítési és előléptetési anyagok),²⁰ ill. a töredékesen

¹⁵ A teljesség igénye nélkül a jogutód nemzetbiztonsági szervezet lektorált folyóiratából: VÁRHEGYI 2007 53-82.; VADÁSZ 2007 181-199. A példaként hivatkozott tanulmányokban közös, hogy a katonai titkosszolgálatok múltját ápolni hivatott folyóirat részeként érdekes, de forrásjegyzék nélkül közöltek adatokat, amelyek ezért csak fenntartással kezelhetők. Az első szerző 1945. március 3.-ára, a második 1944 februárjára tette a HM Katona Politikai Osztály megalakulását. Közös pont, hogy mindketten tévesen adták meg az osztály első székhelyét és szervezetének egyszerűsített felépítését.

¹⁶ A szervezet kezdeti időszakáról a legterjedelmesebb és legpontosabb leírást Okváth Imre nyújtotta, aki tanulmányában másfél oldalon keresztül foglalkozott az első hónapok eseményeivel. Lásd: OKVÁTH 2000, 58-60.

¹⁷ MARKÓ 2011, 11-12.

¹⁸ KORNIS 1988, 64-66.

¹⁹ A HM. elnökségi iktatótól a 121.350-től kezdődő, az ált. iktatótól a 63.501 számtól kezdődő számcsoporthoz kapta az osztály [HL. HM. 825. doboz (d.) 5. csomó (cs.) 21. számú (sz.) házi (h.) parancs (pcs.)], amit a helytelen iktatási rendszer miatt először módosítottak (HL. HM. 826. d. 127. sz. h. pcs.), majd utólag az elnöki tartományban 100.001-150.000 között, általános számcsoporthoz 600.001-700.000 között (HL. HM. 826. d. 140. sz. h. pcs.) jelölték ki az osztály iktatási tartományát. Növekvő sorrendben az első megmaradt elnökségi irat 1945. június 19.-i dátumozással a 63.712-es számot viselte [HL. HM. 1945. Elnökség (Eln.) 63.712].

²⁰ Vissza a HM Katona Politikai Osztály 1945. májusi tevékenységére az Antal László őrvezető elleni ügy, amit 1945. május 7-én küldött át a MÁR PRO, de feltehetően később került iktatásra (HL. HM. 1945. Eln. 121.781), illetve a Katpol-nál fennmaradt legkisebb iktatószámú irat Dr. Parádi István

fennmaradt iratok²¹ kutathatóságát teszik lehetővé. Csak 1945 nyarától állnak rendelkezésünkre a szervezet belső működésének szabályozására kiadott bizalmas tiszti parancsok,²² osztály napiparancsok,²³ valamint a Hírszerző alosztály napiparancsai.²⁴ Az iratok kiadási dátumai nem esnek egybe a vizsgált időszakkal, használhatóságuk korlátozott a március és június közötti időszak esetében. A visszaemlékezések mellett kapaszkodót jelenthetnek a Honvédelmi Minisztérium elnökségének iratai,²⁵ a tárca belső eligazításai,²⁶ bizalmas belső eligazításai,²⁷ háziparancsai,²⁸ bizalmas háziparancsai,²⁹ bizalmas (had-)parancsai,³⁰ utóbbiak kiegészítéseket is tartalmazó dupluma,³¹ amelyek személyzeti és szervezési utasításokat tartalmaznak.

A tanulmány tematikája szempontjából a szubjektív visszaemlékezések, a hiányos elsődleges források és az általános vagy egyes részterületekre fókuszáló munkák kritikus szintetizálása jelenthetik a megoldást. A rendelkezésekre álló visszaemlékezések közül hárman meghatározó szereplői voltak a katonai titkosszolgálatok születésének. Kornis Pál,³² a szerve-

(cső.) százados 1945. június 19-én kelt előléptetési ügye (HL. HM. 1945. Eln. 63.712).

²¹ HL. HM. 852. d.

²² Az 1. sz. bizalmas (biz.) tiszti (ti.) osztályparancsot (o. pcs.) 1945. július 10-én adták ki. HL. 185/7/82 cs.

²³ Az 1. sz. o. n. pcs.-ot 1945. június 5-én adták ki. HL. 102/08/527 cs.

²⁴ Az 1. sz. alosztály (alo.) n. pcs.-ot 1945. augusztus 9-én adták ki HL. 102/08/527 cs.

²⁵ HL. HM. Eln. Törzsanyag (Elnöki- és Általános sorozat)

²⁶ A 2. sz. belső (b.) eligazítást (elig.) Hátszegi Ottó vezérkari (vk.) ezredes adta ki Budapesten 1945. február 26-án. HL. HM. 825. d. 1. cs. 2. sz. b. elig.

²⁷ Az 1. sz. biz. b. elig.-t Budapesten adták ki 1945. március 3-án. HL. HM. 825. d. 3. cs. 1. sz. biz. b. elig.

²⁸ Az 1. sz. h. pcs. Budapesten adták ki 1945. április 3-án. HL. HM. 825. d. 4. cs. 1. sz. h. pcs.

²⁹ Az 1. sz. biz. pcs. Budapesten adták ki 1945. május 16-án. HL. HM. 825. d. 2. cs. 1. sz. biz. h. pcs.

³⁰ HL. HM. 825. d. 3. cs.

³¹ HL. HM. 826. d.

³² KORNIS 1988.

zet párttitkára és középszintű vezetője egy hosszabb emlékiratot³³ és egy rövidebb könyvet³⁴ hagyott az utókorra.³⁵ Kruchina Viktor,³⁶ a Szociáldemokrata Párt Katpol oktrojált osztályvezető-helyettese a brit titkosszolgálatnak vetette papírra emlékeit.³⁷ Földy Lajos,³⁸ osztályvezető-helyettes, később

³³ HL. TGy. 295/3098. p. 648.

³⁴ KORNIS 1988.

³⁵ Kornis Pált az ezredfordulót követően még megkeresték az UJSZÁSZY István: *Vallomások a holtak házából* [Budapest, Corvina Kiadó, 2007.] című könyv szerkesztői, de 2009-ben elhunyt. (Kornis Klára közlése a szerzőnek)

³⁶ Kruchina Viktor (Budapest, 1905. szeptember 5. - London, 1978. február 20.): ezredes. 1929-ben a Ludovika Akadémián avatták hadnaggyá, majd a folyamórségnél szolgált. Az 1939-es 2. zsidótörvény után zsidó származású édesanyja miatt el kellett hagynia a honvédséget. SZDP tag, az 1944. márc.-i német megszállás után a Szent-Györgyi Albert köré tömörülő ellenállás katonai szárnyának vezetője. 1944. okt. 15-én tűzharcban szabadította ki Pécsi Fischer Sándor ellenállási brigádját. 1945. jan.-ban Bp. szovjet városparancsnoka a bp.-i rendőrség megszervezésével bízta meg. 1945 után az SZDP küldöttként a HM Katona Politikai Oszt. Osztályvezető-helyettese. Az állambiztonsági szervek 1947. jan. 18-án merényletet kíséreltek meg ellene. Sikeresen eljutnia a Brit Katonai Misszióra, ahonnan Bécsbe csempészték. 1948. jún.-tól Angliában élt és a brit Hírszerző Szolgálatot (I. S.) támogatta. Magyar Életrajzi Lexikon; KRUCHINA 1961.

³⁷ MoJ. NA. HO 405/31631 328. [lásd még: KRUCHINA 1961 (másolat a szerző birtokában) 328.]. Markó György úr szíves közlése, akinek segítségét ezúton is köszönöm.

³⁸ Földy Lajos (Bp., 1909. szept. 19. - Bp., 1987. máj. 31.): vezérőrnagy. Bp.-en, az István úti gimnáziumban érettségizett. 1932-ben a Ludovika Akadémián avatták gyalogos hadnaggyá. 1937-ben főhadnagyként nyugdíjaztatta magát. Szimpatizált a marxi eszmékkel, 1938-ban saját költségén egy brosúrát adott ki Szabad Szocialista Társadalom címmel. 1938-39-ben nagyobb franciaországi utazást tett. 1940-41-ben tolmács, majd egy kifözde tulajdonosa. 1941-ben behívták, a HM Országmozgósítási osztályra került. A német megszállás után hamis iratokkal próbálta az üldözött zsidókat és kommunistákat menteni. 1945. febr.-tól az MKP tagja. 1945. március-áprilisában pártja megbízásából egy németek ellen bevetendő zászlóaljtag szervezett. 1945 tavaszától Pálffy György kezdeményezésére a HM Katona Politikai Osztály tagja. A katonai háborús bűnösök felkutatásával és letartóztatásával foglalkozott, megszervezte kor legmodernebb (lyukkártyás) nyilvántartási rendszerét. Később a kémelhárítás, majd a HM Katona Politikai Csoportfőnökség csoportfőnöke. 1948. aug.-tól vezérőrnagy. 1948. szept.-ben letartóztatták s 1952-ig ítélet nélkül fogságban tartották, majd 5 év börtönre ítélték. Szabadulása után fuvarozásból tartotta fenn magát. 1964-ben bűncselekmény hiánya címén

csoportfőnök egy levelet és két emlékiratot készített,³⁹ valamint Kubinyi Ferenc gyűjteménye⁴⁰ és közös beszélgetéseik nyújtanak kapaszkodót.⁴¹ Gát Zoltán, a katonai titkosszolgálat hírszerző komponensének egykori vezetője a negyedik kulcshely, aki visszaemlékezést hagyott hátra a történész szakmára.⁴²

Katonai titkosszolgálatok a második világháborút követően

A második világháború utolsó évében két ország, két kormány és ez utóbbiak irányítása alatt álló még több ún. „titkosszolgálat” létezett hazánkban.⁴³ Az ország nyugati felében a hatalmon lévő Szálasi-kormány maradványa próbálta húzni a regnálásából hátralévő időt. Keleten a szovjet haderő megszállása és a szövetséges nagyhatalmak asszisztálása mellett egy ideiglenes országgyűlés és kormány állt fel Debrecenben, hogy a sikertelen kiugrást követően még hadat üzenhessen Németországnak. A belpolitikai megosztottságból, vádaskodásokból és a leendő győztesek által deklarált elvekből egyértelműen következett, hogy a szövetségesek a harcokat követően bíróság elé kívánják állítani mindazokat, akik a háború éveiben felelősséggel bírtak az ország vézskorszakában elkövetett bűnökért.

rehabilitálták. Magyar Életrajzi Lexikon; FÖLDY 1989 (másolat a szerző birtokában). Markó György úr szíves közlése, akinek segítségét ezúton is köszönöm.

³⁹ FÖLDY 1989. (másolat a szerző birtokában).

⁴⁰ KUBINYI Gyűjtemény (részben a szerző birtokában). Duday Márton úr szíves közlése.

⁴¹ KUBINYI é.n.

⁴² Ritter László úr gyűjtése. Szíves közlését és segítségét ezúton is köszönöm.

⁴³ Két ország, két kormány és Budapest, ami önmagában három hatalmi centrumot jelentett, mert Budapest és Debrecen nem mindig tudott egymásról az 1945. január és április közötti időszakban. (Gyarmati György kiegészítését és észrevételeit a tanulmánnyal kapcsolatban ezúton is köszönöm.)

A debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. decemberi megalakulását követően még egyáltalán nem volt napirenden a magyar titkosszolgálati szervek újjászervezése. Természetesen a szovjet Vörös Hadsereg által megszállt országrészben ennek még nem is volt realitása az 1944/45-ös évek fordulóján. A magyar katonai elhárító szervek ismételt megjelenését a szükség, valamint a háborút követő felelősségre vonások igénye szülte. Az elveket a szövetséges hatalmak teheráni konferenciáját megelőző, 1943. október 30-án kelt moszkvai deklaráció négy multilaterális megállapodása foglalta magába. Az atrocitásokról szóló nyilatkozat foglalta össze a németek és szövetségeseik által elkövetett háborús bűnöket, valamint a háborút követő felelősségre vonások szükségességét. A dokumentum hivatkozott a németek által megszállt területeken elkövetett tömeges atrocitásokra. A jövőre vonatkozóan a szövetséges hatalmak a megkötendő fegyverszünetet ahhoz köttették, hogy a kinevezett kormányoknak fel kellett kutatni minden felelőst, akiket a háborúskodás kirobbanásáért felelőség terhelt. Kiemelték, hogy mindezen személyek felett a megszállás alól felszabadított országok újonnan alakult bíróságai fognak ítélni. A minél szélesebb igazságszolgáltatás érdekében a deklaráció hangsúlyozta a háborús bűntetteket és bűnösöket felsoroló listák összeállításának fontosságát, ami alapján minden állam a saját törvényei szerint büntethetné meg az elkövetőket.⁴⁴

A szövetséges hatalmak elvárásainak megfelelően a magyar politikai és katonai szférában is prioritást élvezett a háborús bűnösök bíróság elé állítása. Ezek az elvek épültek be az államközi megállapodások szövegezésébe, amit a Moszkvában 1945. január 20-án megkötött előzetes fegyverszüneti egyezmény is tükrözött. Ez utóbbi még a harcok véget érése előtt megteremtette a jogalapot a debreceni Ideiglenes Nemzeti Kormány számára, hogy újjászervezze a polgári és katonai titkosszolgálatokat. A dokumentum kimondta, hogy „Magya-

⁴⁴ Declaration of the Four Nations on General Security, Moszkva, 1943. október 30.

rország közre fog működni a háborús bűncselekményekkel vádolt személyek letartóztatásában, az érdekelt kormányoknak való kiszolgáltatásában és az ítélkezésben e személyek felett.”⁴⁵

Az együttműködés értelmében, még a budapesti harcok idején, 1945 januárjában a nyilas bűncselekményeket dokumentáló iratok összegyűjtésére, razziák lefolytatására jött létre egy nyomozó csoport, ami Pesten, az Andrásy út 26-ban⁴⁶ rendezkedett be. A katonai nyomozócsoport elsősorban az Andrásy út 60-ban működő ún. Hűség házában és a Nyilas-keresztes Párt székházaiban kutatta a visszamaradt bizonyítékokat, tagnyilvántartásokat. A magyar fél egyértelmű előnye volt a pótolhatatlan nyelv- és helyismerete, amire a szovjet szervnek nem lett volna megfelelő kapacitása.

A csoport a szovjet elhárító szervek alárendeltségében közös szovjet-magyar egységben látta el feladatát. Tevékenységüket szovjet felhatalmazással, a Csernyisov vezérőrnagy által kiállított igazolványokkal látták el.⁴⁷ A nyomozók között már ekkor feltűnt báró Kruchina Viktor folyamőr százados, a Szent-Györgyi Albert köré tömörült ellenálló csoport tagja, aki évekkel később így emlékezett vissza a nyomozati munkára: „Még Pestnek volt korábban, rövid ideig egy rendőri ereje, ami politikamentes volt. Megszerveztem egy békefenntartó erőt (sic!) a németellenes mozgalmunk tagjaiból, hogy helyreállítsuk a rendet. Miután meggyőződött megbízhatóságunk felől, Pest első orosz katonai parancsnoka, Csernyisov vezérőrnagy a segédjén, Butkov őrnagyon keresztül kiadott hét ügynevezett 'Csernyisov'-engedélyt nekem és a segítőknek abból a célból, hogy szabadon tudjunk mozogni a város egész területén. Ezt még az oroszoknak is el kellett fogadniuk és feljogosított minket, hogy kiadjunk egyszerű igazolásokat a munkatársainknak. Már 200 tagja volt a rendőrségünknek, de nem tudtunk sokáig tevékenykedni.”⁴⁸

Még a fennállásuk ideje alatt megalakult a kommunisták támogatását élvező politikai rendészeti szerv, ami a debreceni

⁴⁵ 1945. évi V. törvény 14. pont.

⁴⁶ Máshol Andrásy út 36., lásd: GYARAKI 1995, 106.

⁴⁷ GYARAKI 1995, 106., OKVÁTH 2000, 58-59., MARKÓ 1988, 19.

⁴⁸ KRUCHINA 1961, 330.

Ideiglenes Nemzeti Kormány jóváhagyását is bírva, Tömpe András és Péter Gábor vezetése alatt folytatott politikai nyomozati tevékenységét a fővárosban. A csoport Budapestre érkezését követően az Andrásy út 60-ban rendezkedett be, majd erőszakkal kivetették a konkurenciát az Andrásy útról.⁴⁹ Mindezek következtében az első katonai nyomozó csoport két hét után megszűnt funkcionálni.⁵⁰

A második világháború utolsó hónapjainak összevisszaságában a defenzív szervek megalakulása is több különböző eseménnyel állt összefüggésben. A politikai jellegű budapesti nyomozómunka mellett a debreceni Pavilon laktanya eltávozási botránya volt az első eset, amikor közvetlenül is érezték a szovjet megszálló erők a magyar katonai elhárító szervek hiányát. 1945. február 10-én a szovjetek létszámellenőrzést rendeltek el a németek elleni bevetésre szánt magyar 6. honvéd hadosztálynál. Hogy volt-e, aki nem érkezett vissza az eltávozásról, vagy a szovjet fél számítási hibája lett volna az ok, gyakran képezte történelmi vita tárgyát. A vélt létszámhiány következtében és a bizalmatlanság légkörében kezdetét vette az „ellenséges és megbízhatatlan” elemek felderítése, ami – magyar elhárító szervek híján – komoly nyelvi és technikai akadályokba ütközött a szovjetek oldaláról.⁵¹ A hasonló feladatok ellátását tovább nehezítette, hogy a hadifogságból visszatért tiszteknek is jelentkeznük kellett Debrecenben, ahol igazolás és nyilvántartásba vétel után a felállítás alatt álló új honvédségbe kerülhettek beosztásra.⁵² Az állomány ellenőrzésének és igazolásának feladatát a Honvédelmi Minisztérium saját hatáskörében kívánta ellátni, de megfelelő szerv híján súrlódások keletkeztek az Államrendőrség és a katonák között: *„Mindenkivel szemben meg kell értetni, hogy a honvédség tisztikara és egy részének múltbani eléggé el nem ítélt viselkedése széleskörű igazolási eljárás alapját képezi és a honvédség ide nem*

⁴⁹ KRUCHINA 1961, 330.

⁵⁰ GYARAKI 1995, 106., OKVÁTH 2000, 58-59., MARKÓ 1988, 19.

⁵¹ SIMONFFY 1981, 435-436.

⁵² HL. HM. 825. d. 1. cs. 8. sz. b. ig.

való elemektől való megtisztítása, a honvédség vezetőinek is elsőrendű kötelessége. Ez azonban a honvédség dolga és nem a rendőrségé."⁵³

Katona politikai szerv hiányában a feladat megoldhatatlannak tűnt. A szovjet politikai rendőrség kihasználta a budapesti állapotokat és a letartóztatott tiszteket a budapesti PRO-nak adta át, ami az Andrássy út 60. alatt, a Mosonyi utcai gyűjtőfogházban, a Csepelen létesített gyűjtőtáborban és a Csengery utcában felállított fogházban tartotta a politikai okból elhurcoltakat.⁵⁴ A háború végét követően a honvédség kérdése több szempontból is megválaszolatlan maradt. Megoldatlan maradt a magyar hadifoglyok százezreinek a sorsa, ill. a nyugati fegyverletétel után Ausztriában és Bajorországban rekedt katonák visszatérése. Az előbbieket létszámadatai, valamint a kül- és belpolitikai bizalmatlanság megkövetelte a minisztérium alárendeltségében működő katonai biztonsági és felderítő tevékenységek beindítását. A budapesti ad hoc kezdeményezést követően a feladatot a Honvédelmi Minisztérium alárendeltségében hivatalosan működő szervezeten keresztül kívánták megvalósítani. A súrlódások és illetéktelen letartóztatások kivédésére, a politikai rendészeti társszervek geneziséhez hasonlóan rövidesen két katonai titkosszolgálatot is életre hívtak.

A Magyar Honvédelmi Minisztérium 40. osztálya

Még a HM Katona Politikai Osztály megjelenése előtt, 1945 februárjától létezett egy, a katonai bűncselekményekkel kapcsolatos nyomozómunka, a tisztekkel szemben lefolytatandó igazoló-eljárások és az elkallódott honvédségi javak felderítésére, Vörös János honvédelmi miniszter felhatalmazása alap-

⁵³ HL. HM. 825. d. 1. cs. 8. sz. b. ig.

⁵⁴ HL. HM. 1945. Eln. 20.015.

ján létrejött katonai védelmi szervezet, a HM 40. osztálya.⁵⁵ A csoport a szovjet elhárító szervek alárendeltségében, közösen szovjet-magyar egységben tevékenykedett. A Magyar Honvédelmi Minisztérium első hivatalos elhárító szervének a vezetését a magas szintű és egyben rejtélyes szovjet-magyar kapcsolatokkal is rendelkező Dr. Vészy (Weisz) István századosra bízta.⁵⁶

Vészy Vörös János miniszteri felhatalmazását bírva tért vissza Debrecenből Budapestre és az V. kerület Veres Pálné utca 10. szám alatti penzióban rendezkedett be, ahol a HM 40. osztálya elkezdte működési feltételeinek megteremtését. A rövidesen 45 főre gyarapodott állomány feladata a katonai bűncselekményeket elkövetett személyek felderítése és letartóztatása, a szolgálatra jelentkező tisztek igazolásának megkezdése, az elhurcolt katonai javak és hadfelszerelések felkutatása, ill. a honvédelmi miniszter személyes biztonságáról való gondoskodás volt.⁵⁷ Megalakulását követően az osztály feladata kibővült. Külön alosztály alakult a hadiüzemek nyilvántartásba vételére, valamint anyaggyűjtésre.⁵⁸

Kruchina Viktor százados, miután a nyomozó csoportja januárban feloszlott, a szovjetek és a magyar politikai rendészeti szervek látókörébe került. Egy figyelmetlenség és névegyezés következtében a szovjet biztonsági szervek először a 80 éves apját hurcolták el, majd a félreértést követően őt a Vilmos királyné út 33. szám alatt található szovjet SZEB kirendeltségre szállították és 16 napig fogva tartották. A vallatások során azt akarták rábizonyítani, hogy a megszállás alatt együttműködött

⁵⁵ A szakirodalomban elterjedt a HM 40. osztály elnevezés. A valóságban HM XL. (kémelhárító) osztály néven szerepelt a korabeli iratokon. Ez utóbbi elnevezést használta Markó György is, lásd: MARKÓ 1988, 19.; eredetiben: HL. HM. 852. d. 2. cs. (Töredékek 1945-1947)

⁵⁶ Személyével kapcsolatban sok kétely merült fel, a valóságban csak bitorolta századosi rendfokozatát és doktori címét, lásd: MARKÓ 1988, 19.; mint Dr. Wiesz István (rendfokozat megjelölése nélkül) 1945. március 19-én lépett szolgálatba, lásd: HL. HM. 825. d. 1. cs. 20. sz. b. ig.

⁵⁷ OKVÁTH 2000, 59.; GYARAKI 1995, 107.

⁵⁸ MARKÓ 1988, 19.; GYARAKI 1995, 107.

a németekkel és csak azért nem hagyta el az országot, hogy a szovjet csapatok hátában a nyilasok érdekében tevékenykedhessen. Szabadon bocsátását többen, köztük professzor Szent-Györgyi Albert is kérte a szovjet hatóságoktól, akik végül több mint két hét után hazaengedték.⁵⁹

Szabadulása után Kruchina találkozott Hátszegi (Hatz) Ottó vk. ezredessel,⁶⁰ a Honvédelmi Minisztérium budapesti megbízottjával, aki a Benczúr utca 41. alatt rendezte be hivatalát. Az ő feladata volt, hogy együttműködve a megszálló szovjet erőkkel felkutassa és megóvja a még a fővárosban lévő kincstári anyagot, képviselje a magyar katonai igazgatást, ill. megteremtse a feltételeket a minisztérium későbbi visszatéréséhez. Mivel Hátszegi Ottó ezredes és Vörös János vezérezredes is jól ismerte Kruchinát az édesapján keresztül, így természetesnek vették, hogy megpróbálnak helyet biztosítani neki a minisztériumban. Hátszegi a szovjet megszállást csak „gépesített tatárjárásnak”⁶¹ nevezte és titokban lépéseket tett, hogy a vezető pozíciókba megbízható, nem kommunista személyeket helyezzen.⁶² Ő jelezte először, hogy a szovjet hatóságok vád híján a katonai szerveket megkerülve a politikai rendőrségnek adták át a letartóztatott magyar főtiszteket.⁶³ Kruchina vissza-

⁵⁹ KRUCHINA 1961, 330-331.

⁶⁰ Hátszegi (Hatz) Ottó (1902. május 2. – 1977. július 21.) a háború alatt 1941 és 1944 között Ankarában volt magyar katonai attasé, ahol a kormány megbízásából felvette a kapcsolatot a nyugati szövetségesekkel. Hazánk német megszállását követően a Gestapo letartóztatta, majd szabadulása után Csatay Lajos honvédelmi miniszter szárnysegédje, aki előkészíti a Faragho-féle fegyverszüneti delegáció útját. A magyarországi harcok során november 7-én átment a szovjet csapatokhoz. A debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlés alapító tagja, aki a Honvédelmi Minisztérium budapesti megbízottjaként összekötő volt a szovjetek és a katonai igazgatás között. 1945. április 5-én a szovjet államvédelmi szervek letartóztatták és 1952-ig vizsgálati fogságban tartották Moszkvában. Vitatott ankarai szerepvállalása miatt a Szovjetunió elleni diplomáciai tevékenység vádjával 15 évre ítélték, de 1955-ben szabadult és hazatérhetett. A polgári életben helyezkedett el, 1977-ben hunyt el. GOSZTONYI 1985.; Magyar Életrajzi Lexikon, HL. HM. Igazoló (Ig.) Bizottság (Biz.) 4648.

⁶¹ KRUCHINA 1961, 331.

⁶² Uo. 1961, 331.

⁶³ HL. HM. 1945. Eln. 20.015.

emlékezése szerint, miután Hátszegi Ottó közölte Vörös Jánossal, hogy találkoztak, a honvédelmi miniszter megbízta őt, hogy vegyen részt a volt vkf.-2. osztály utódjának újjászervezésében: „ez az új hivatal a HM 40. osztálya név alatt működött; megbízható, hűséges tiszteket helyeztem az egyes részlegek élére.”⁶⁴

Az osztályon belül létrehoztak egy nyomozó alosztályt, ez utóbbinak lett a vezetője báró Kruchina Viktor folyamőr százados.⁶⁵ Az alosztály a későbbi igazolási eljárásokhoz képest eltérő szempontok és időhatárok szerint vizsgálta a honvéd személyek előéletét. Az osztály részéről az 1945. áprilisi kérdőíveken még Varjú Kálmán és Szalay Péter szerepelt Kruchina Viktor mellett.⁶⁶ Az igazolási eljárást és a politikai nyomozómunkát a következő kérdéskörök mentén kezdték el a nyomozó alosztály tagjai:⁶⁷ „Személyi adatok; Volt-e valamilyen politikai, vagy más társadalmi egyesületnek tagja; 1940. január 1-től hol teljesített szolgálatot; Harctéri szolgálatot hol, mikor teljesített és meddig; Milyen kitüntetésekkel kapott 1940. január 1 óta; 1942. január 1. óta előlépett-e és milyen címen; Tett-e esküt Szálásira; Az ostrom alatti (1944. december 20-tól) időben hol volt; Ha illegációban volt, hol és meddig? Ezt a körülményt kivel tudja igazolni; A német megszállás és a Szálasi uralom alatti magatartását kikkel tudja igazolni; Mikor jelentkezett szolgálatra?”⁶⁸

Az előre kinyomtatott áprilisi kérdőíveket már nem sokáig lehetett felhasználni. Egy újonnan, a Honvédelmi Minisztérium szervezetén belül létrehozott titkosszolgálati szerv debreceni megjelenésével és április közepén Budapestre költözésével meggátolták a HM 40. osztály további működését.

⁶⁴ KRUCHINA 1961, 331.

⁶⁵ OKVÁTH 2000, 59.

⁶⁶ Később mindannyian a HM Katona Politikai Osztályán folytatták karrierjüket.

⁶⁷ A súlypontok ismerete összehasonlítási alapot nyújt a HM Katona Politikai Osztály későbbi tevékenységéhez, az igazolási eljárások során használt kérdőívekhez.

⁶⁸ HL. HM. 852. d. 2. cs. (Töredékek 1945-1947)

A HM Katona Politikai Osztály szervezeti alapjainak létrejötte

A HM 40. osztályának megalakulásával szinte egy időben a MKP Központi Titkársága a párt egyik megbízható emberét, Pálffy Györgyöt jelölte ki hasonló feladatok ellátására és a szolgálathoz kötődő szervezőmunka végrehajtására.⁶⁹ Pálffy 1945. február 21-én érkezett meg Debrecenbe, ahol ekkor az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Ideiglenes Nemzeti Kormány is tartózkodott.⁷⁰ A SZEB informális áldása mellett, a személyi választás és a titkosszolgálat létrehozásának indoklásában a minisztériumi emlékeztető kiemelte, hogy „[...] a kívánság egybeesik azzal a személyi lehetőséggel, hogy a katona-politikai, és defenzív hírszerző szolgálatra megfelelő egyén immár rendelkezésünkre áll egy vezérkari tiszt személyében /: Pálffy Österreicher ok. szds. ://”.⁷¹

Pálffy György Kéri Kálmán vezérkari ezredes, a HM Katonai Főnöke helyettesének szóbeli utasítása nyomán kezdte el felállítani az új katonai biztonsági szervezet alapjainak tekinthető HM Defenzív Osztályt.⁷² A debreceni viszonyokat és a politikai életben tapasztalt visszásságokat jelezte, hogy Kéri még a „Gyurka, légy nagyon óvatos” szavakkal figyelmeztette Pálffyt, aki erre röviden csak annyit válaszolt, hogy „megpróbálok”.⁷³

⁶⁹ Pálffy (Oesterreicher) György (Temesvár, 1906. szeptember 16.-Budapest, 1949. szeptember 24.) vezérkari tiszt, aki a háború kitörése előtt leszerelt a hadseregből. 1942-ben belépett a Kommunisták Magyarországi Pártjába, 1944-ben a MKP Katonai Bizottságának vezetője. 1945 márciusától a HM Katona Politikai Osztály vezetője, 1946 márciusától a határőrség parancsnoka. 1948-tól a honvédség felügyelője és honvédelmi miniszterhelyettes. 1949-ben koholt vádak alapján letartóztatták és a Rajk László és társai elleni koncepciók perben hozott ítélet alapján halálra ítélték és kivégezték. Magyar Életrajzi Lexikon.

⁷⁰ SZAKÁCS-ZINNER 1997, 137.

⁷¹ HL. HM. 1945. Eln. 20.269

⁷² OKVÁTH 2000, 59.

⁷³ KUBINYI 1989, 239.; a beszélgetés érdekessége, hogy röviddel a találkozás után, 1945. augusztus 8-én már Kéri Kálmánt tartóztatták le a katonapolitikai nyomozók és a SZEB Vilma királynő úti börtönébe hurcolták. Kérít politikai

Az osztály a SZEB-nek címzett, március 8-án kelt felterjesztésében Hadműveleti Nyilvántartó Csoport fedőnéven, a Katonai Főnökség VI. Hadműveleti Csoport alárendeltségében szerepelt.⁷⁴ A kiterjedt feladatkörrel és szervezeti felépítéssel rendelkező katonapolitikai és hírszerző osztály felállítására vonatkozó kérelmet 1945. március 12-én a honvédelmi miniszter intézte a SZEB elnökéhez: *„Kérem szíves jóváhagyását, hogy a Honvédelmi Minisztérium keretében a katonapolitikai, defenzív és offenzív hírszerző osztályt felállíthassam. A szervezet célja a honvédség keretein belül a fasiszta, reakciós tevékenység elleni küzdelem, az ellenséges hírszerzés aktív megakadályozása és a hírszerzés offenzív végrehajtása az ellenség által megszállt területeken. A katonapolitikai és hírszerző osztály tevékenységét szíves jóváhagyásával a megfelelő szovjet szervekkel szoros együttműködésben folytatná. [...]”*⁷⁵

A SZEB jóváhagyással és a szovjetek a támogatását élvezve megalakult a Magyar Királyi Honvédség Vezérkara 2. osztálya (ismertebb nevén vkf.-2., VKF/2., helyesen 2. vkf. osztály) utódjának is nevezhető, a klasszikusan hírszerző és (kém)elhárító feladatok ellátására hivatott HM Katona Politikai Osztály. A SZEB-nek címzett, március 8-án kelt felterjesztésben még *„az új nemzeti hadsereg demokratikus alapokon való felépítése, a reakció elleni fokozott küzdelem és ennek útján Magyarország demokratikus fejlődésének biztosítása”* volt az álnéven *„HM Hadműveleti Nyilvántartó Osztály”*-nak nevezett szerv feladata.⁷⁶

Feltételezhetjük, hogy a tisztán katonapolitikai és kémelhárító tevékenység később egészült ki a hírszerzéssel, így hozva létre a 2. vkf. osztály tényleges utódjának tekinthető osztály

ellentétek miatt zárták be, mégis kémtevékenységgel és összeesküvéssel vádolták meg. Lásd: KUBINYI 1989, 243.; a valósággal szemben, az egymásra mutogatásból Kornis Pál, a Katpol volt párttitkára is kivette a részét, amikor kijelentette, hogy az ügyhöz sem a MKP-nak, sem a HM Katona Politikai Osztályának nem volt köze. Lásd: KORNIS 1988, 82.

⁷⁴ OKVÁTH 2000, 59.

⁷⁵ HL. HM. 1945. Eln. 20.269 . Az eredeti szöveget a javításokkal, ceruzával elvégzett szórendi változtatások, tagolás figyelembevételével idéztem. Hibásan és részben más tartalommal közölte: EHRENBERGER 2001.

⁷⁶ HL. HM. 1945. Eln. 48.175.

elvi szervezési kereteit.⁷⁷ A korábban vázolt előzményeket követően a honvédelmi miniszter hamarabb adott utasítást az úgynevezett katona politikai és defenzív egység megszervezésére. A szovjetek motivációit nem ismerhetjük a maguk tiszta formájában, csak következtethetünk azokra. Feltételezhetően ők sugallhatták a SZEB-en keresztül a magyar politikai és katonai vezetésnek, hogy nem volna kifogásuk az ellen, ha a magyar honvédség keretein belül megalakítanák az offenzív hírszerző szolgálatot. A szervezet területi illetékességét az országnak a német-magyar csapatok által még védett területeire terjesztették ki.⁷⁸

Feladatának ellátását a korábban aláírt előzetes fegyverszüneti egyezmény igazolta. A háborús viszonyok között, amikor felállítás alatt állt az 1. és 6. honvéd gyaloghadosztály, megkezdődött a háborús bűnösök felkutatása és a honvédségi állomány szűrése.⁷⁹ A megalakult osztály elvben hatáskörébe vonhatta katonapolitikai és elhárító tevékenységet. A katonapolitikai és elhárító komponenshez csak logikailag illeszkedett a hírszerző tevékenység beindítása. Ez utóbbit nem indokolta volna az előzetes fegyverszüneti egyezmény, ezért érdekesek az iratokon alkalmazott későbbi javítások.

A hírszerzés csak néhány nappal később került be az osztály feladatkörébe és egyáltalán nem indokolták sem nemzetközi szerződésből fakadó kötelezettségek, sem az „*ellenség által még megszállt területeken*”⁸⁰ zajló hadi események. A hírszerző

⁷⁷ Csak utód és nem jogutód! Véleményem szerint a legkorábbi dátum, ameddig vissza lehet vezetni a jelenlegi nemzetbiztonsági intézményrendszert, az az államvédelmi, később állambiztonsági szervek második világháborút követő létrehozásáig lehetséges. Megszorító értelemben csak a katonai nemzetbiztonsági szolgálatok esetében találkozhatunk viszonylagos kontinuitással a hazánk történelmében határvonalnak számító 1945-ös év és napjaink között.

⁷⁸ HL. HM. 1945. Eln. 20.269.

⁷⁹ HL. HM. 1945. Eln. 122.237 (a fennmaradt iratállomány alapján a hadosztály-parancsnokságok -1., 5., 6. honvéd gyaloghadosztályok- „D” tiszti jelentései naponta készültek a HM Katona Politikai Osztály Elhárító alosztályának, de az első iktatott példányok 1945. május 10.-től kezdve jelentek meg).

⁸⁰ HL. HM. 1945. Eln. 20.269.

részleg felállítására vonatkozó tervet március 12-én, SZEB körökből vett értesülést követően terjesztették fel. A kézhezvett követően a szovjet vezetés már tudhatott arról, hogy a március 6-én a Dunántúl térségében indított német ellentámadás lényegében kifulladás. A magyar felterjesztést követő napokban, március 16-án a szovjet Vörös Hadsereg indította meg ellentámadását és a bécsi irányú támadó hadműveletét. A német-magyar arcvonal összeomlott, máshol távolodóban volt az ország területétől, míg végül április közepére maga mögött hagyta Magyarország határait. A hírszerző részleg a felterjesztést követő harmadik héten elveszítette illetékességi területét. A valóságban mégis az elképzelés része maradt egy, az osztály keretein belül felállítandó hírszerző alosztály terve.⁸¹

A HM Katona Politikai Osztály elnevezés nem szerepelt a SZEB-nek felterjesztett iratban. A fedőnevek, valamint a konspiráció a kezdetektől nem működött megfelelően. Hiába szerepelt a szervezet HM Hadműveleti Nyilvántartó Osztály néven a HM Katonai Főnök alárendeltségében. A minisztériumi iratokban és napi parancsokban a megalakulásától kezdve, mint a HM VI. hadműveleti csoportjába tartozó Katona Politikai Osztályra hivatkoztak. A kezdeti alárendeltségi viszonyok már 1945. március 27-i hatállyal megváltoztak. Vörös János honvédelmi miniszter saját hatáskörében eljárva megszüntette az osztálynak a katonai főnökkel szembeni alárendeltségét és közvetlenül saját alárendeltségébe vonta azt.⁸² A változás hátterében az osztálynak biztosított nagyobb szabadság lehetősége állhatott. A személyügyi változásokhoz, az anyagi igények teljesítéséhez, a jármű és üzemanyag kiutalásához és a minisztériumi munkabeosztáshoz már nem kellett külön a katonai főnök jóváhagyását kérni, hanem közvetlenül Vörös János honvédelmi miniszteren keresztül lehetett intézkedni.⁸³ Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a HM Katonai Főnökének alárendeltségében az osztály nem szerepelt a prio-

⁸¹ HL. HM. 1945. Eln. 20.269.

⁸² HL. HM. 825. d. 1. cs. 24. sz. b. ig.

⁸³ HL. HM. 825. d. 2. cs. 1. sz. biz. pcs.

ritást élvező szervezeti egységek listáján. Funkciója és országos hatáskörű feladatai ellenére nem rendelkezett sem gépjárművel, de még az irodai munkához szükséges feltételek sem álltak rendelkezésére.⁸⁴

A HM Katonai Főnökének való alárendeltség megszüntetését követően az osztályvezető megtartotta a *HM Hadműveleti Nyilvántartó Osztály* fedőnevet és annak használatára figyelmeztetett az osztály dolgozóit a kívülállókval való szóbeli érintkezések során.⁸⁵ A különböző elnevezések inkább a minisztériumok bürokratikus intézményének működését nehezítették meg. Az 1945. március 27-én kiadott belső igazítás még a „*Hdm. IV. csop.-hoz tartozó kat.polg.oszt.*”-nak (lásd: katonai polgári osztálynak) a Katonai Főnökkel szembeni alárendeltségét szüntette meg. A HM bizalmas hadparancsai a *Katona Nyilvántartó Osztály* elnevezést használták.⁸⁶ A Katpol-on csak később, az iratok tanulsága szerint 1945. április 4-én jutottak hozzá először a korábbi HM házi parancsokhoz.⁸⁷ Az eredeti minisztériumi iratokon az osztály segédhivatala is csak aláhúzni tudta a parancsokon használt téves elnevezést, ami mellé kérdőjeleket írtak.⁸⁸ A keveredéshez nagy valószínűséggel a konspirálási hibák, a különböző elnevezések rendszer nélküli használata és a minisztériumon belüli információhiány is hozzájárult. Az osztályvezető még a nyár folyamán parancsban próbálta meg szabályozni a kifelé irányuló kapcsolattartás során használandó HM Hadműveleti Nyilvántartó Osztály elnevezést, de ez csak átmeneti intézkedésnek bizonyult: „*Írásbeli, valamint egyéb hivatalos érintkezésnél az osztály elnevezése: Honvédelmi Minisztérium Katona Politikai Osztály. Kívülállókval való szóbeli érintkezésnél az osztály fedő neve használandó: Honvédelmi Minisztérium Hadműveleti Nyilvántartó Osztály.*”⁸⁹

⁸⁴ HL. HM. 825. d. 5. cs. 4. sz. h. pcs.

⁸⁵ HL. 102/08/527 3. sz. o. npcs.

⁸⁶ HL. HM. 825. d. 5. cs.; HL. HM. 826. d.

⁸⁷ HL. HM. 826. d.

⁸⁸ HL. HM. 825. d. 5. cs. 18. h. pcs.; HL. HM. 826. d.

⁸⁹ HL. 102/08/527 3. sz. o. n. pcs.

Az osztály 1945 nyarától már csak „nem hivatalos” esetekben nevezte magát HM Hadműveleti Nyilvántartó Osztálynak. Ezt követően még hónapoknak kellett eltelnie ahhoz, hogy végül csak HM Katona Politikai Osztály legyen a szervezet kizárólagosan használatos hivatalos elnevezése. A megkezesések egyikében az internált férje érdekében eljáró hölgy 1945 szeptemberében már egyenesen a „*Tekintetes Magyar Honvédelmi Katonapolitikai Osztály!*”-hoz intézte a kérését.⁹⁰ A névhasználat egyszerűsödését indokolhatta, hogy a társadalom rövid időn belül megismerte a Katpol tevékenységét.

A debreceni időszak néhány hete alatt a 35 éves Pálffy egyedül látott hozzá a munkának, hogy megteremtse a szolgálat személyi alapját és anyagi feltételeit. A kezdeti időszakot a magas arányú személyi fluktuáció és a háborús viszonyok szűkre szabott lehetőségei jellemezték. A katonaállományúak közül még nem álltak rendelkezésre azok a tapasztalt törzs- és vezérkari tisztek, akik az elkövetkező években a szervezet egyes aleggységeit irányították.

Az osztály debreceni időszaka egy rövid periódus volt a szervezet életében. Az itt töltött néhány hét eseményei nemcsak hiányosan dokumentáltak, de a nehézségek, a legalapvetőbb feltételek hiányában szinte elvesznek a HM Katona Politikai Osztály fennállásának történetében.⁹¹ A HM Személyügyi Osztály Pálffy György vk. százados osztályvezető mellett még március 12-én a katonaállományúak közül az osztályra osztotta be Horváth Tivadar főhadnagyot, ill. Kelemen György tartalékos zászlóst, akik csak 3-4 héttel később, április 5-én és 8-án tudtak szolgálatba lépni. Ha hozzászámoljuk Pálffy-t és a budapesti átköltözést megelőző időszakban csak a beosztott katona személyeket vesszük figyelembe, úgy hivatalosan csak tíz főre lehetett számítani az osztály felállításának kezdeti szakaszában: Horváth Tivadar⁹² és Kelemen György⁹³ mellett ekkor

⁹⁰ HL. HM. 852. d. 1. cs.

⁹¹ KORNIS 1988, 66.

⁹² Horváth Tivadar főhadnagyot 1945. március 12-én helyezték az osztályra, április 5-én lépett szolgálatba, majd 1945. május 30-ával 1. honvéd kerületi parancsnokság létszámfeletti állományába helyezték át. Lásd: HL. HM. 825.

került áthelyezésre dr. Vértés Imre tart. főhadnagy,⁹⁴ Nagy (Grósz) Gyula⁹⁵ és Szabó József tart. hadnagyok,⁹⁶ Serényi (Steiner) István,⁹⁷ Ákos Sámuel⁹⁸ és Perlaky László tart. zászló-

d. 1. cs. 17. sz. b. ig.; HL. HM. 825. d. 1. cs. 29. sz. b. ig.

⁹³ Kelemen György zászlós származása miatt a nagykái 101/10. munkásszázadnál teljesített szolgálatot a háború alatt. A század aknakutatást végzett a brianszki erdőben, ahol 1943 júniusában megsérült egy felrobbanó aknától. Miskolcon bal lábát amputálták, 75%-os rokkant, így élte át a pesti ostromot. Gyalog, két mankóra támaszkodva indult el februárban Debrecenbe, hogy szolgálatra jelentkezzen. Vecsésnél az oroszok felvették egy autóra. Debrecenben március 12-én helyezték át az osztályra, április 8-án lépett szolgálatba. Az osztályon segédtszti beosztásban, majd az Elhárító alosztály előadójaként szolgált. Részben egészségi állapota miatt augusztus 20-ával nemténylegesen viszonyba helyezték. HL. HM. 825. d. 1. cs. 27. sz. b. ig.; HL. HM. 825. d. 5. cs. 69. sz. h. pcs.

⁹⁴ Dr. Vértés Imre főhadnagy eredetileg gyógyszerész, aki baráti kapcsolatokat ápolt az osztályvezetővel és gyakorlatilag helyetteseként funkcionált. Pálffy meghívására 1945. március 21-én előadóként került az osztályra, a Budapestre költözést követően az Elhárító alosztály (I.) Vizsgálati főcsoportját vezette.

⁹⁵ Nagy (Grósz) Gyula hadnagy 1945. március 15-én került az osztályra, ahol az Elhárító alosztály (I.) Vizsgálati főcsoportjában szolgált. HL. HM. 825. d. 5. cs. 19. és 22. sz. h. pcs.

⁹⁶ Szabó József hadnagyot 1945. március 15-én osztották be az osztályra, ahol a Budapestre költözést követően az Elhárító alosztály (I.) Vizsgálati főcsoportjába került. 1945. november 1.-vel az osztályról a Központi Tábori Postahivatalhoz helyezték át. HL. HM. 825. d. 5. cs. 22. és 118. sz. h. pcs.

⁹⁷ Serényi (Steiner) István zászlós még Steiner István néven, alhadnagyi rendfokozatban szolgált a csehszlovák dandár és a Vörös Hadsereg között, mint összekötő az 1944 novembere és 1945 márciusa közötti időszakban. A dandár Csehszlovákia és Magyarország területén működött, ahol Serényi kémelhárító feladatot látott el. Az ott elért alhadnagyi rendfokozatot a szovjetek igazolták és támogatták 1945 márciusi áthelyezését. 1945. március 23-án, mint tartalékos zászlós került a HM Katona Politikai Osztályra, ahol igazolták a rendfokozatát. 1945. május 1-től már alhadnagyi, 1945. december 20-tól pedig főhadnagyi rendfokozatban szolgált. HL. HM. 1945. Eln. 122.029; HL. HM. 825. d. 5. cs. 22. és 141. sz. h. pcs.

⁹⁸ Ákos Sámuel zászlóst 1945. március 23-án előadónak osztották be az osztályra, ahonnan június 14-vel hadnagyként helyezték nemténylegesen viszonyba. HL. HM. 825. d. 1. cs. 24. sz. b. ig., HL. HM. 825. d. 5. cs. 39. sz. h. pcs.

sok⁹⁹. A tíz főből hat végig sem szolgálhatta az 1945-ös évet, mert nem tényleges vagy létszámfeletti állományba, esetleg áthelyezésre került. A fennmaradó négy főből hárman szimbolikus alakjaivá váltak a HM Katona Politikai Osztályának.¹⁰⁰

A személyzeti politika és a Honvédelmi Minisztérium által elrendelt áthelyezések nem minden esetben feleltek meg az osztályvezetőnek, aki a hozzá áttett nemkívánatos személyeket rövid időn belül eltávolította az osztály kötelékből. Részben ezért volt fontos az osztálynak a Katonai Főnökkel szembeni alárendeltségét megszüntetni, közvetlen honvédelmi miniszteri alárendeltségbe kerülni és befolyással élni a személyügyi kérdésekben. Az osztályon dolgozó alkalmazottak beosztása szempontjából különösen a kezdeti időszakra volt jellemző a meghívásos rendszer. Ez röviden úgy foglалható össze, hogy Pálffy szerette kézi vezérléssel irányítani az osztály életét, ami kiemelten hangsúlyos volt a személyzeti politikában. Az egyes személyek kiválasztásánál előnyt jelentett a személyes ismeretség, az MKP, vagy a SZEB ajánlása.

A honvéd személyek alacsony száma nem jelentette azt, hogy csak ők dolgoztak az osztályon. A debreceni időszokról megállapítható, hogy a teljes állomány vizsgálatakor lényegesen tisztább képet lehet alkotni a személyi feltételekről és viszonyokról, mint 1945 nyarán. A polgári alkalmazottak népes táborát alkották az osztályon alkalmazottaknak. A HM 40. osztályának a HM Katona Politikai Osztályába olvasztását követően már nem lehetett pontosan nyomon követni, hogy informális úton ki melyik ismerősét hívta meg az osztályra, hogy nála dolgozzon az ínséges 1945-ös esztendőben. Másrészt a katonai létszámkorlátozások és az állománytábla szűkös lehetőségei miatt egyszerűbbnek tűnt leszerelni a megbízható kommunistákat és mint polgári alkalmazottat őrként vagy nyomozóként alkalmazni őket az osztályon.¹⁰¹ A márci-

⁹⁹ Perlaky László zászlóst 1945. április 19-én osztották be az osztályra, ahol szeptember 20-ig szolgált, amikor nemtényleges viszonyba került. HL. HM. 826. d. 18. sz. h. pcs.; HL. HM. 825. d. 5. cs. 22. és 109. sz. h. pcs.

¹⁰⁰ Pálffy György, Serényi István és dr. Vértes Imre.

¹⁰¹ HL. HM. 1945. Eln. 21.165.

usban áthelyezett személyek csak április elején, alig egy héttel a budapesti átköltözést megelőző héten kerültek át az osztályra. Valószínűsíthetően áprilisig az osztály nem tudott megfelelően működni, a HM utasításait is csak visszamenőleg, 1945. április 4-én kapták meg.

Egyesítés egység nélkül: a HM Katona Politikai Osztály színrelépése

A Honvédelmi Minisztérium szerveinek Budapestre történt áttelepülése során az osztály munkatársait szállító szerelvény április 13-án, a reggeli órában érkezett meg a nyugati pályaudvarra. Az osztály állományának aznap feladata volt, hogy az ingóságokat, köztük a legfontosabb ingóságukat, egy páncélszekrényt az új székhelyükre átszállítsanak. Kilépve a Nyugati pályaudvarról, a Berlin (mai Nyugati) térről a Vilmos császár (ma Bajcsy-Zsilinszky) úton keresztül haladtak az Alkotmány utca felé és ekkor szembesültek a romos Budapesttel. Az ostromot követően még döbbenetes volt a főváros képe. A Debrecenből Budapestre költözést követően az osztály alig néhány fővel rendezkedett be a Berlin (mai Nyugati) tértől nem messze található Alkotmány utca 5. szám alatt lévő épület egy-két szobájában. Itt kezdték meg a munkatársak kiválogatását, a céljuk végrehajtásához szükséges feltételeik megteremtését. Az Alkotmány utcai épület rossz állapotban volt, magán viselte a hónapokig tartó harcok nyomait. Az ablakok papírral, deszkával voltak borítva, az ajtók zárhatatlanok voltak. Csak a földszinten és a harmadik emeleten találtak néhány használhatónak tűnő szobát, ahol elkezdtek berendezkedni. Helyére tolták a páncélszekrényt és a romok között nekiláttak bútorokat keresni.¹⁰² Kornis Pál így emlékezett vissza a HM Katona Politikai Osztály budapesti időszakának kezdetére: *„Szervezetéről ezekben a napokban még nem beszélhetünk, az első napokban még tízen sem voltunk. A gazdasági hivatali*

¹⁰² KORNIS 1988, 61., 64.

főnök és Vértes százados kivételével mindnyájan nyomozók voltunk, s Pálffy közvetlen irányítása alatt kezdtünk a munkához. [...] A Katonapolitikai Osztály tehát nehéz körülmények között kezdte munkáját. [...] Ezt az időszakot eredeti dokumentumok segítségével nem lehet feldolgozni, mert nincsenek dokumentumok, annak idején se készültek.”¹⁰³

A berendezkedést és munkafeltételek kialakítását követően a HM Katona Politikai Osztály első feladata volt, hogy SZEB segítséggel felszámolta a HM 40. osztályának tevékenységét.¹⁰⁴ Az április 14-i Budapestre költözést követően a Katpol már másnap megpróbálta kikapcsolni a konkurens szervezetet. Gyakorlatilag ugyanaz lett a sorsa a HM 40. osztálynak, mint a korábban Pesten működött nyomozócsoporthoz.

Az előzményekhez hozzátartozik, hogy a HM 40. osztály tevékenysége már többek számára kényelmetlenné vált. A Honvédelmi Minisztérium 1945 áprilisának második hetében fokozatosan települt át a még mindig romokban heverő Budapestre. Vörös János honvédelmi miniszter április 9-én tartott ünnepélyes budapesti fogadásán a HM 40. osztályának munkatársai mindenki előtt próbálták meg letartóztatni a szélhámos, de befolyásos barátokkal bíró Grosz Gyula hadnagyot. A letartóztatást akkor Vörös Jánosné akadályozta meg. Kevésbé ismert tény, de a sok befolyásos ismerőst a háta mögött tudó, a honvédelmi miniszterrel is baráti kapcsolatot ápoló Nagy (Gross) Gyula hadnagy hivatalosan már március 15-én, harmadik beosztottként került besorolásra a HM Katona Politikai Osztály állományába.¹⁰⁵

Pár nappal később ismét diszkreditálta magát a Vészy által irányított HM 40. osztály. Vezetésével április 12-én 250 fő, katonák és rendőrök indultak razziára a belvárosi éjszakába a Vörösmarty téren. A razzia szervezetlensége és a túlkapások következtében az akció hatalmas politikai hullámokat vert fel, aminek eredményeként Vészyt leváltották az osztály éléről,

¹⁰³ KORNIS 1988, 64-66.

¹⁰⁴ Uo. 1988, 65.

¹⁰⁵ HL. HM. 1945. Eln. 125.593; HL. HM. 825. d. 5. cs. 18., 22. sz. h. pcs.

majd nem sokkal később a szovjet hatóságok le is tartóztatták. Mindezen előzményeket követően érkezett meg Budapestre a helyi katonapolitikai nyomozó szerv vetélytársa, a HM Katona Politikai Osztály.¹⁰⁶ Kornis így emlékezett vissza az eseményre: *„Az első operatív feladat mindjárt az első napon – a legnagyobb meglepetésünkre – a Budapesten már működő Katona Politikai Osztály felszámolása volt. A Honvédelmi Minisztériumnak ugyanis Budapesten működött egy kirendeltsége – a magát német ügynökből demokratává átfestő Hátszeghy (Hatz) Ottó vezetése alatt, s ennek keretében egy Vészi nevű szélhámos néhány emberrel, főként kalandorral létrehozott egy úgynevezett katonapolitikai osztályt is. Igazolványt készítettek, felhatalmazták magukat letartóztatások foganatosítására, saját szakállukra jártak el, minden törvényes alap nélkül cselekedtek, megfélemlítésekkel visszaéléseket követtek el.”*¹⁰⁷

A felszámolási kísérlet eredményeként és szovjet segítséggel a HM 40. osztály tagjait börtönbe akarták zárni, de ezt Vörös János megakadályozta. A miniszter mellett Szent-Györgyi Albert és a baloldali Szociáldemokrata Párt gyakorolt nyomást a Katpol-ra, hogy ne tartóztassák le az osztály munkatársait. A két szervezet egyesítését követően többen átkerültek az osztályhoz.¹⁰⁸ A konkurens szervezet állományának letartóztatásával és a foglyok beérkezésével egy időben vált nyilvánvalóvá, hogy nem voltak megteremtve az őrizeteselek fogva tartásának feltételei. Ekkor került Sásdy Károly alhadnagy, mint foglár az osztályra és töltötte be ezt a beosztást a szervezet fennállása során.¹⁰⁹ A Szociáldemokrata Párt támogatásával a hátuk mögött, a HM Katona Politikai Osztálynak szabadon kellett engednie és át kellett vennie a vetélytárs osztály állományát. Hogy megmentse a nyomozókat, kompromisszumos megoldást hoztak: a Honvédelmi Minisztérium 40. és Katona Politi-

¹⁰⁶ MARKÓ 1988, 19.

¹⁰⁷ KORNIS 1988, 65.

¹⁰⁸ Kruchina Viktor, Dénes László, Szalay Péter, Szörényi Endre, Tarnóczy Imre, Varjú Kálmán; lásd: OKVÁTH 2000, 59.

¹⁰⁹ KORNIS 1988, 65-66.

kai Osztályai összeolvadtak, míg az elnevezése továbbra is HM Katona Politikai Osztály maradt.¹¹⁰

A változásoknak egyik osztályon sem örültek a beosztottak. A rivalizálás és az egymással szembeni bizalmatlanság még másfél évig, az úgynevezett Magyar Közösség ügyének felgöngyölítéséig határozta meg az osztály mindennapjait.¹¹¹ Az 1945-ös egyesítést és átszervezést követően a HM Katona Politikai Osztályán csak Kruchina Viktor került vezető beosztásba a HM 40. osztályának állományából. Kruchina, mint a nyomozó alosztály korábbi vezetője a Katpolon is hasonló minőségében folytathatta pályáját. Az alkalmazottak többségét nem, vagy csak polgári alkalmazotként tudták foglalkoztatni. A vizsgált időszakban csak a tiszthelyettesi beosztások létszáma nőtt gyorsabban, de egy részüket később elbocsátották a testülettől, ami lehetővé tette a nem kívánatos alkalmazottak eltávolítását.¹¹²

Az osztály vázát az alapfeladatok ellátását szolgáló Elhárító és Hírszerző alosztályok alkották, amelyek a budapesti költözést követően folyamatosan töltődtek fel és váltak működőképessé. Az Elhárító és Hírszerző alosztályok az általános (adminisztratív) csoportokkal együtt, az osztályvezető közvetlen alárendeltségében működtek. Az adminisztratív részleg alá tartozott az igazoló, a jóléti, a káder, a gazdasági, az őrcsoport és az ún. „T” csoport.¹¹³

A hírszerzés a maga klasszikus értelmében ekkor még nem működött, de már létezett egy Rádió főcsoport. Az elhárító alosztályon belül három főcsoport látta a honvédségi munkával kapcsolatos igazoló és elhárító feladatokat. A Katpol-on működött a Vizsgálati és a Nyomozati főcsoport, míg a hadosztályoknál megszervezték a hadosztályparancsnok mellett működő „D” tiszti szolgálatot.¹¹⁴ Az 1945 márciusában még csak elvben létező szervezet állományának kereteit csak foko-

¹¹⁰ KRUCHINA 1961, 332.; FÖLDY 1988, 67.

¹¹¹ OKVÁTH 2002, 16-19.

¹¹² HL. 102/08/527 cs.

¹¹³ Lásd: Titkos csoport; KORNIS 1988, 66.

¹¹⁴ Lásd: Defenzív tiszti; OKVÁTH 2000, 60.; GYARAKI 1995, 107-108.

zatosan lehetett feltölteni. A létszámhiány következtében nem valószínű, hogy ez júniust megelőzően megtörténhetett.

A szervezet feltöltési időszaka elhúzódott. Nemcsak, hogy megfelelő szakemberek nem álltak rendelkezésre a háborút követő időszakban, de jelentkezésüket követően is hosszú időbe telhetett, amíg a hivatalos áthelyezési parancsot követően bevonulhattak az osztályhoz. A márciusi felállítását követően a szervezetnek több mint fél évre volt szüksége, hogy az állománytáblán rendelkezésre álló tiszti és tiszthelyettesi helyeket feltöltse. A személyzet válogatását a kezdeti időszakban maga Pálffy végezte, aki a honvéd és csendőrtiszteket is átvette az osztályára. A szakfeladatok ellátása érdekében külön hangsúlyt helyeztek a 2. vkf. osztály volt beosztottjainak felkutatására, kihallgatására és esetleges átvételére.¹¹⁵ A problémák forrása a polgári alkalmazottak jelenléte voltak. A kezdeti időszakban csak nehezen lehetett követni a tevékenységüket. Az alosztályvezetők gyakran saját hatáskörben, az osztályvezetőt megkerülve vettek fel régi ismerősöket, családtagokat. A hivatásos állományhoz képest hivatalosan megközelítőleg kétszer annyi polgári alkalmazott társult, de a nyilvántartás hiányosságai, a gyakori munkaelhagyás miatt teljességgel nem rekonstruálható a kilétük. Jellemzően adminisztratív, nyomozati, vagy (nem igazolt tisztek esetében, akinek nem tudtak beosztást kínálni) szakfeladatot láttak el. Visszautalva a budapesti átköltözés időszakára, kezdetben a szakfeladatok ellátásában az egyes részegységeket egy-egy ember képviselhette. A súlypont a gyéren dokumentált, politikailag motivált, hatalommal való visszaélésektől hemzseggő nyomozati tevékenységen volt, amit kiegészítettek a párhuzamosan folytatott vizsgálatok.

¹¹⁵ A szervezet tevékenysége szempontjából meghatározó személyek közül lásd például: Gát Zoltán alezredes 1945. június 22-én, Korondi Béla György csendőr százados 1945. július 30-án, Szentfalvy Jenő alezredes 1945. július 15-én, Váradi Tibor hadnagy 1945. augusztus 1-én került áthelyezésre az osztályhoz.

Összegzés

Az ország történelmében törésvonalat jelentő 1945-ös év átformálta és megváltoztatta a katonai államvédelmi szféra szervezeti kereteit. Különböző szervek alakultak, tűntek el, vagy egyesültek, míg az események háttérében az ország életének meghatározó politikai erői álltak. Jelentős szerepe volt a HM 40. és Katona Politikai Osztályának, de a kettőjük között kibontakozott küzdelemből csak ez utóbbi kerülhetett ki győztesen.

A HM Katona Politikai Osztály, mint országos hatáskörű, katonai államvédelmi szerv, a politikai szerepe mellett fokozatosan ellátta a magyar katonai hírszerzés és (kém-) elhárítás feladatait. A szervezet tényleges működtetésében a Magyar Kommunista Párt és rajta keresztül a megszállt ország ügyeiben illetékes Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöki tisztségét betöltő Szovjetunió felsőbb akarata érvényesült, ami alapjaiban határozta meg az osztály működését és az ország életében betöltött szerepét.

Felhasznált szakirodalom

MARKÓ 2011 = MARKÓ György: *A Honvédelmi Minisztérium szervezete 1945-1956*. Budapest, Argumentum, 2011.

KORNIS 1988 = KORNIS Pál: *Tanúként jelentkezem*. Budapest, Magvető Kiadó, 1988.

KUBINYI é.n. = KUBINYI Ferenc: *A katonapolitika regénye*. Thousand Oaks, Malomfalvi Kiadó, é.n.

KUBINYI 1989 = KUBINYI Ferenc: „...ketrebe engem zártak...” Budapest, Holnap Kiadó, 1989.

FARKAS 1990 = FARKAS Vladimir: *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam*. Budapest, Interart, 1990.

KŐVÁRY 1989 = KŐVÁRY Ernő Péter: *Apám, a katpolos*. Mózgó Világ, 1989/2.

BERKESI 1971 = BERKESI András: *Sellő a pecsétgyűrűn*. Budapest, Magvető könyvkiadó, 1971.

BERKESI 1969 = BERKESI András - KARDOS György: *Kopjások*. Budapest, Magvető Kiadó, 1969.

NAGY 1970 = NAGY Gábor (szerk.): *Új haza, új hadsereg. Viszszaemlékezések az 1945-1947-es évekre*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1970.

MUNK 1964 = MUNK Károly: *A fegyverszüinettől a szocialista hadseregig*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1964.

KIS 1977 = KIS András: *A 6. hadosztály*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1977.

SZŐCS 1969 = SZŐCS Ferenc: *Az elhárító és felderítőszervek kialakulása a honvéd határőrségnél. Az elhárító és felderítő munka főbb jellemzői 1945-1948 között*. In: Szócs Ferenc (szerk.): *A Határőrség megalakulása és harca a népi hatalomért 1945-1948*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1969.

ELISCHER 1969 = ELISCHER Dezső: *Hogyan dolgozott egy D. tiszthelyettes 1946-1947-ben?* In: Szócs Ferenc (szerk.): *A Határőrség megalakulása és harca a népi hatalomért 1945-1948*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1969.

OKVÁTH 1988 = OKVÁTH Imre: *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945-1956*. Debrecen, Aquila Kiadó, 1988.

OKVÁTH 2000 = OKVÁTH Imre: *„Sziget egy reakciós tenger közepén” - Adalékok a Katpol történetéhez, 1945-1949*. In: Gyarmati György (szerk.): *Államvédelem a Rákosi-korszakban*. Budapest, Történeti Hivatal, 2000.

VÁRHEGYI 2007 = VÁRHEGYI István: *A magyar rádiófelderítés működése a hidegháború éveiben. Felderítő Szemle (Katonai Felderítő Hivatal), 2007/E. 53-82*.

VADÁSZ 2007 = VADÁSZ Iván: *A magyar katonai rejtjelmegfejtés története. Felderítő Szemle (Katonai Felderítő Hivatal), 2007/E. 181-199*.

KRUCHINA 1961 = KRUCHINA Viktor: *Emlékirat*. London, 1961.

FÖLDY 1989 = FÖLDY Lajos: *Emlékirat*. Budapest, 1989.

GYARAKI 1995 = GYARAKI Károly: *A katonai elhárítás történetéből. Hadtudomány, 1995/1. 106*.

MARKÓ 1988 = MARKÓ György: *A miniszter árnyékában*. Új tükör, 1988. március 27.

SIMONFFY 1981 = SIMONFFY András: *Kompország katonái*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1981.

GOSZTONYI 1985 = GOSZTONYI Péter: *Hátszegi-Hatz. Élet és irodalom*. 1985. november 29.

EHRENBERGER 2001 = EHRENBERGER Róbert (szerk.): *A béketábor magyar hadserege. A magyar demokratikus hadsereg és a Magyar Néphadsereg Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból 1945–1957*. Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 2001.

GERGELY MARIANNA

**EGY ELMÉLET HATÉKONYSÁGA:
A CSEHSZLOVÁK GAZDASÁGPOLITIKA
1919 ÉS 1923 KÖZÖTT**

Az első világháborút követően felszínre került gazdasági és pénzügyi problémák feltérképezésére, majd kezelésére már közvetlenül a háború után megindult egy nemzetközi dialógus a közgazdászok között. Ennek első mérföldköve az 1920 őszén, a Népszövetség égisze alatt megrendezett Nemzetközi Pénzügyi Konferencia volt Brüsszelben. A tanácskozáson 39 ország számos elméleti és gazdasági szakembere vett részt kormányaik támogatásával. Céljuk a világháború következtében fennálló, a nemzetgazdaságok nemzetközi szintre is begyűrűző gazdasági és pénzügyi problémáinak feltárása, ill. a javaslatétel volt ezek megoldására.

A vitát négy téma köré csoportosították: államháztartás, valuta és árfolyam, nemzetközi kereskedelem és nemzetközi hitelek. A tanácskozások során általános gyógymódokat fogalmaztak meg, vagyis nem tértek ki a részletekre, a végrehajtás pontos menetét nem határozták meg. Az egyes országok maguk dönthettek ezek elemeiről, valamint a stratégiáról, melynek keretében megvalósították a gazdaságpolitikai ajánlásokat. Ez azt jelentette, hogy a kormányok által így bevezetésre került konkrét gazdaságpolitikai intézkedések egyrészt az egyes országok, ill. régiók szintjén jelentkező specifikus problémákat, másrészt pedig az ország gazdasági szerkezetéből, adottságaiból származó korlátokat is tükrözték.

Két évvel a brüsszeli konferencia után, a pénzügyi és gazdasági válság súlyosbodása miatt a Népszövetség felkérte a konferencián részt vevő országokat, hogy készítsenek egy, az aktuális gazdasági helyzetüket bemutató és azt értékelő

beszámolót. A Népszövetség által így összegyűjtött elemzések, melyeket 1922 és 1923 folyamán angol nyelven négy kötetben publikáltak, a Népszövetség 1922. márciusi körlevelében¹ megfogalmazott szempontok szerint épültek fel, azaz három fő kérdésre irányultak: a költségvetési intézkedésekre, a pénzügyi kérdésekre és a nemzetközi kereskedelem problémáira.

Tanulmányomban a brüsszeli terápia² alkalmazásának hatékonyságát, ill. eredményeit vizsgálom az 1922/23 folyamán keletkezett beszámolókra támaszkodva. Vizsgálatom a brüsszeli konferencia határozataiból indul ki, hiszen ezek nagymértékben befolyásolták az egyes országok pénz- és gazdaságpolitikai törekvéseit 1920 és 1922 között. Fentebb utaltam már arra, hogy a javaslatok célja a gazdaságpolitika kereteinek, főbb törekvéseinek megfogalmazása, azaz egy általános direktíva felállítása volt; s hogy nem tartalmaztak sem ország-, sem pedig régió-specifikus elemeket. Annak, hogy a javaslatok az általános keretek meghatározására korlátozódtak többek között a politikusok jelenlétének hiánya volt az oka. A brüsszeli tanácskozás az országok által delegált pénzügyi és gazdasági szakemberek segítségével zajlott, akik tisztában voltak azzal, hogy politikai támogatás nélkül, nincs garancia arra nézve, hogy a Brüsszelben megszületett terv végrehajtására kötelezzék az egyes országokat.

Az 1922/23 folyamán elkészült beszámolók azonban azt mutatják, hogy a politikai jelenlét és biztosíték hiányának ellenére is alkalmazásra kerültek a Brüsszelben lefektetett stratégiák. Ez pedig elvezet bennünket jelen tanulmánynak ahhoz a feltevéséhez, hogy a beszámolók vizsgálata a brüsszeli terápia hatékonyságán túl lehetőséget nyújt az egyes országok specifikus gazdasági és pénzügyi problémáinak

¹ Brussels Financial Conference (továbbiakban BFC) The Recommendations and Their application. A Review after two years. Volume I Annex 2 231-234.

² BFC Volume I, Annex I. The Resolutions adopted by the International Financial Conference at Brussels (1920), 221-230.; RAB 2010.

elemzésére a stratégiák alkalmazásának módján, lehetőségein és korlátain keresztül. Tekintve, hogy minden kormánynak megvolt a lehetősége az általánosan megfogalmazott javaslatok olyan tartalommal való megtöltésére, mely igazodik országuk sajátosságaihoz, a stratégiák hatékonyságának vizsgálata ezeknek a sajátosságoknak a megértéséhez és elemzéséhez is segítséget nyújthat.

A következőkben Csehszlovákia 1922-ben a Népszövetségnek benyújtott beszámolóján keresztül kívánom megvizsgálni a brüsszeli terápia hatékonyságát. Céлом az ország 1919 és 1923 között alkalmazott gazdaságpolitikájának vizsgálata és annak feltárása, hogy az alkalmazott stratégiák milyen mértékben követték a nemzetközi trendeket.

A csehszlovák állam a közép-európai országok közül az egyedüli, amelyik sikeresen kezelte a gazdasági nehézségeket és elkerülte a mély pénzügyi krízist is. Csehszlovákiának a békeszerződések következtében létrejövő új államként, az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaként nem csupán a háború utáni gazdasági és politikai helyzet nehézségeivel, de az új európai rendbe való beilleszkedés problémáival is szembe kellett néznie.

A Monarchia utódállamainak gazdasági nehézségei elsősorban a korábbi gazdasági egység felbomlásából származtak. Annak ellenére, hogy Csehszlovákia az iparosodott Morvaországnak, ill. Sziléziának köszönhetően fejlettebbnek tekinthető, számolnia kellett a kevésbé fejlett szlovákiai és kárpát-ukrajnai régiók³ nehézségeivel, fejlesztésével, ill. azzal, hogy ipara elveszette korábbi biztos piacát.⁴ Az Osztrák-Magyar Monarchia közös piacának felbomlása az utódállamok gazdaságának a világpiactól, ill. a

³ Mind Szlovákia, mind pedig Kárpát-Ukrajna az ipari, ill. mezőgazdasági fejlettséget tekintve nem említhetők egy lapon. Szlovákián belül is nagyon különböző szinten álltak az egyes régiók, azonban még az iparilag legfejlettebbnek tekinthető részei sem érték el Morvaország fejlettségi szintjét. Másfelől azonban Szlovákia észak-nyugati része 1918 előtt az akkori Magyarország második legfejlettebb ipari régiója volt. NAGY 2008, 87–88., 94–95.

⁴ TEICHOVA 1988, 17.

nemzetközi tőkétől való függését vonta maga után. A csehszlovák gazdaság a világpiacon hullámzásoknak való kiszolgáltatottsága ellenére is sikeresen elkerülte a háborút követően jelentkező magas inflációt és már az 1920-as évek első felében megteremtette a stabil gazdaság alapjait. Az Osztrák-Magyar Monarchia által biztosított gazdasági egységből való kiszakadást követően a gazdaság alapvető struktúrája nem változott, a gazdaságpolitika továbbra is elsősorban a külkereskedelem aktivitását tartotta szem előtt, melyet konzekvens vám, ill. valutapolitikával valósított meg.⁵

A brüsszeli konferencia javaslatai az Európában ekkor érvényesülő gazdasági törekvéseket tükrözik – és a Csehszlovákiában bevezetésre kerülő pénzügyi intézkedések ezt a tendenciát követik. A csehszlovák pénzügyi és monetáris politika elemzése tehát segíthet megérteni a javaslatok hatékonyságát egy olyan gazdasági környezetben, ahol az általános európai és szélesebb nemzetközi szinten is jelentkező problémák mellett a regionális nehézségekkel is szembe kellett nézni.

A Népszövetség által publikált beszámolók összesen négy kötetben jelentek meg. Az 1922 novemberében született első kötet összesen 21 ország beszámolóját tartalmazza.⁶ A második kötet Olaszország terjedelmes elemzését, a harmadik pedig Brazíliaét, Lettországét és Lengyelországét foglalja magában. A negyedik kötetben Franciaország és Bulgária értékelése szerepel.⁷ A beszámolók tartalmukat és mélységüket tekintve is nagyon eltérőek, egy részük vagy nem tér ki valamennyi, a Népszövetség által megadott kérdésre, vagy túl sommásan fogalmaz azokkal kapcsolatban.

⁵ Uo.

⁶ Ezek az országok a következők voltak: Argentína, Ausztrália, Ausztria, Belgium, Dánia, Csehszlovákia, Finnország, Magyarország, Brit-India, Japán, Luxemburg, Hollandia, Új-Zéland, Norvégia, Spanyolország, Svédország, Svájc, Dél-Afrikai Unió, Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és Uruguay.

⁷ BFC Volume I–IV., 1922/23.

Ugyanakkor más beszámolók kimerítő részletességgel tárgyalták az ország gazdasági és pénzügyi helyzetét.

A következőkben Csehszlovákia 1922 novemberében született részletes elemzésével foglalkozunk. Az első kötetben szereplő értékelés a brüsszeli konferencia struktúráját követi, azaz a következő fő kérdések köré épül fel: ezek a költségvetési egyensúly, a monetáris politika és a kereskedelempolitika voltak.⁸

A tematikát, ill. a tárgyalt időszakot tekintve a csehszlovák beszámolót egy másik forrással egészítjük ki: az 1920-as évek első felében zajló csehszlovák gazdasági és pénzügyi reformok bevezetésének és eredményeinek teljes körű áttekintését az ország első pénzügyminisztere, Dr. Alois Rašín⁹ által írt, az 1919 és 1923 között zajlott gazdaságpolitikai intézkedések bemutatását tartalmazó munkájával.¹⁰ Ebben a pénzügyminiszter részletesen mutatja be a valuta stabilizációjának folyamatát, a jegybank felállításának körülményeit, az új adózási rendszer, valamint a költségvetési politika részleteit.

Jelen munka szerkezete az 1922 novemberében a Népszövetségnek benyújtott beszámoló szerkezetét követi, azaz négy fő téma tekintetében tárgyalja a csehszlovák gazdaságpolitikát az 1920-as évek első felében: ezek a költségvetési politika, a valuta és az árfolyam kérdése, a nemzetközi kereskedelem, ill. a nemzetközi hitelezés. Ez a négy kérdés bírt központi jelentőséggel mind a beszámolóban, mind pedig Dr. Alois Rašín értékelésében.

A beszámoló elemzéséhez a pénzügyi stratégiák, ill. a „brüsszeli terápia” értékeléséhez az első világháborút követő

⁸ BFC Volume I, 31–56., 235–243.

⁹ Dr. Alois Rašín (1867–1923) Csehszlovákia pénzügyminisztere volt 1918 és 1919 között, valamint 1922 és 1923 között.

¹⁰ Dr. Alois Rašín: Financial Policy of Czechoslovakia during the first years of its history. In: Economic and Social History of the World War. Carnegie Endowment for International Peace. Division of Economics and History. Czechoslovak Series, English Version. Ed.: James Shotwell. Oxford University Press, Oxford, 1923. (a továbbiakban: RAŠÍN 1923).

szélesebb politikai és gazdasági környezet megértésére is szükség van. A háborút követően kialakult krízis történetéhez szorosan hozzátartozik a döntéshozók álláspontjának megértése, hiszen az ekkor előállt nemzetközi gazdasági és pénzügyi válság hatékony kezelésének egyik legfőbb akadálya a politikai akarat és kooperáció hiánya volt. A háborút lezáró békeszerződéseket tekintve például láthatjuk, hogy a gazdasági megfontolások fölé, ill. azok helyébe kerültek a politikai érdekek.¹¹ Ezt legjobban John Maynard Keynes, a béketárgyalásokon a brit delegáció tagjaként résztvevő politikus és közgazdász szavaival lehet illusztrálni. Keynes a békeszerződés utáni Európa jellemzését a következő mondatokkal vezette be: *„A békeszerződés nem tartalmaz semmiféle rendelkezést Európa gazdasági újjáépítésére – semmit, ami a legyőzött központi hatalmakat jó szomszédokká tenné, semmit, ami stabilizálná Európa új államait, semmit, ami helyreállítaná Oroszországot. De nem mozdítja elő semmiféle formában a szövetségesek közötti gazdasági szolidaritást szolgáló megegyezést sem. Párizsban nem állapodtak meg semmiben Franciaország és Olaszország szétzilált pénzügyi helyzetének helyreállítását illetően, sem abban, hogy módosítsák az Óvilág és az Újvilág rendszereit.”*¹² A Négyek Tanácsa, vagyis az angol, a francia és az olasz miniszterelnök, ill. az amerikai elnök figyelmét ugyanis – ahogy Keynes írta – más problémák kötötték le. *„Clemenceau-t az foglalkoztatta, miként lehetne szétzúzni az ellenség gazdasági életét, Lloyd George-ot az, hogy olyan egyezményt érjen el és vihessen haza, ami legalább egy hétig kiállja a próbát,¹³ az elnököt pedig az, hogy semmi olyat ne tegyen, ami ne lenne igazságos vagy jogos.”*¹⁴ Az angol közgazdász sajátos ténynek nevezte, hogy éppen Európa gazdasági problémája volt az egyetlen kérdés, amely iránt nem lehetett fölkelteni a Négyek érdeklődését.

¹¹ ORMOS 2004, 16–17., RAB 2010, 18., RAB 2010a, 155–156.

¹² KEYNES 2000, 209.

¹³ Nagy-Britanniában ugyanis éppen az 1918. december közepén sorra kerülő választásokra készültek.

¹⁴ KEYNES 2000, 209.

Leginkább ugyanis a jóvátétel kérdése foglalkoztatta őket, és ezt teológiai, politikai választási fogási problémaként oldották meg – mint írja –, nem pedig a gazdasági jövő figyelembevételével.¹⁵

A két világháború közötti gazdasági viszonyok megértésének szempontjából szintén fontos a politikai és gazdasági erőviszonyokban beállt változások figyelembe vétele. Ezzel kapcsolatosan néhány, a 20. század első felének gazdaságtörténetét érintő kérdést is meg kell említenünk. Mindenekelőtt azt, hogy a világgazdaságban Európa súlya megváltozott, addigi vezető pozíciója megrendült. Már az 1870-es évektől megjelent kihívói (USA, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland) az első világháborút követően megerősödtek, súlyuk a világgazdaságban növekedett.¹⁶ Elsősorban az USA szerepe vált kulcskérdéssé számos, Európa talpra állítását is érintő gazdasági, pénzügyi kérdésben.¹⁷ Nem szabad megfeledkezni a társadalom és a politika terén végbement változásokról sem. A választójog kiszélesítése, a szakszervezetek megerősödése, a munkáspártok bekerülése a parlamentekbe hozzájárult ahhoz, hogy a gazdasági kérdések tárgyalása szorosan összekapcsolódjon a nagypolitika kérdéseivel. Ezekre a kérdésekre ugyan nem térek ki részletesen, ám figyelembe vételük az egyes gazdasági vagy a gazdaságot is érintő kérdések értelmezése során nélkülözhetetlen.¹⁸

A költségvetési politika

A brüsszeli konferencián tárgyalt kérdések közül a költségvetési hiány problémája központi jelentőséggel bírt, így

¹⁵ Uo.

¹⁶ BEREND T. 2008, 28.

¹⁷ RAB 2010, 29-42., RAB 2009, 202.

¹⁸ Erre vonatkozólag lásd TOMKA 2009, 203-237., 359-377., H. A. DIEDERIKS-G. C. QUISPEL 1995, 297-302.

Csehszlovákia beszámolója is kimerítő részletességgel nyilatkozik a kérdésről. A költségvetési egyensúly központi szerepének oka részben a háborút megelőző idők gazdasági rendszerében keresendő. Ekkor ugyanis a gazdasági rendszer központi részét alkotó országok (Nagy-Britannia, Franciaország, Németország) a külső egyensúlyt - a nemzetközi fizetések kiegyensúlyozottságát - tekintették elsődlegesnek és ennek rendelték alá a belső egyensúlyt, azaz a teljes foglalkoztatottságot és az árak stabilitását.¹⁹ A háború következményeként azonban a szabad versenyes gazdasági rendszer átadta a helyét a szabályozott rendszernek, s más, a társadalomban és a politikában végbement változások következtében is a belső egyensúlyra tevődött át a hangsúly. A belső egyensúly előfeltétele a rendelkezésre álló erőforrások lehető legnagyobb határfokú hasznosítása volt, mivel mind a kihasználatlanságuk, mind pedig túlzott igénybevételük az árak ingadozását eredményezhette. Az árfolyam-ingadozások változékonysága viszont rontotta a hitelek megszerzésének lehetőségét, holott a belső helyreállításhoz tőkére volt szükség.

A belső egyensúly kiemelt kezelését a brüsszeli értekezlet és a két évvel később született beszámolók anyagából is láthatjuk, hiszen ezekben az államháztartás és a költségvetési egyensúly témái dominálnak. A Brüsszelben lefektetett alapelveket a kormányoknak ebben a kérdésben sikerült a leghatékonyabban megvalósítaniuk. Ennek oka, hogy az államháztartás stabilitásában látták a megoldást.

A költségvetési egyensúly, ill. az államháztartási hiány kérdése kiemelten fontos szerepet töltött be Csehszlovákia gazdaságpolitikájában is, hiszen az országnak fel kellett állítania saját, független állami kereteit, ugyanakkor a háború alatt felhalmozott adóssághalmazzal is meg kellett birkóznia. Mivel a kormányok egy rövid, pár hónapig tartó háborúra számítottak, nem készítettek külön költségvetést a háború következtében megnőtt állami kiadások fedezésére, azokat a rendes költségvetésből finanszírozták. A megnőtt kiadások

¹⁹ KRUGMAN-OBSTFELD 2003, 601-603.; EICHENGREEN 1992, 9.

fedezését kölcsönök felvételével, ill. a bankjegykibocsátás megemelésével oldották meg.

A költségvetési egyensúly helyreállítása érdekében az állami kiadások és bevételek egyensúlyának megteremtésére volt szükség, azaz az állami kiadások csökkentése mellett az állami bevételek növelésére. Annak ellenére, hogy Csehszlovákia a költségvetési egyensúly megteremtésére törekedett a fent említett intézkedések bevezetésével, a csehszlovák beszámoló kiemeli azokat a körülményeket, melyek szükségessé tették egy kiegészítő költségvetés bevezetését a háborút közvetlenül követő évekre vonatkozóan.²⁰ Ez is alátámasztja azt a tényt, melyet egyébként a többi beszámoló is kiemel: hogy a bevételek emelése és a kiadások csökkentése nem bizonyult elegendőnek a gazdasági és pénzügyi stabilitás megteremtéséhez, mivel a háború alatt felhalmozott adósságok, a kereskedelmi mérleg hiánya vagy a helyreállítás költségei sem voltak fedezhetők kizárólag önerőből. Ráadásul mind a bevételek növelése, mind a kiadások csökkentése egy bizonyos ponton túl már nem volt fokozható.

Az első csehszlovák költségvetést az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után a vonatkozó magyar, ill. osztrák költségvetések adták, melyek 1918. december 31-ig, ill. 1919. június 30-ig maradtak érvényben. Az első független költségvetés az 1919-es évre készült el, a teljes bevétel azonban a kiadásoknak csupán 47%-át tette ki, így a különbséget kölcsönökből fedezték.²¹ Míg a teljes állami kiadások az 1922-es évre 29%-kal nőttek, addig az állami bevételek 81%-kal emelkedtek, így a költségvetés hiánya 80%-kal csökkent. Más szóval, míg a költségvetési hiány a kiadások 32%-át tette ki

²⁰ Ezek a tényezők pedig a következők voltak: „a pénz értékének instabilitása, a bérek változásának hatásai, az alapvető élelmiszerek hiánya következtében megnőtt állami kiadások, az állami adósságállomány kamatai, illetve a magyar-bolsevik invázió 1919 júniusában.” BFC Volume I 32.

²¹ RAŠÍN 1923, 87-88.; BFC Volume I 31-32.

1920-ban, addig 1922-re ez 4%-ra csökkent.²² Ahogy azt a számok is mutatják, sokkal nagyobb mértékű növekedés volt tapasztalható a bevételek, mint a kiadások terén.

Az állami bevételek növelését elsősorban a meglévő adók emelésével, ill. új adók bevezetésével érték el. Az utóbbiak közül Rašín a vagyoadó jelentőségét emelte ki.²³ A bevételek növekedéséhez nagymértékben járult még hozzá a cukor, alkohol, ill. maláta exportjából származó és az állam által kisajátított haszon. A korona értékének folyamatos romlása miatt ez a bevétel óriásira nőtt, a pénz romlásával azonban együtt járt a bérek és az alapvető élelmiszerek állami szubvenciójának emelkedése is. Hasonlóan fontos volt a szénadó, mely az eladási ár 30%-át tett ki, ill. a vasúti viteldíjak és egyéb tarifák, valamint a postai költségek megemelkedése.²⁴

Az adórendszer felülvizsgálata és reformja eredményeképpen a közvetett adók váltak dominánssá. A bevétel mind a közvetett, mind pedig a jövedelmeket közvetlenül érintő adókból is gyorsan növekedett évről évre. Az indirekt adókból származó jövedelmek azonban az 1919 és 1922 közötti időszakot tekintve kétszer több bevételt jelentettek az állam számára, mint a direkt adókból befolyt jövedelmek.²⁵ Az állami bevételek 1920-ig drasztikusan emelkedtek, majd a növekedés lelassult. Ez részben a korona elértéktelenedésének, részben pedig annak eredménye volt, hogy néhány adónem, mint például a vagyoadó, egyszeri befizetést jelentettek. Az 1-es táblázatban emellett a tendencia mellett a hiány folyamatos csökkenését is megfigyelhetjük. Az adópolitika tehát hatékonynak bizonyult és 1922-re

²² BFC Volume I 32.

²³ A forgalmi adó 1%-ról 2%-ra emelkedett 1921-ben, és a bevételeket a pénzügyi, ill. adminisztratív fejlesztésekre fordították. BFC Volume I 41.

²⁴ RAŠÍN 1923, 90-91.

²⁵ A direkt adókból 1919 és 1921 között több mint 1 millió korona folyt be, az indirekt adók ezzel szemben 2,2 millió korona bevételt jelentettek az államnak. BFC Volume I 39-40.

Csehszlovákia megközelítette a költségvetés teljes egyensúlyát.²⁶

1. Táblázat: Csehszlovákia teljes bevételei és kiadásai, 1920–1922 (milliárd Kč)

Év	Teljes állami kiadás (Kč)	Teljes állami bevétel (Kč)	Hiány (Kč)	Kiadások növekedése (%)	Bevételek növekedése (%)
1920	15,3	10,1	-4,9	+703.36%	+1061% ²⁷
1921	18,0	17,3	-728 millió	+17.98%	+39.72%
1922	19,8	18,9	-929 millió	+9.91%	+8.39%

Forrás: BFC. Volume I. 32. o.

Az újonnan bevezetett adók közül a vagyonadó kiemelkedő jelentőségű volt, célja a forgalomban lévő fedezetlen bankjegyek mennyiségének csökkentése volt, és ezzel a valuta stabilizációjának egyik legfontosabb eszközévé vált. A vagyonadó célja tehát a háborús profit megadóztatása volt, és a belőle származó bevétel kizárólag az állami adósság visszafizetésére szolgált.²⁸

A bevételeket az adóemelésem kívül két további intézkedés segítségével igyekeztek fokozni: egyrésztől megszüntették az alapvető élelmiszerek, ill. a szén és egyéb nyersanyagok mesterségesen alacsonyan tartott árát. Másrésztől ugyanez érvényesült a különböző szolgáltatások, elsősorban a vasúti tarifák, a postai és távközlési díjak esetében is. A háború alatt

²⁶ A pozitív tendencia ellenére a költségvetés egészen 1926-ig hiányt mutatott. TEICHOVA 1988, 70.; RAŠÍN 1923, 109-112.; BFC Volume I 37-42.

²⁷ Az 1919-es költségvetés szerint a kiadások 1,901,820,879 koronát tettek ki, míg a bevételek 897,371,000 koronát. BFC Volume I 32.

²⁸ RAŠÍN 1923, 48-51.

bevezetett árpolitikának köszönhetően ugyanis az állami költségvetésből mesterségesen alacsonyan, a piaci árak alatt tartották ezeket a tarifákat, ill. árakat, ami természetesen rengeteg pénzébe került az államnak.²⁹

A bevételek növelése mellett a kiadások csökkentése szintén nagymértékben járult hozzá a költségvetés helyreállításához. A csökkentések általában az improduktív és rendkívüli kiadásokat, így például a fegyverkezésre és a hadsereg fenntartására vagy a szociális kiadásokra fordított összegeket érintették, melyeket nemcsak csökkentettek, de sok esetben fel is függesztettek.³⁰

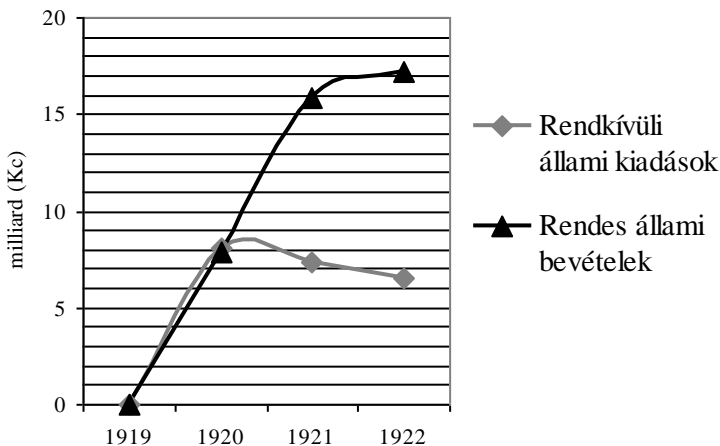
A hadikiadások csökkentése a békeszerződéseket követően minden különösebb gond nélkül megvalósulhatott, a katonák tömeges leszerelése azonban újabb szociális kiadásokat követelt. A leszerelés azonban a béke beálltával sem valósult meg mindenhol. A 2-es diagram azt mutatja be, hogy míg a rendkívüli állami kiadásokat 1920-tól kezdődően nagymértékben csökkentették Csehszlovákiában, addig az új határok biztonságának szavatolása érdekében az ország továbbra is komoly összegeket fordított a hadsereg fenntartására. A katonai kiadások aránya a teljes költségvetésen belül azonban évről évre csökkent, és 1922-re a teljes költségvetés 16%-át tette ki.³¹

²⁹ BFC Volume I 34-37.; RAŠÍN 1923, 101-108.

³⁰ BFC Volume I 33-34.

³¹ 1919-ben 20,2%, 1920-ban 15,47%, 1921-ben 14,2%, majd 1922-ben 15,69% volt a kiadások aránya. BFC Volume I 33. o.

2. diagram: A rendkívüli állami kiadások és a rendes állami bevételek változása 1919 és 1922 között³²

Forrás: BFC. Volume I. 32. o.

A háború alatt drasztikusan megnőtt állami kiadások nem csupán az állami költségvetésre, de az inflációra is nagy hatással voltak. Az eredmény egy folyamatosan növekvő infláció lett, hiszen a kormány fedezetlen papírpénz kibocsátásával fedezte egyre növekvő kiadásait.

A valuta és az árfolyam kérdése

Az infláció problémáján keresztül eljutunk a következő nagy témakörhöz: a valuta elértéktelenedéséhez, ill. az árfolyamok ingadozásának problémájához. A valuta stabilitása Csehszlovákia esetében is az egyik legsürgetőbb kérdés volt, hiszen teljes bizonytalanság uralkodott mind az árfolyamok, mind pedig a forgalomban lévő bankjegyek tekintetében. A háború kitörése után a kormányok megnövekedett hadi

³² A diagram a BFC Volume I. 32. oldalán található adatsor alapján készült.

kiadásait a bankóprés beindításával, azaz fedezetlen papírpénz kibocsátással fedezték.

Rašín pénzügyminiszter az infláció okait és következményeit a következőképpen foglalta össze:

1. A háború kezdetén, annak népszerűsítése érdekében, a kormány dupla árat fizetett a hadsereg számára vásárolt gabonáért, szarvasmarháért és egyéb cikkekért. Ugyancsak a népszerűsítés érdekében megemelték a lőszer- és fegyvergyártással foglalkozó gyárak dolgozóinak béreit, járadékokat fizettek a katonák hozzátartozóinak, azaz viszonylag nagy mennyiségű bankjegy került forgalomba a népesség körében, míg szintén nagy mennyiségű árukészlet (gabona, szarvasmarha stb.) vándorolt ki a piacról a hadsereghez, a frontra. Ennek eredményeképpen megnőtt a vásárlóerő, míg az ország tartalékai folyamatosan fogytak. A készletek rohamos fogyását látva a megnövekedett vásárlóerővel rendelkezők köre kész volt szinte bármit megfizetni az élelmiszerekért és egyéb árucikkekért, az árak rohamos növekedését idézve elő ezáltal. Mivel az állami kiadásokat nem igazították az állami bevételekhez, azaz az adókat nem emelték meg (legtöbbször be sem szedték), a bankjegyek folyamatos kibocsátásával fedezte az állam az így keletkező hiányt, mindez viszont a valuta további inflációját jelentette.³³

2. A bankjegytöbblet spekulációhoz vezetett: nagy mennyiségben vásárolták föl a még rendelkezésre álló árukészletet, hiszen világos volt mindenki számára, hogy a tartalékok hamarosan elfogynak és az ekkor megnövekedett igény mind a kormány, mind pedig a lakosság részéről drasztikusan megemeli majd az árakat. A kormány bevezette a jegyrendszert, ám a feketepiacot nem tudta kontrollálni és rengetegen gazdagodtak meg a háború alatt. A fent említett

³³ RAŠÍN 1923, 12-20.

vagyondó ezeknek a bevételeknek az adóztatását célozta meg.³⁴

3. A csehszlovák állam megalakulását követően Alois Rašín pénzügyminiszter által bevezetett monetáris reform célja a valuta és az egész pénzügyi rendszer stabilitásának megteremtése volt. Első lépésként az ország területén forgalomban lévő bankjegyek lepecsételését végezte el a csehszlovák kormány a békeszerződés határozatainak megfelelően. Ennek érdekében a határokat lezárták (1919. február 24-25-én éjjel) és a postai, ill. vasúti forgalmat is szüneteltették (1919. március 9-ig). A bankjegyek bélyegzése 1919. március 3. és 9. között zajlott le. A bélyegzés során a forgalomban lévő bankjegyek 50%-át visszatartották.³⁵ A bankjegyek visszatartása azonban annak ellenére, hogy nagymértékben csökkentette a forgalomban lévő pénz mennyiségét, önmagában nem lett volna elegendő a valuta értékének külföldi stabilitásához vagy az árszínvonal csökkentéséhez. Ezekhez a belpolitikai helyzet, ill. a valuta gyors stabilizációja mellett a nyugat-európai országok támogatására is szükség volt, mely elősegítette a külföldi pénzpiac és a befektetők bizalmának helyreállítását.³⁶

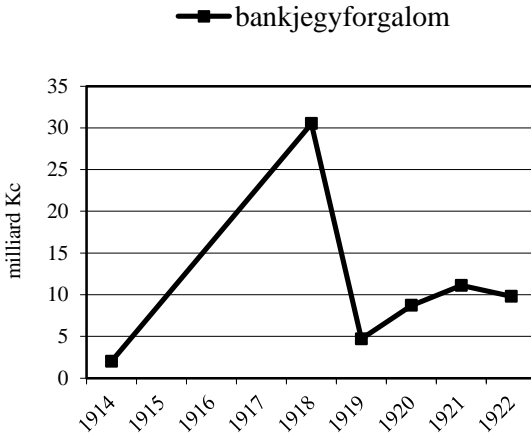
A 3. ábra a forgalomban lévő bankjegyek mennyiségének változásait mutatja Csehszlovákiában 1914 és 1922 között. Ebből kiderül, hogy a forgalomban lévő bankjegyek mennyisége tizenötöszer volt nagyobb 1918 októberében, mint 1914 júliusában. A bélyegzést követően, azaz 1919 márciusa után, jelentős csökkenés figyelhető meg a forgalom mennyiségében, közel kerülve ezzel a háború előtti szinthez. Rašín pénzügyi reformját követően a bankjegyforgalom 1920 és 1923 között nagyjából ugyanazon a szinten mozgott.

³⁴ Uo.

³⁵ RAŠÍN 1923, 25-26.

³⁶ HANTOS 1920, 23.

3. ábra: A bankjegyforgalom alakulása Csehszlovákiában 1914 júliusa és 1922 júniusa között (milliárd Kč)

Forrás: BFC, Volume I 41.; Rašín 1923, 10.

A csehszlovák monetáris politika fő célja a bizalmi infláció elkerülése volt. Éppen ezért a jegybank nem adhatott kölcsönt az államnak, így az államadósság csökkentését elsősorban megfelelő adópolitikával kívánták elérni. Csehszlovákia alapvetően egy deflációs monetáris politikát folytatott – a brüsszeli konferencia határozataival összhangban – a költségvetési egyensúly elérése érdekében. Az 1922-ben készült elemzés azonban azt is kiemeli, hogy a szélesebb nemzetközi közösség, ill. a szomszédos országok pénzpolitikájának összehangolása és a nemzetközi kooperáció nélkül Csehszlovákia sem érhetett volna el ilyen gyors eredményeket a pénzügyi talpra állás terén.³⁷

A valuta stabilizációja a nemzetközi kereskedelem újraindítása, ill. a nemzetközi hitelek visszafizetése szempontjából is fontos volt, hiszen ha ezeket a háború alatt felvett hiteleket a valuta bruttó értékében (azaz azon az

³⁷ BFC Volume I 52-54.

értéken, mellyel a hitel felvételekor bírt) törlesztették volna, gyakorlatilag minden adós ország fizetéképtelenné vált volna. A valuta stabilizációja stabil gazdasági hátteret kívánt, melyet a termelés és a kereskedelem újjáélesztésével lehetett megteremteni.

A nemzetközi kereskedelem kérdése

Utaltunk már arra, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását követően Csehszlovákia számára elsődleges volt az új piacok keresése. Mivel az egész régió tőkehiánnyal küszködött, és a további hitelek egyelőre bizonytalanok voltak, a piacok keresése és az export növelése, azaz a nemzetközi kereskedelem kérdése kiemelten fontos volt Csehszlovákia gazdaságpolitikájában.³⁸ Bár minden szakember számára világos volt, hogy igazán a nemzetközi kereskedelem fölénykítésével lehetne újraindítani a gazdaság kerekét, erre vonatkozólag Brüsszelben igen kevés és felszínes javaslat született. Ennek egyik oka, hogy a korábbi gazdasági rendszer, a szabadkereskedelem, és az azt megkoronázó aranystandard a maga idején jól működő rendszer volt; ám ez szétzilálódott, visszatérni hozzá pedig nem lehetett. Ez nagyban megnehezítette a szakemberek dolgát. A háború alatt és utána az országok különböző mértékben ugyan, de kivétel nélkül beavatkoztak a gazdaságba. A Brüsszelben megfogalmazott javaslatok, melyek egyértelműen a szabadkereskedelemhez való visszatérést szorgalmazták, az elmélet talaján maradtak. Ennek az amúgy kulcsfontosságú dilemmának a sikertelen kezelése a talpra állás egyik legnagyobb buktatójának bizonyult. A háborút követően mutatkozó gazdasági és pénzügyi problémákat még sikerült felismerni a brüsszeli konferencián, a gyógy mód meghatározásánál azonban nem vették figyelembe, hogy ezek

³⁸ TEICHOVA 1988, 55.; TEICHOVA 1985, 16-17.

csak együttesen kezelhetők, külön-külön csakis rövidtávon, ill. részlegesen lehet így-úgy megoldani őket.

Mint ahogy a valuta és árfolyam esetében, a kereskedelem rendszerét tekintve is új alapokra lett volna szükség. Ehelyett azonban a problémakezelés terén inkább a már jól ismert, korábban jól működő rendszerekhez való visszatérés lebegett nemcsak a politikusok, hanem a legtöbb szakember szeme előtt is. Annak ellenére történt mindez, hogy Brüsszelben a megváltozott világgazdasági helyzet miatt néhányan már megkérdőjelezték az aranyalaphoz való visszatérést, és sikerült rátapintani a nemzetközi kereskedelem megváltozott feltételeire is.³⁹ A legnagyobb változást az Amerikai Egyesült Államok gazdaságának megerősödése, a világgazdaságon belüli súlya és pozíciója jelentette.⁴⁰

A világkereskedelemben bekövetkezett fontos változás még a békeszerződés következtében újonnan létrejött országok beilleszkedése a nemzetközi vérkeringésbe. Ezzel kapcsolatban megemlítendő, hogy a brüsszeli konferencia határozatai közé foglalta a béke mielőbbi visszaállítását, valamint az országok közötti bizalom és együttműködés szükségességét.⁴¹ Ezek az általános érvényű megállapítások a közép-európai térséget tekintve nem feltétlenül szolgáltak csupán sallangként, hiszen a térség új államai között lévő, nem gazdasági jellegű feszültségek komolyan gátolták a kereskedelem újjáélesztését. Európa minden országában érvényben voltak bizonyos import- és exportkorlátozások, de míg Nyugat-Európában fokozatos felszámolásukra törekedtek, Közép-Európában a legnagyobb szigorral ragaszkodtak hozzájuk. Csehszlovákiában a háború kezdete óta állami felügyelet alatt volt mind a kereskedelem, mind pedig az ipari termelés, és mindkettőt elsősorban a hadsereg igényeinek kiszolgálásához igazították. Éppen ezért a gazdaság gyakorlatilag nem termelt felesleget, leszámítva azt,

³⁹ RAB 2010, 17., RAB 2007, 136–137., 143–145.

⁴⁰ RAB 2009, 197–199.

⁴¹ BFC Volume I 226.

ami a hadsereg által felhasználásra került. Ezekért pedig a bankóprés beindítása következtében újonnan nyomott bankjegyekkel fizettek.⁴²

A brüsszeli konferencia közgazdászai a háború alatt bevezetett korlátozások és tilalmak eltörlését, a vámok csökkentését írták elő a szabad-kereskedelelemhez való visszatérés érdekében. Mivel Csehszlovákia egy, a békeszerződések nyomán keletkezett új államalakulat volt, nem rendelkezett sem vámhivatalokkal, sem pedig határőrséggel határainak nagy részén. A kereskedelmi forgalom ellenőrzéséhez viszont erre szükség volt, mivel az utódállamok mindegyike a protekcionista gazdaságpolitika felé fordult, elsősorban a hazai piac védelme és a létfenntartáshoz szükséges javak országon belül tartása érdekében. A szigorú tilalmak és magas vámok fenntartása tehát megakadályozták a szabadkereskedelem helyreállítását és fenntartották a gazdasági elzárkózást.⁴³

Csehszlovákia szintén fenntartott több ilyen megszorítást annak ellenére, hogy 1920 és 1921 folyamán határozott lépéseket tett a szabadkereskedelem helyreállítása érdekében. Az 1920-ban felállított Külkereskedelmi Iroda feladata volt például az állami szabályozás rendszeréről a kereskedelem szabaddá tételére való átállás levezénylése. Az Iroda egy folyamatosan frissülő listát adott ki azokról az árucikkekről, melyekkel szabadon lehetett kereskedni. Az 1922-es csehszlovák értékelés kiemeli, hogy ez a lista gyakorlatilag az összes az országban előállított terméket már tartalmazza és a korlátozásokat is csupán a nyersanyagokra tartják fenn.

Összegzés

A brüsszeli konferencia, ill. az 1922-es népszövetségi forrás is rámutat arra a tényre, hogy a válság kezelése érdekében

⁴² RAŠÍN 1923, 63-65.

⁴³ BFC Volume I 55-56.

alkalmazott csehszlovák pénzpolitika intézkedései nem számítottak egyedinek. Egyedinek számított viszont Csehszlovákia a közép-európai térséget tekintve abban az értelemben, hogy sikeresen úrrá lett a háborút követő gazdasági recesszión és az 1920-as évek elejére stabilizálta gazdaságát. Az ország 1923-ra részben elérte a háború előtti gazdasági teljesítmény szintjét és az évtized második felében jelentkező gazdasági fellendülésnek köszönhetően úgy tűnt, a gazdasági és pénzügyi nehézségeken egyaránt sikerült úrrá lennie.

A brüsszeli konferencia határozatai tehát az általános európai gazdaságpolitika fő törekvéseit tükrözik, melynek legfontosabb jellemzője az a meggyőződés volt, miszerint a gazdasági stabilitás helyreállítása érdekében a kormányoknak törekedniük kell a költségvetési egyensúly helyreállítására, a valuta és az árfolyamok stabilizálására az aranystandard rendszer visszaállításán keresztül, valamint a szabadkereskedelemhez való visszatérésre. A csehszlovák pénzpolitika intézkedései összhangban álltak ezekkel az általános tendenciákkal. Az 1920-as években jelentkező stabilitás ellenére azonban sem Csehszlovákiának, sem Európának nem sikerült elkerülnie az évtized végén jelentkező súlyos gazdasági világválságot. Ennek egyik oka, hogy a sikeres és hosszú távú stabilizáció egyik legnagyobb akadályát, azaz a politika és a politikai konszenzus hiányát nem sikerült megoldani.

Felhasznált irodalom

Források

BFC = LEAGUE OF NATIONS. Brussels Financial Conference 1920. The Recommendations and Their Application. A Review after Two Years. Volume I-IV.

RASIN 1923 = RAŠÍN, Alois: Financial Policy of Czechoslovakia during the first years of its history. Economic and Social History of the World War. Carnegie Endowment

for International Peace. Division of Economics and History. Czechoslovak Series, English Version. Ed.: Dr. James Shotwell. Oxford University Press, Oxford, 1923.

Szakirodalom

BEREND T. 2008 = BEREND T. Iván: Európa gazdasága a 20. században. Budapest, História, MTA Történettudományi Intézet, 2008.

DIEDERIKS H.A. – QUISPÉL G.C 1995 = DIEDERIKS, H.A. – QUISPÉL, G.C: Nyugat-európai gazdaság-és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig. Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 297–302.

HANTOS 1920 = HANTOS Elemér: A pénz jövője. Légrádi Testvérek Kiadása, Budapest, 1920.

KEYNES 2000 = KEYNES, John Maynard: A békeszerződés gazdasági következményei. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000.

NAGY 2008 = NAGY Mariann: Nemzetiségi régiók, agrárregiók a 19/20. század fordulóján. Közép-Európai Közlemények, 2008/1, Volume 1, 89–98.

ORMOS 2004 = ORMOS Mária: A gazdasági világválság magyar visszhangja 1929–36. Polgart Kiadó, Budapest, 2004.

RAB 2007 = RAB Virág (szerk.): Receptek válságra. Pénz és gazdaság a 20. század első felében. Pannónia Könyvek, Pécs, 2007.

RAB 2009 = RAB Virág (szerk.): Válságos idők tegnap és ma. Pénz, gazdaság és politika a 19-20. században. Pannónia Könyvek, Pécs, 2009.

RAB 2010 = RAB Virág: Diagnózisok és terápiák. Javaslatok az európai gazdaság újjáélesztésére az I. világháború után. Gondolat, Budapest, 2010.

RAB 2010a = RAB Virág (szerk.): Együttműködés – versengés. Gondolat, Budapest, 2010.

TEICHOVA 1985 = TEICHOVA, Alice: Economic Policies in Interwar East Central Europe: Freedom and Constraints of Action. Uppsala Papers in Economic History, Research Report

no 8. University of East Anglia, Norwich, UK, Department of Economic History. 1985.

TEICHOVA 1988 = TEICHOVA, Alice: The Czechoslovak Economy 1918–1980. Routledge, London and New York, 1988.

TOMKA 2009 = TOMKA Béla: Európa társadalomtörténete a 20. században. Osiris Kiadó, Budapest, 2009.

GÖMBÖS GYULA MEGÍTÉLÉSE AZ *NSDAP* HIVATALOS LAPJÁBAN

Gömbös Gyula vitatott személyisége történelmünknek. Miniszterelnöki kinevezésével a két világháború közti magyar politikai rendszeren¹ belül a konzervatív-liberális színezetű bethleni szisztémához képest alapvető eltolódás vette kezdetét. Gömbös hatalomra kerülése az 1930-as évek új európai folyamataihoz történő csatlakozást is jelentette.²

A harmincas évek Európáját a markáns jobbra tolódás jellemezte, a kor legfontosabb ideológiai áramlata a fasizmus volt. Gömbös politikáját sokszor hasonlították a korabeli jobboldali diktatúrákhoz, Mussolini és Hitler államához, bár ő maga tiltakozott mindenféle összehasonlítás ellen: hangoztatta, hogy politikája „magyar talajból ered”, s nem követ idegen mintákat. A hasonlóságot elfogadók körében mára általánossá vált az a vélemény, hogy Gömbös, ha követett valakit, az Mussolini volt; az olasz fasizmus sokkal inkább volt példa számára, mint a nemzetiszocializmus és Hitler.³

Vitatott kérdés szakirodalmunkban, hogy Gömbös valójában hogyan képzelte el az ország politikai berendezkedését. Gergely Jenő úgy értékeli, a vezérség csak a „stílus” szintjén jelent meg politikájában, gyakorlati lépései nem igazolják, hogy diktatúrára törekedett volna.⁴ Vonyó József szerint vi-

¹ A két világháború közti Európában a háború hatásait nem egy ország csak különböző fokú tekintélyuralmi rendszerekkel tudta ellensúlyozni. A korszak magyar politikai rendszere is autoritatív volt, konzervatív színezetű, és korlátozott parlamentáris rendszerként írható le. A parlamentarizmus formái között erős centrális hatalom érvényesült, amelyet azonban egy széles körű társadalmi közmegegyezés és a vele való manipulálás tartott fenn, nem a diktatúra formális eszközei. Lásd ORMOS 1987, 462., 464.

² GERGELY 2001, 221.

³ VONYÓ 2004, 743-744.; VONYÓ 2009.

⁴ GERGELY 2001, 314-315.

szont Gömbös programja egy diktatórikus vezéri állam programja volt, melyben a parlament szerepe teljesen formálissá válik, míg a végrehajtó hatalom jogköre jelentősen kibővül: a parlamentet a kormánypárt, a pártot pedig a vezér uralja.⁵

A kérdést nem döntheti el, de érdekes adalékként szolgálhat, ha összefoglaljuk, hogyan látta az NSDAP hivatalos lapja, majd a náci Németország szócsöve, a *Völkischer Beobachter* Gömböst, mint miniszterelnököt.

A *Völkischer Beobachter* és a náci sajtópolitika

A *Völkischer Beobachter* az NSDAP első lapja volt, 1920-ban vásárolták meg a mozgalom céljaira.⁶ A náci hatalomátvétel előtt az újság elsősorban a párton belüli kommunikációt szolgálta: feladata az volt, hogy a párthíveket meggyőződésükben igazolja, tovább erősítse, és a pártagitációt a lehető legszélesebb rétegekhez eljuttassa.⁷ A hatalomátvétellel az addig jelentéktelen ellenzéki pártújság a Harmadik Birodalom hivatalos sajtóorgánumává és politikai tömeglappá vált, ami szerkezeti átalakítását vonta maga után. Ennek legjelentősebb mozzanata a külföldi tudósítóhálózat kiépítése volt, ami 1935 elejére fejeződött be.⁸ Magyarországon 1934-től foglalkoztattak állandó tudósítót.⁹

A hatalomátvétel után a nácik néhány éven belül szinte teljesen átalakították a német sajtót. A politikai cél a közvélemény teljes uralom alá vonása volt. A nyilvános kommunikáció monopolizálását nemcsak cenzúrával és elnyomással, hanem szerkezeti modernizálással és rendkívüli gazdasági koncentrációval érték el.¹⁰ A sajtómonopólium törvényi és szervezeti kereteit még 1933 során alakították ki. A nemzetiszocialis-

⁵ VONYÓ 2004, 742.

⁶ PLEWNIA 1972, 381.

⁷ Uo. 383., 387.

⁸ JOCKHECK 1999, 30-31.

⁹ BArch NS/8/116/129.

¹⁰ FREI - SCHMITZ 1989, 23.

ta cenzúra legfontosabb eszköze a birodalmi sajtókonferencia volt. Potenciálisan nem volt olyan téma, amivel itt utasítások és nyelvi szabályozások formájában ne foglalkoztak volna: a sajtókonferencia minden nap előírást adott ki arról, milyen témát és hogyan tárgyalhatnak az újságok. A hírügynökségeket egyesítették egy állami hírügynökségben (*Deutsches Nachrichtenbüro*, rövidítve *DNB*), ami ezáltal könnyebben ellenőrizhetővé vált. A sajtókonferencia a *DNB*-vel együtt a propagandaminisztérium alá rendelt szerv volt, amely így információs monopóliummal rendelkezett. Az 1933. október 4-én elfogadott „szerkesztők törvényével” (*Schriftleitergesetz*) pedig állami ellenőrzés alá vonták az egész szakmát.¹¹

A *Völkischer Beobachter*nek mint a kormány-, majd állampárt hivatalos sajtóorgánumának és egyben az ország legnagyobb politikai napilapjának különös gondossággal kellett követnie a sajtókonferencia utasításait és nyelvi szabályozásait, hiszen a náci Németországban ez a lap zsinórmérték volt a többi újság számára is. A szerkesztőség egy tagja így vallott erről: „A szerkesztőség cselekvőképessége leginkább abban merült ki, hogy megpróbálta legalább néhol kivonni magát az előírások alól. Ha a *Völkischer Beobachter* Rooseveltet 'gengszternek', 'bűnözőnek', 'elmebetegnek', Churchillt 'iszákosnak' vagy 'idiótának' nevezte, e kifejezések semmiképpen sem a szerkesztőség szókincséből származtak, hanem hivatalos utasítások voltak, és ha mi visszariadva ettől a durva hangnemtől másképp mertük magunkat kifejezni, megrovásban és büntetésben részesültünk.”¹²

Ami tehát a lapban 1933 után megjelent, az a Harmadik Birodalom hivatalos álláspontját tükrözte.

A Gömböst értékelő sajtóanyag

A Gömbös-korszak belpolitikájának lényegét a *Völkischer Beobachter* Gömbös halála után, 1936 végén ezzel a kérdéssel

¹¹ Uo. 27-34.

¹² HALE 1965. 248.

foglalta össze: „Ki legyen az ország vezére?”¹³ Ehhez a somás ítélethez azonban hosszú út vezetett. A lap Gömbös kormányra kerülésétől követte nyomon a miniszterelnök törekvéseit, számtalan elemzés látott róla napvilágot az újság hasábjain. A politikájáról festett kép azonban nagymértékben változott a négy év alatt. Ez a változás nemcsak a magyar hatalmi viszonyokban bekövetkező átrendeződéseket tükrözte, hanem a Német Birodalomban és ezzel összefüggésben a *Völkischer Beobachter* szerkezetében történt átalakulásokat is. E tényezők változásai alapján Gömbös kormányzásának négy évét három szakaszra bontva vizsgáljuk.

Az elemzés szakaszai

Gömbös kormányra kerülésekor Hitler a „végső harcot” vívta a hatalomért. A *Völkischer Beobachter*nek a párt „harc lapjaként” ebben az időszakban (1932. október – 1933. január 30.) elsősorban nem a tájékoztatás volt a célja; a lap karakterét a náciizmus sikerpropagandája, hivatalos (párt)közlemények és Hitler beszédeinek szószerinti közlése határozta meg.¹⁴

A második szakasz, a náci hatalomátvétel utáni másfél év német belpolitikai szempontból a hatalom konszolidációjának, az állam „gleichschaltolásának” időszaka. A kormány szócsöveként funkcionáló lapra tartalmilag a német belpolitikai, ill. az ezekhez megerősítésként használható külföldi témák előtérbe kerülése jellemző. A magyar belpolitikai viszonyokról szóló elemzések is elsősorban náci propagandacélokat szolgáltak: a németországi belpolitikai „rendteremtést” kellett alátámasztaniuk.

A magyarországi tudósításokban 1934 nyarától érzékelhető a változás: megjelentek a propagandatémákon túlmenő belpolitikai elemzések, és 1935-től rendszeressé váltak a magyar belpolitikai életről, a kormány és az ellenzék tevékenységéről szóló híradások. Ez az átalakulás egyrészt a német rend-

¹³ VB 1936c.

¹⁴ FREI – SCHMITZ 1989, 98.

szerben lezajlott változásnak volt köszönhető, másrészt következett a magyarországi történésekből. 1935 elején kirobbant a Gömbös és Bethlen közti – 1934 januárja óta tartó, a marseille-i merénylet miatt azonban ideiglenesen háttérbe szorult – hatalmi harc. Az év belpolitikai válsággal kezdődött, amely új választásokhoz és Gömbös második kormányának megalakulásához vezetett. Az 1935-ös választás, mellyel a szélsőjobboldali „közép” benyomult a parlamentbe, nemcsak Gömbös kormányzásának időszakában, hanem a két világháború közti magyar hatalmi viszonyokban is cezúrát jelentett.¹⁵

A magyar belpolitikai élet, valamint a német hatalmi viszonyok (és ezzel összefüggésben a *Völkischer Beobachter* funkciójának és szerkezetének) fent összefoglalt változásai alapján meghatározott három szakasz tehát: Gömbös kormányra kerülése – az NSDAP végső harca a hatalomért; Gömbös első kormánya – a náci állam kiépítése (az újság átalakítása); a magyar belpolitikai válság és Gömbös második kormánya – a totális diktatúra időszaka Németországban.

Gömbös hatalomra kerülése

Gömbös hatalomra kerülése élénk visszhangot váltott ki az egykorú európai sajtóban. Bár a tudósítások tarka képet mutatnak, általában Gömbös Mussolinival rokon vonásait emelik ki.¹⁶ A *Völkischer Beobachter* is nagy érdeklődéssel követte a miniszterelnöki kinevezést, a kormányalakítással három cikk is foglalkozott október elején: „Gömbös lesz a miniszterelnök – egy magyar kormány grófok nélkül!”¹⁷, „Gömbös a programjáról”¹⁸, „A magyar Gömbös nemzetiszocialista kormányprogramja”¹⁹. Már a címekből is érzékelhető az alapvető hangsúlyeltolódás az európai sajtóvisszhanghoz képest, ami a cikkek tartalmát vizsgálva még egyértelműbbé válik. A *Völkischer Beobachter* Göm-

¹⁵ ORMOS 1998, 165.

¹⁶ PRITZ 1982, 82.

¹⁷ VB 1932a.

¹⁸ VB 1932b.

¹⁹ VB 1932c.

bős értékelésénél a nemzetiszocializmussal rokon vonásaira helyezi a hangsúlyt,²⁰ a magyarországi történéseket pedig Németországnak szóló tanulságként értékeli. Két tényezőt emel ki: a nép körében bizalmat élvező és a parlamentben erős pártra támaszkodni tudó kormányzat, valamint a generációváltás szükségességét, s ezekkel indokolja a magyar kormányváltást. E téves helyzetértékelésből kiindulva a lap párhuzamot von a magyar és a német helyzet között, sőt, az időrendben utolsó, egyben leghangsúlyosabb cikk Gömbös kormányprogramját nem egyszerűen hasonlónak, hanem „lényegi vonásaiban különös módon megegyezőnek” ítéli az NSDAP törekvéseivel, és nemzetiszocialistának minősíti. A figyelemfelkeltő címmel („nemzetiszocialista kormányprogram”) ellenében azonban a tudósítás valójában nem a kormányprogramot elemzi, hanem – a lap és az NSDAP karakterére²¹ jellemző módon – Gömbös az Egységes Párt előtt elmondott bemutatkozó beszédéből idéz részleteket.

Az elemzés e pontjánál fontos kitérnünk arra, amire Gömbös szövegeinek közlése kapcsán Vonyó József hívja fel a figyelmet. A politikusokat általában is jellemzi, Gömbösre azonban fokozottabban érvényes, hogy beszédei nem mindig adják vissza hitelesen tényleges értékítéleteiket, nézeteiket, terveiket, gyakran inkább azok elleplezésére szolgálnak. Ezzel

²⁰ Személyes tulajdonságai közül azt tartja fontosnak, hogy a frontgeneráció tagja, akaraterős és energikus katona, politikai nézeteit tekintve pedig erősen szociális beállítottságú nacionalistaként jellemzi. Korábbi politikai szerepvállalásából a fajvédő mozgalomban és a Habsburg restaurációs kísérlet letörésében játszott szerepét emeli ki, valamint hangsúlyozza, hogy honvédelmi miniszterként legfontosabb törekvése Magyarország fegyverkezési jogának és egyenjogúságának elismertetésére és az önálló hadsereg megteremtésére irányult. Jövőbeni céljait a revízióban és a magyar export fellendítésében jelöli meg. VB 1932a.

²¹ Norbert Frei a hatalomátvétel előtti időszakban a szervezetet nem is pártként, hanem propagandamozgalomként határozza meg, mely számára propaganda és ideológia egymással felcserélhető fogalmak voltak, ugyanis nem programok, hanem bizonyos magatartásformák, „anti-izmusok” köré szerveződött (antiszemitizmus, antimarxizmus, antiparlamentarizmus, antiliberalizmus). FREI 1986, 158., 171.

főként miniszterelnökként elmondott beszédei esetén kell számolnunk: lépései gyakran pontosabban tükrözték valódi álláspontját.²² Szem előtt kell tehát tartanunk, hogy (ha a célokban voltak is hasonlóságok) Gömbös kormányra kerülésekor nem beszélhetett mindenről, amire készült: helyzete ugyanis, bár a lap párhuzamot húz Hitler helyzetével, korántsem volt hasonló.

A tudósítás a bemutatkozó beszédből lehangsúlyosabban a hatalomgyakorlás módjáról és Gömbös saját szerepéről mondottakat idézi. Bár általában szöveghűen közli a miniszterelnök szavait, a beszéd ezen részeit pontatlanul adja vissza. Néhány kisebb eltérésről van szó, melyeket első olvasásra akár figyelmetlen fordításnak is gondolhatnánk, összefüggéseiben vizsgálva azonban az eredeti szövegen végrehajtott tudatos változtatásnak tűnnek. Lássuk az újság idézeteit összehasonlítva az eredeti beszéddel:

„De az objektív szempont is erre a helyre vezetett, mert magyarán mondva, nem örültség-e más utakat keresni, ha az ember a parlamentben egy hatalmas pártra támaszkodhat?”

„De az objektív szempont is erre a helyre vezetett, mert magyarán mondva, bolondgombát evett az, aki a mai politikai helyzetben, amíg a parlamentben hatalmas párt van, e párt szétbomlasztásán törné a fejét.”²³

„Felhívok minden magyart, hogy vegyen részt a most kezdődő munkában.”

„... felhívok minden magyar pártot, hogy abban a munkában, amely nekünk most osztályrészül jutott, vegyen részt ő is.”²⁴

„A magam részéről a tekintélyek teljes helyreállítását kívánom. Vezetni egy nemzetet nem lehet másnak, mint annak, akinek tekintélye van. Létjogosultsága csak olyan politikai irányzatnak van, amely a nemzetet szolgálja. Jelszavunk így hangzik: Mindent a nemzetért, és mert ezt a célt tartjuk szem előtt, nem tévedhetünk.”

„A magam részéről a tekintélyek teljes helyreállítását kívánom. Vezetni egy nemzetet nem lehet másnak, mint annak, akinek tekinté-

²² VONYÓ 2004, 703.

²³ GÖMBÖS 2004, 386.

²⁴ Uo. 387.

lye van. ... Létjogosultsága csak olyan politikai irányzatnak van, amely a nemzetet szolgálja... Mindent a nemzetért, és hogyha ezt az irányítást betartjuk, akkor el nem tévedhetünk.”²⁵

E néhány változtatás jól rávilágít a két helyzet közti alapvető különbségre a parlamenti és társadalmi támogatottság tekintetében, s ebből adódóan a vezérszerep érvényesítésének eltérő lehetőségeire.

Gömbös hatalomra kerülésekor a kormányban éppen úgy meg volt kötve a keze, mint a pártban: a parlamentben nem támaszkodhatott saját bázisára, hiszen a párt Bethlen híveivel volt tele, s neki engedelmeskedett. Gömbös a kormánypárt előtt tartott beszédében megígérte ugyan, hogy a pártra kíván támaszkodni, ám nem is volt más lehetősége: saját szervezett erő nem állt mögötte. Ennek híján pedig azt kellett megerősítenie, hogy a híresztelések ellenére sem törekszik a párt szétbomlásztására. Egészen más volt Hitler helyzete: mögötte nemcsak a legerősebb parlamenti párt, hanem az ország legjelentősebb fegyveres ereje állt. Hitlernek azt kellett hangsúlyoznia, hogy az NSDAP a hatalmat békés úton, választásokkal kívánja megszerezni, s nem törekszik a köztársaság erőszakos megdöntésére, ahogy erre 1930-ban a „legalitásnyilatkozat” alkalmával ünnepélyesen esküt tett.²⁶

Kormányra kerülésekor Gömbös nemcsak a kormánypártban, a nép körében sem támaszkodhatott saját bázisára: a tömegmozgalmat ő a hatalom birtokában kívánta megszervezni. Hitler ezzel szemben úgy jutott hatalomra, hogy szervezett tömeges, népmozgalom állt mögötte. Gömbös, bár a többpárti, parlamentáris rendszert a nemzet erőit megosztó, káros

²⁵ Uo. 391-392.

²⁶ 1930 szeptemberében perre került sor Lipcsében három katonatiszt ellen, akik a hadügyminisztérium rendelkezése ellenére beléptek az NSDAP-be, és a hadseregben terjesztették a náci nézeteket. Hitlert a védelem tanújaként bíróság elé idézték. A náci propaganda a sajtónyilvánosságot arra használta, hogy ismertesse a párt programját, a hatalomátvétel tervét és a Reichswehrhez fűződő viszonyt. Ekkor teszi Hitler az ún. „legalitásnyilatkozatot”, mely szerint a hatalom megszerzéséhez csak legális, törvényes eszközöket fog igénybe venni. Lásd SZÉKELY 1983, 162-164.

berendezkedésnek ítélte, s a nagy nemzeti célok megvalósítása érdekében a tömegpolitizálást tartotta célravezetőnek,²⁷ erről kormányra kerülésekor nem beszélt: az Egységes Párt előtt elhangzott szavai nem mindent magyart, hanem minden magyar pártot hívtak fel a munkára. Noha valódi célja már ekkor egy modern és hatékony tömegpárt szervezése, a társadalom egészének mozgósítása volt.

A náci ideológia szerint e megszervezett tömeget a vezér irányítja: a nemzeti vagy faji ösztön e vezér követésében mutatkozik meg.²⁸ Németországban az erős párt, a szervezett tömegek és az NSDAP mögött álló hadsereg megteremtették a diktatúra kiépítésének feltételeit, a teljes hatalom birtokában pedig az egész propagandagépezet a Führer tévedhetetlenségébe vetett hitet táplálta. A magyar szakirodalomban vitatott kérdés, hogy Gömbös vezér volt-e, vagy csak „vezérkedett”;²⁹ mindenesetre, ha vágyott is egy ilyenfajta diktatúrára, s a vezér ösztöneiben vakon bízó, hozzá érzelmileg is kötődő tömegre, ehhez a körülmények, a fentiek alapján, kormányra kerülésekor nem voltak adottak. A két helyzet látszathasonlósága mögött a feltételek, és ebből adódóan a lehetőségek lényegi különbségét jól jelképezi a vezérszerepről mondottak félrefordítása: a „nem tévedhetünk” és az „el nem tévedhetünk” közti különbség.

Gömbös nemzetiszocialista értékelése tehát beszédének a nácik számára megfelelő változtatásokkal idézett részein alapul, s így elsősorban saját hatalomra jutásukat segíteni szándékozó propaganda fogásnak tudható be, semmint valós helyzetértékelésnek. Ezt támasztja alá az is, hogy miután az NSDAP átvette a hatalmat, Gömböst soha többé nem minősítették nemzetiszocialistának.

Az első Gömbös-kormány

²⁷ VONYÓ 2004, 710.

²⁸ ORMOS 1987, 124.

²⁹ VONYÓ 2004, 742.; GERGELY 2001, 314-315.; ORMOS 2000, II. 802.

Kifejezetten Gömbös politikájának értékeléséről hatalomra kerülése után sokáig nem született tudósítás: az első ilyen vonatkozású elemzés miniszterelnökségének kétéves évfordulóján jelent meg.³⁰ Addig a magyar belpolitikáról a náci propaganda számára fontos témák viszonyrendszerében esett szó: a lap azokat a kérdéseket emelte ki, amelyeket a náci agitáció saját céljai szempontjából hasznosnak ítélt. Így az első két évben magyar belpolitikai vonatkozásban a nemzetiszocializmus magyarországi térnyeréséről, ezzel összefüggésben az antiszemitizmus megjelenési formáiról, a szociáldemokrácia (ill. a lap szóhasználatával élve a bolsevizmus) elleni fellépésről, valamint a legitimizmus és a német kisebbség helyzetéről jelent meg tudósítás.

A *Völkischer Beobachter* így már a témaválasztással párhuzamot épített fel Gömbös politikája és a nemzetiszocializmus között, de szövegszerűen is számos utalás olvasható a nemzetiszocializmussal való hasonlóságokra. Bár Gömbös első németországi útja után hangoztatta, nem belpolitikát ment tanulni Berlinbe,³¹ a lap a nemzeti egység megeremtésére való törekvésben, a pártpolitikában a frekventált témákból következő párhuzamon túl is hasonlóságot állapít meg Hitler és Gömbös között.³² Míg azonban Gömbös hatalomra kerülésekor az *NSDAP* a magyarországi politikát bizonyos mértékig előképként értelmezte, ebben a szakaszban a náci Németország rendszerlegitimáló szerepére kerül a hangsúly: a lap kiemeli a nemzetiszocialista eszme Gömbös politikájára gyakorolt ösztönző hatását, Gömbös helyzetének megerősödésében pedig a német nemzetiszocializmus „morális támogatásának” szerepét.³³

Jellemző az első két évre, hogy a tudósítások alapvetően Gömbös beszédeire épülnek, melyeket a lap sokszor még csak nem is kommentál: idéz belőlük vagy egy kivonatot közöl. Így

³⁰ VB 1934c.

³¹ ANTAL 2004, 208.

³² Pl.: „Gömbös miniszterelnök a 'gleichschaltolás' útján haladva itt is rendet fog tenni.” VB 1933a.

³³ VB 1934a, VB 1934c.

nem a megvalósuló kormányzati tevékenységet elemzi, inkább a stílus, a frazeológia szintjén jellemzi Gömbös politikáját, s visszhangozza vezérségéről a magyar propagandában megjelenő szövegeket.

A lap a belpolitikai erőviszonyokba nem lát bele, talán nem is volt ez célja. Gömbös sokszor ingatag helyzetéről, Bethlennel fennálló ellentéteiről az első két évben nem esik szó. A *Völkischer Beobachter* a vezér mögött egységes támogatást lát: a párt, a politikai szervezetek és a nép egyöntetű kiállását.³⁴ A Gömböst támogatók sorában külön kiemeli a katolikus klérust,³⁵ ami inkább a német egyházaknak címzett üzenet volt, mintsem a valós helyzetet jellemezte: a nácik számára elérni kívánt feltétlen egyházi támogatást propagálta.³⁶

Az újság azon kívül, hogy a klérust – tévesen – egyértelműen Gömbös politikájának híveként tünteti fel, a katolicizmus szerepét az egész rendszer szempontjából meghatározónak tartja. A magyar belpolitikai berendezkedés definiálására a „keresztény kurzus” fogalmát használja. „Keresztény-nemzeti kurzusnak” a Magyarországon az 1919-ben felülkerekedő rendszer nevezte magát az első években, az ideológia tartópillérei Prohászka Ottokár és Bangha Béla nézetei voltak.³⁷ E nézetekből a *Völkischer Beobachter* önkényesen csak a

³⁴ VB 1933a, VB 1934a.

³⁵ VB 1934a, VB 1934b.

³⁶ A *Völkischer Beobachter* értékelésével szemben a magyar katolikus egyház magatartását és a konzervatív katolikus politikát Gömbös kormányzása idején inkább a kritika jellemezte, semmint a kormánytámogatás. Bár Gömbös politikájának nem volt kifejezetten egyházellenes éle, mint a nácikénak, az egész társadalom megszervezésére irányuló törekvése miatt szembekerült a klérussal. Az ellentétek a politikai katolicizmus terén is jelentkeztek. Ugyan egyes katolikus főpapok valóban nyíltan Gömbös politikáját támogatták, a konzervatív katolikus politikai körök és a klérus általában a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt mögött állt. Lásd GERGELY 1993, 96-101.; GERGELY 1999, 106-111.

³⁷ Prohászka Ottokár „Kultúra és terror” c. írásához, ill. Bangha Béla „Magyarország újjáépítése és a kereszténység” c. munkájához a keresztény-nemzeti ideológia húszas évekbeli újkonzervatív-klerikális vonulata volt köthető. A keresztény jelszó alatt Prohászka a katolikus és a protestáns felekezetek együttműködését, interkonfesszionális keresztény politikát értett, nemzetfo-

szociáldemokrácia, a kommunizmus, az ateizmus, a liberalizmus és a zsidó befolyás elleni állásfoglalást emeli ki, e szemlélettel azonosítva az egész katolikus klérust, és ilyen értelemben használja a magyar belpolitikai szisztéma meghatározására a keresztény kurzus fogalmát.³⁸

Mivel a lap a keresztény kurzussal azonosítja a kormánypártot, valamint Gömbös és a kormánypárt közé is egyenlőségjelet tesz,³⁹ a Gömbös szerepéről festett kép ellentmondásos: bár a róla szóló méltatásokban mindig vezérségére helyezik a hangsúlyt, magának a rendszernek, a „keresztény kurzusnak” a lap hasonlóan fontos szerepet tulajdonít, kiemelve annak személyektől független folytonosságát.⁴⁰ A magyarországi rendszert tehát az első időszakban nem köti egyértelműen Gömböshöz, noha a miniszterelnök személyét nemcsak fontosnak tartja, de mindig pozitív színben tünteti fel.

Belpolitikai válság, Gömbös második kormánya

A *Völkischer Beobachter* cikkeiben 1934 második felétől átalakulás figyelhető meg: megjelennek a propagandatémákon túlmenő belpolitikai elemzések. A lap nagy figyelemmel kíséri a belpolitikai válságot.

A választási győzelemről, az új kormány megalakulásáról a magyar kormánypropaganda⁴¹ stílusában tudósít: az újság ebben az időszakban Gömböst dicsőítő cikkekkal van tele. A *Völkischer Beobachter* a választási győzelmet politikai-

galmának lényege pedig az antiszemitizmus és a forradalomellenesség volt. Bangha a keresztény gondolat harcos képviselőjére vállalkozva széles frontot nyitott a zsidó nagytőke, a liberalizmus, a polgári radikalizmus, a szocializmus ellen – a nácizmustól azonban élesen elhatárolta magát a harmincas években. Vö. GERGELY 1987, 72-73., 75-82.

³⁸ VB 1934b.

³⁹ VB 1934b.

⁴⁰ VB 1934a, VB 1934d.

⁴¹ A magyar kormányajtó a választási kampány idején új korszakot, új évezredet hirdetett, a választást követő hetekben pedig a nemzeti eszme, a szolidaritás, az egység gondolatának elsöprő sikerével volt tele. Lásd KÓNYA 1968, 155.; VONYÓ 1998 23.

világnézeti győzelemként értékeli.⁴² Hangsúlyozza, hogy Gömbös – a koráramlatokat megértve – új politikát hirdet. Programját a korábbiakkal ellentétben nem a nemzetiszocializmus ösztönzése nyomán létrejövő politikaként határozza meg, hanem a náciizmus és a fasizmus mellé helyezi, mintegy velük egyenrangúként ismerve el azt.⁴³ A keresztény kurzus, amelyre a *Völkischer Beobachter* az előző szakaszban többször hivatkozott a rendszer folytonosságát hirdetve, ettől kezdve nem kerül elő a cikkekben, sőt, a lap ehhez képest hirdet új korszakot.⁴⁴ Az új parlament az újság szerint arra hivatott, hogy a belpolitikai élet új formáit hozza létre Magyarországon is, s úgy látja: az ország az egypártrendszer felé vezető úton halad.⁴⁵

A *Völkischer Beobachter* nagy jelentőséget tulajdonít a választási győzelemnek. Ezt jól mutatja, hogy az újság az „*A világ politikusai*” címmel ekkor induló új rovatát Gömbös bemutatásával kezdi.⁴⁶ A rovat kitűzött célja szerint különböző országok sorsformálóit kívánja bemutatni; a sorozatban a kor fontos európai politikusai (Eduard Beneš, Georgios Kondylis, Alejandro Lerroux, Jose Maria Gil Robles, Pierre Laval stb.) követik Gömböst. Az első helyet azonban a magyar miniszterelnöknek szánták, aki a cikk szerint nagy belpolitikai győzelmével a világ érdeklődésének középpontjába került.⁴⁷

A *Völkischer Beobachter* Gömbös második kormányának tevékenységét elemezve már nem helyez hangsúlyt a német rendszerrel való hasonlóságokra, sem Németország támogató szerepére. A tudósítások inkább a magyar politikai rendszer sajátosságait ismertetik.

⁴² VB 1935c.

⁴³ VB 1935b.

⁴⁴ VB 1935a.

⁴⁵ VB 1935d, VB 1935f.

⁴⁶ VB 1935e.

⁴⁷ A cikk méltató hangvétele egybevág a Mackensen budapesti német követ által írottakkal: „*Nekünk minden érdekünk az, hogy a miniszterelnök kurzusát támogassuk, és sikereinek örüljünk.*” – RÁNKI – PAMLÉNYI – TILKOVSKY – JUHÁSZ 1968, 99.

Tematikailag 1935-ben a „nemzeti egység” megvalósulásának esélye áll a középpontban, összekapcsolódva a parlament szerepének és az ellenzék tevékenységének elemzésével. Az újság úgy látja, hogy ha él is a reformnemzedékben a vágy a pártállam iránt, ez nem jelent túl sokat.⁴⁸ A lap szerint ugyanis Magyarország „a tradicionális parlamentarizmus második országa”, számos hasonlóság áll fenn Anglia politikai légkörével, s az ország nehezen képzelhető el parlamentarizmus nélkül.⁴⁹

Így a Gömbös által célul kitűzött nemzeti egység megvalósulásához is elengedhetetlen tényezőnek tartja a parlamentet és az ellenzékét, amelynek tevékenységét élénken követi.⁵⁰ A *Völkischer Beobachter* olykor az ellenzéki vezérek egész falanxát látja Gömbös ellen felvonulni, az év végi áttekintésben mégis indokoltnak lát egy „általános, szerény határok között tartott optimizmust”.⁵¹ Ekkor már úgy ítéli meg, az ellenzék táborában nem várható az egység kialakulása, így szinte felesleges „belpolitikai erőjátékról”, a kormánypárt hatalmát veszélyeztető ellenzékéről beszélni. A lap szerint bár a parlamentáris formák nem sérültek, a parlament szerepe alapvetően megváltozott, mivel a kormány egyre inkább magához ragadja a cselekvést. Fontosnak tartja, hogy a Nemzeti Egység Pártja már túlnőtt egy egyszerű politikai párt keretein, szervezetei országosan épülnek ki, de a pártszervezésről nem számol be részletesen.⁵²

1936-ban Magyarország belpolitikájáról kevés tudósítás jelenik meg, Gömbös belpolitikai összefüggésben betegsége, ill. a kabinet átalakításáról szóló hírek kapcsán kerül csak szóba. „Az egész magyar belpolitikai életre Gömbös betegségének árnyéka vetül”⁵³ – állapítja meg a *Völkischer Beobachter* 1936 nyarán. Az újság ettől kezdve többször tudósít Gömbös hogylétéről, mindig egészségügyi állapotának javulására és közeli visszatérése

⁴⁸ VB 1935g.

⁴⁹ VB 1935i.

⁵⁰ VB 1935g, VB 1935h, VB 1935i.

⁵¹ VB 1935j.

⁵² VB 1935h.

⁵³ VB 1936a.

helyezve a hangsúlyt, s egészen a miniszterelnök haláláig tagadja az esetleges kormányátalakításról szóló híreszteléseket.

Gömbös személyes életéről

Amennyire kevés cikk jelent meg 1936-ban Magyarország belügyeivel kapcsolatban, olyan sokat foglalkozik a *Völkischer Beobachter* Gömbös halálával és temetésével: október 7-től egy héten át ez a vezető hír a lapban.

A rengeteg tudósítás közül a nekrológot érdemes kiemelni: a lap, ahogy Gömbös hatalomra kerülésekor, majd választási győzelme után, úgy halálakor is közöl róla egy életrajzot.⁵⁴ E biográfiák mintegy keretbe foglalják Gömbös miniszterelnökségének négy évét. Végigtekintve rajtuk megfigyelhető, hogy az időben előrehaladva egyre több életrajzi elemmel bővülnek, s egyre személyesebb hangvételűek lesznek.

A nekrológ Gömbös életének főbb fordulópontjait veszi számba a murgai gyerekkortól kezdve. A szerző nem száraz tényeket közöl az elhunyt miniszterelnökről, hanem történeteket idéz fel életéből: így a társaival a falu főterén katonásdit játszó kis Gömbös Gyula éppúgy megelevenedik előttünk, mint a bécsi hadiiskolában a Magyarországot a vezető hatalmak között számon kérő fiatal tiszt.⁵⁵

Az erős magyarságtudat mellett a *Völkischer Beobachter*ben megjelent életrajzok mindig kiemelték Gömbös német származását – amiről ő végig következetesen hallgatott.⁵⁶ Az első részletes, a választások után megjelent életrajzban a *Völkischer Beobachter* ezt fel is róttá neki. „Egyéniségének teljes elismerése mellett nekünk, németeknek egy dolog érthetetlen marad: hogy Gömbösnek, aki magyarságát mindenekfelett szereti, a német néphez és a német birodalomhoz való viszonya másmilyen lehet.”⁵⁷ Az emlékezésben effajta szemrehányás természetesen nem kaphatott

⁵⁴ VB 1932a, VB 1935e, VB 1936b.

⁵⁵ Vö. RÉVAY 1934, 11., 67.

⁵⁶ VONYÓ 2004, 704.

⁵⁷ VB 1935e.

helyet, ekkor is hangsúlyozzák azonban német gyökereit, a kritikus él viszont eltűnik. „A magyar temperamentum, amit édesapjától örökölt, és a higgadt német paraszti vér, amely édesanyja révén folyt ereiben, hajtotta előre, fegyelmezte tetteit és határozta meg jellemvonásait, amelyek katonává tették.”⁵⁸

A meleg hangú megemlékezés Gömbös halálával „Németország őszinte barátjától” vesz búcsút, s ez a hozzáállás a *Völkischer Beobachter* cikkeiben végig nyomon követhető. Gömbössel kapcsolatban a négy év alatt az előbb idézett volt az egyetlen kritikus megjegyzés: a *Völkischer Beobachter* személyében soha nem támadta, még olyan kényes kérdésekben sem, mint a német kisebbség vagy a magyarországi nemzeti-szocialista mozgalmak ügye.

Összegzés

A nekrológ az „őszinte barát” mellett „Európa egyik legjelentősebb államférfiját” búcsúztatja. A cikk az elhunyt miniszterelnök politikáját értékelve Gömböst, mint a magyar nép vezérét állítja elének, aki egész nemzetének sorsát formálta: a magyarságnak adott új szimbólum, a fogaskerekbe fűzött búzakalász jegyében új birodalmat kívánt felépíteni, aminek befejezését csak a tragikus végzet akadályozta meg.

A hatalomgyakorlás módja és lehetőségei a *Völkischer Beobachter* cikkeiben mindvégig hangsúlyos kérdésként szerepeltek. A Gömbös vezérségéről és programjáról festett kép azonban nagymértékben változott a négy év alatt.

A lap hatalomra kerülésekor nemzetiszocialista népvezéreként festi le Gömböst, láthattuk azonban, ez leginkább a náci hatalomátvételt előkészítő propagandának volt köszönhető. A hatalomátvétel után Gömböst többé nem minősítik nemzetiszocialistának, de politikáját a nácizmushoz képest határozzák meg. A *Völkischer Beobachter* a nemzetiszocializmus támogatására és ösztönzésére helyezve a hangsúlyt, Gömböst a német

⁵⁸ VB 1936b.

rendszer követőjeként tünteti fel, s kiemeli, törekvéseihez a német nemzetiszocializmus nyújt legitimációt. Az 1935-ös választások után ez a helyzet megváltozik: Gömbös programját nem kötik többé a nemzetiszocializmushoz, hanem önálló magyar programként értékelik, a nácizmussal és a fasizmussal egy sorba helyezve azt. Ezzel együtt előtérbe kerülnek a magyar politikai berendezkedés sajátosságai, amelyek a lap megítélése szerint a Gömbös által kiépíteni vágyott rendszer lehetőségeit is meghatározzák.

Ugyanakkor a *Völkischer Beobachter* értékelésében Gömbös törekvése a vezéri állam kiépítésére vitathatatlan: politikájának megítélésben a főszólamot mindvégig a vezérség hangsúlyozása jelenti, ez az elem hatalomra kerülésétől változatlan marad. A vezérségről azonban ellentmondásos képet kapunk, ha a Gömbösről írt méltatásokat összevetjük a más vonatkozású belpolitikai cikkekből kibontakozó képpel. A lap az első kormány idején a magyar politika irányvonalát meghatározó tényezőként nemcsak Gömbös szerepét emeli ki, hanem döntő faktorként értékeli ennek alakulásában és fenntartásában a fennálló rendszert, a „keresztény kurzust”. A politikai struktúrát tehát nem köti egyértelműen Gömbös személyéhez. Az 1935-ös választást követően a Gömbös vezérségéről szóló propaganda addig nem látott méreteket öltött a *Völkischer Beobachter*-ben, a győzelem feletti öröm csillapodása után azonban ismét ellentmondásossá válik a kép: a lap hangsúlyosan tárgyalja az ellenzék tevékenységét és a parlament szerepét, mint a nemzeti egység létrejöttéhez elengedhetetlen tényezőket, s a „Gömbös által megtestesített rezsim”⁵⁹ mellett nem zárja ki a politikai fejlődés egyéb irányait sem.

Az azonban, hogy Gömbös a pártállamot kívánja kiépíteni, a *Völkischer Beobachter* megítélése szerint kétségtelen. Kérdésként csak az merül fel, sikerül-e megvalósítani ezt az elképzelést. A Gömbösről megjelent utolsó értékelésben a lap úgy ítéli meg, nem hiányzott sok ahhoz, hogy kiépüljön a diktatúra.⁶⁰

⁵⁹ VB 1935h.

⁶⁰ VB 1936c.

Gömbös kísérlete azonban végeredményben kudarcot vallott: miniszterelnöksége alatt sem a külpolitikában, sem a belső politikai szisztémában nem történt döntő változás. Gömbösnek – részben a tömegező hiánya, részben a magyar társadalom szerkezete miatt – nem sikerült „népvezérré” válnia.⁶¹

Végző soron erre a következtetésre jut a *Völkischer Beobachter* is. A Gömbös politikájáról írt utolsó cikk, amely kormányzásáról a miniszterelnök halála óta történt változások fényében von konklúziót 1936 végén, már nem a vezért jeleníti meg, csak az erre való törekvést fogalmazza meg, hangsúlyozva Gömbös rendszerének átmeneti jellegét.

„A magyar belpolitikai élet színpadán egy éve még az volt a kérdés: Ki legyen az ország vezére? És minél gyakrabban vonultatta fel az ellenzék minden árnyalata az alkotmányt ez ellen az – ahogy ők nevezték – kényes kérdés ellen, annál erősebben visszhangzott a kormánytáborból: A szenvedő Magyarországnak Gömbös Gyula személyében az igazi vezért ajándékozta a sors.

Ezek ma már történelmi reminiscenciák. Gömbös és vele együtt a megújítandó államszerkezet belső átalakításának eszméje a föld alatt nyugszik, ellenben beteljesedett, amit Eckhardt Tibor fáradhatatlanul hirdetett [...] »Az ország igazi és vitathatatlan vezére a kormányzó, mellette nincs szükség kis és nagy alvezérré...«. Soha, mióta Magyarország kormányzójává választották, nem élt még Horthy Miklós a magyar nép tudatában olyan erősen a nemzeti jövő hű, s a világ által elismert képviselőjeként, mint ma. A politikai nyilvánosságban még soha nem volt ilyen eleven az érzés, mint ezekben a napokban és hetekben, hogy az állam élén nem csak a monarchikus alkotmány és tradíció reprezentatív öre, hanem egy államférfi áll, aki a parancsnoki híd elsőszámú felelőse, és az is marad.

A vezéreszme így megoldódott Magyarországon...”⁶²

⁶¹ ORMOS 1987, 462., 466.

⁶² VB 1936c.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

BArch NS/8/116/129 = Bundesarchiv Berlin – Lichterfelde.
(Német Szövetségi Levéltár.) Akten der Kanzlei Rosenberg.
NS/8/116/129. (1934. 02. 16. Der ausländische Vertreter- und
Mitarbeiterstab des "V.B.")

VB = Völkischer Beobachter 1932-1936

Hivatkozott cikkek – Völkischer Beobachter (VB)

1932a = 1932. október 2./3. Die Beendigung der ungarischen
Regierungskrise: Gömbös wird Ministerpräsident – ein unga-
risches Kabinett ohne Grafen!

1932b = 1932. október 6. Gömbös über sein Programm.

1932c = 1932. október 9/10. Das nationalsozialistische Regie-
rungsprogramm des Ungarn Gömbös.

1933a = 1933. november 18. Stetige Außenpolitik Ungarns.

1934a = 1934. január 26. Aussichtslose Stellung der
ungarischen Legitimisten.

1934b = 1934. február 13. Der ungarische Katholizismus und
der Nationalsozialismus.

1934c = 1934. október 4. Zwei Jahre Ministerpräsidenschaft
Gömbös.

1934d = 1934. november 13. Vor der Herbstsitzung des unga-
rischen Abgeordnetenhauses.

1935a = 1935. március 6. Regierungsneubildung in Budapest.
Die Hintergründe der ungarischen Regierungskrise.

1935b = 1935. március 31. Die Wahlen in Ungarn.

1935c = 1935. április 2. Der Wahlsieg Gömbös'.

1935d = 1935. április 5. Nach den ungarischen Wahlen.

1935e = 1935. április 10. Politiker der Welt. Julius Gömbös.

1935f = 1935. április 28. Gömbös vor dem Kongreß der Partei
der Nationalen Einheit.

1935g = 1935. június 4. Ungarn, von der Parlamentsbühne ge-
sehen.

1935h = 1935. október 18. Parlamentsbeginn in Ungarn.

1935i = 1935. november 19. Gespannte Stimmung im Budapester Parlament.

1935j = 1935. december 25/26. Ungarn am Jahresende.

1936a = 1936. július 12. Ungarns Innenpolitik. Rückblick und Ausblick.

1936b = 1936. október 7. Julius Gömbös - der Soldat und Staatsmann.

1936c = 1936. december 31. Veränderte Struktur der ungarischen Innenpolitik.

Szakirodalom

ANTAL 2004 = Gergely Jenő (szerk.): Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932-1936: ANTAL István sajtófőnök emlékiratai. Budapest, Palatinus, 2004.

FREI - SCHMITZ 1989 = FREI, Norbert - SCHMITZ, Johannes: Journalismus im Dritten Reich. (Becksche Reihe Nr. 376) München, Verl. Oscar Beck, 1989.

FREI 1986 = FREI, Norbert: Nationalsozialistische Presse und Propaganda. In: Broszat, Martin - Möller, Horst (Hrsg.): Das Dritte Reich. Herrschaftskultur und Geschichte. (Beck'sche Schwarze Reihe Nr. 280) München, 1986. 152-175. o.

GERGELY 1987 = GERGELY Jenő: A „keresztény-nemzeti” ideológia (1919-1944). In: Sánta Ilona (szerk.): Egy letűnt korszakról 1919-1945. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987. 71-92. o.

GERGELY 1993 = GERGELY Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon 1924-1944. Budapest; Gödöllő, Typovent Kiadó, 1993.

GERGELY 1999 = GERGELY Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon 1919-1945. Budapest, Pannonica Kiadó, 1999.

GERGELY 2001 = GERGELY Jenő: Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Budapest, Vince Kiadó, 2001.

GÖMBÖS 2004 = GÖMBÖS Gyula: Válogatott politikai beszédek és írások. Szerk.: Vonyó József. Budapest, Osiris, 2004.

HALE 1965 = HALE, Oron J.: Presse in der Zwangsjacke 1933-1945. Düsseldorf, Droste Verlag, 1965.

JOCKHECK 1999 = JOCKHECK, Lars: Der „Völkische Beobachter“ über Polen 1932-1934. Eine Fallstudie zum Übergang vom Kampfblatt zur „Regierungszeitung“. Hamburg, 1999.

KÓNYA 1968 = KÓNYA Sándor: Gömbös kísérlete totális fasizta diktatúra megteremtésére. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968.

ORMOS 1987 = ORMOS Mária: Nácizmus, fasizmus. Budapest, Magvető Kiadó, 1987.

ORMOS 1998 = ORMOS Mária: Magyarország a két világháború korában: 1914-1945. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998.

ORMOS 2000 = ORMOS Mária: Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919-1941). Budapest, PolgART Kiadó, 2000.

PLEWNIA 1972 = PLEWNIA, Margarete: Völkischer Beobachter (1887-1945). In: Fischer, Heinz-Dietrich (Hrsg.): Deutsche Zeitungen des 17. bis 20. Jahrhundert. Pullach bei München, 1972. 381-390. o.

PRITZ 1982 = PRITZ Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932-1936. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.

RÁNKI - PAMLÉNYI - TILKOVSKY - JUHÁSZ 1968 = RÁNKI György - PAMLÉNYI Ervin - TILKOVSKY Lóránt - JUHÁSZ Gyula: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933-1944. Budapest, Kossuth Kiadó, 1968.

RÉVAY 1934 = RÉVAY József: Gömbös Gyula élete és politikája. Budapest, Franklin Társulat, 1934.

SZÉKELY 1983 = SZÉKELY Gábor: Hitler hatalomra jutása. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1983.

VONYÓ 1998 = VONYÓ József: Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja Országos központjának dokumentumai 1932-1939. Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 1998.

VONYÓ 2004 = VONYÓ József: Utószó. In Gömbös Gyula: Válogatott politikai beszédek és írások. Szerk.: Vonyó József. Budapest, Osiris, 2004. 701-753.

VONYÓ 2009 = VONYÓ József: Másolta-e Gömbös Mussolinit vagy/és Hitlert? In: Századok Füzetek 5. Szerk.: Pál Lajos, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2009. 19–58.

ÁLLAMSZERVEZÉSI KÍSÉRLETEK CIPRUSON

Bevezetés

Cipruson, a Kelet-Mediterráneum e stratégiailag rendkívül fontos szigetén a modern kori államalapítás folyamata több szempontból is eltért egyrészt a klasszikus értelemben vett nyugat-európai államfejlődésektől, másrészt a korszakra jellemző dekolonizációs államformálódási tendenciáktól. Az egyik legfontosabb különbség, hogy a szigeten élő görög és török ciprióták „nemzeti ébredése” nem önálló államalapítási elképzelésekhez, vagy önálló etnikai önmeghatározáshoz kapcsolódott, hanem az anyaországokhoz – Görögországhoz és Törökországhoz –¹ s elsősorban azok mainstream nacionalizmusához.

Mi több, a ciprusi dekolonizációs folyamatot nem a ciprióták széles néptömegeinek igénye, hanem egy külföldről irányított és pénzelt szűk egyházi és értelmiségi; egy szakszervezeti és baloldali; valamint egy radikálisan jobboldali félkatonai csoport határozta meg. Ezek közül az elsőt a Makariosz érsek körül kialakult mérsékeltbb, de nagyobb hatalommal rendelkező nacionalista csoport; a másodikat a kommunista AKEL, a szakszervezetek és a kereskedelmi uniók; míg a harmadikat a Georgiosz Grivasz vezette radikálisan brit, török és kommunistaellenes EOKA para-militáris gerillaszervezete jelentette. Ezek a csoportok bár külön-külön és önállóan jutottak el a britektől való elszakadás igényéhez, mégis mindhárom a Görögországgal való egyesülést, az enosziszt tűzte zászlajára.² Önálló függetlenségi törekvések egyedül az AKEL és a baloldal háza táján merültek fel, ők azonban végeredményben nem

¹ BIBÓ 1990, 544–546.; WENDT 2011, 62.

² MARKIDES 1977, 13.

játszottak döntő szerepet a függetlenségi folyamatban, sőt az EOKA terrortámadásai miatt gyakran a britekkel egy oldalon találták magukat. Paradox módon az egyes szerveződések közül pont a függetlenedés fő áramából kimaradó AKEL rendelkezett a legnagyobb tömegtámogatottsággal, amely rögtön érthetővé teszi, hogy a szélesebb néptömegek miért maradtak ki a dekolonizációs és függetlenedési folyamatokból.

Az 1950-es évek elejétől alakuló és szerveződő ciprusi függetlenség tehát nem egy alulról épülő és széles tömegbázissal rendelkező, hanem egy szűk réteg által belülről igényelt, de külföldről finanszírozott és létrehozott folyamat volt. Ez önmagában is elegendő lett volna ahhoz, hogy az állam függetlenedése után problémák merüljenek fel, a helyzetet azonban csak bonyolította, hogy a létrehozandó állam polgárai két markánsan elkülöníthető etnikai és vallási csoporthoz tartoztak. Ami ennél is fontosabb: e két csoport Ciprusról alkotott politikai tervei nem egymáshoz, hanem anyaországaikhoz kötődtek, más és más területi és állami elképzelésekkel. Az 1960 után zajló etnikai konfliktusok; a görög ciprióták alkotmánymódosítási törekvései; valamint a török ciprióták – de facto – államalapítási kísérletei erősen leegyszerűsítve ugyan, de ezen figyelmen kívül hagyott kezdettől fogva hiányzó kohéziós faktorok eredményei.

A független Ciprusi Köztársaság kikiáltása és annak alapvető struktúrája

Az 1950-es évek közepén még tapasztalható brit hatalmi igények és a realitás közötti különbség az évtized végére már jelentős különbséget mutatott. Ekkora érzékelhetővé vált, hogy az egyre inkább eszkalálódó ciprusi helyzetet Nagy-Britanniának nem áll módjában továbbra is kontroll alatt tartani, amelyet jól megszokott dekolonizációs taktikájával, a „süllyedő hajó” elhagyásával próbált meg minél hamarabb „megoldani”. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy London egyre inkább megértőbbnek mutatkozott, amelynek –

valamint az USA és az ENSZ diplomáciai nyomásának – eredményeként az érintett regionális hatalmak külügyminiszterei 1959-ben több ízben tárgyaltak Zürichben a ciprusi kérdés legmegfelelőbb abszolválása érdekében. Ezeken a tárgyalásokon az egymást keresztező igények áthidalásaként jelent meg a függetlenségi koncepció, amelyet végül 1959. február 11-én Zürichben fogadtak el és február 19-én Londonban írtak alá. A megállapodások értelmében azonban a független Ciprus alkotmányos rendjének meghatározását nem az érintett ciprióta felek, hanem Nagy-Britannia, Görögország és Törökország határozták meg, s jövődöbéli változtatásáról szintén nem az érintettek, hanem elsősorban a háromhatalmi egyezmények³ voltak hivatottak dönten. Ezek az egyezmények egyrészt a négy ország egymáshoz fűződő viszonyát; másrészt a Ciprusi Köztársaság belső struktúráit voltak hivatottak rendezni, s határozataik később teljes mértékben visszaköszöttek az alkotmány szövegében.

Az 1960-as alkotmány és az állam strukturális felépítése

A független ciprusi állam alapvető strukturális felépítése – annak ellenére, hogy a ciprióta felek megkérdésezése nélkül jött létre – egy a korban rendkívül haladó, több szintű hatalommegosztásra épülő alkotmányra épült, amely nemcsak az emberi jogok széleskörű garantálásán, de a két közösség jogainak figyelembevételén is alapult.⁴ Utóbbi kettősség eredménye az, hogy bár mind a görög, mind a török ciprióták részt vettek az állam irányításában, a görögök számbeli fölénye az állami hivatalok elosztásában is megnyilvánult. Ez konkrétan azt jelentette, hogy 70-30 százalékos arány érvényesült a köztisztviselők foglalkoztatásában a görög ciprióták javára.⁵ A hatalom etnikai megosztásán alapult

³ Ezek magyar fordításait lásd: TRÓCSÁNYI-BADÓ 2005, 206-212.

⁴ KOCSIS 2007, 403.

⁵ KISGYŐRI 2010, 114.

továbbá, hogy az 1960-as alkotmányt létrehozó háromhatalmi vegyes bizottság a prezidenciális rendszert választotta kiindulópontnak, annak egy speciális válfaját alakította ki.

Az elnök és az alelnök⁶

Az alkotmány értelmében az egységes és oszthatatlan, görög és török nyelvű Ciprusi Köztársaság legfőbb államhatalmi tisztségviselője és a végrehajtó hatalom feje elviekben a görög ciprióta elnök volt, akit csak a görög közösség választott, közvetlenül, öt évre, újraválaszthatósági lehetőséggel. Jogaiban és főleg gyakorlati mozgásterében azonban csak kevéssel maradt el mögötte a török ciprióta alelnök, akit a török közösség választott, szintén közvetlenül, öt évre, amely letelte után ugyancsak újraválasztható volt.

A rendszer sajátossága, hogy az elnök és az alelnök vétőjogaik tekintetében a gyakorlatban ketten együtt testesítették meg a legfőbb államhatalmi szervet, hiszen személyükben nemcsak az állam fejei, de a két közösség vezetői is voltak, s mint ilyenek, nem pusztán a köztársaság, de választóik esetlegesen különböző akaratát is érvényre kellett juttatniuk. Ebből következik az is, hogy az alelnök az elnök akadályoztatása esetén sem tölthette be annak hivatalát, azt a Képviselőház görög ciprióta elnöke látta el az elnök visszatéréséig vagy utódja megválasztásáig. Hasonló volt a helyzet az alelnök akadályoztatása esetén is. Ebben a „dualista” rendszerű prezidenciális rendszerben az elnök elvi elsőbbségére utalt azonban, hogy ő volt a kormány feje, pontosabban a végrehajtó hatalom következő fokát jelentő Minisztertanács elnöke is. Az egyszemélyi vagy esetünkben akár kétszemélyi hatalomkoncentráció fontos alkotmányos gátja volt, hogy az elnöki hivatás minden más közigazgatási, fegyveres testületi, profitorientált üzleti, vagy nonprofit szektorú pozícióval összeegyeztetetlen, tehát az elnök és az alelnök kizárólagosan csak az elnöki feladatait láthatta el.

⁶ 36-53. cikk

A Minisztertanács⁷

A Minisztertanács hét görög ciprióta és három török ciprióta miniszterből állt, utóbbiak egyikét a védelmi, a pénzügyi vagy a külügyi tárca irányításával kellett megbízni. A miniszterek személyét saját közösségükből az elnök és az alelnök nevezte meg, kinevezésükről azonban közösen döntöttek. A minisztertanácsi üléseket az elnök vezette, azokon részt vehetett az alelnök is, azonban csak tanácskozási joguk volt, szavazati joguk nem. Gyakorlati mozgásterüket azonban növelte az a tény, hogy a prezidenciális rendszer sajátosságaként az elnök és az alelnök nevezte ki a minisztereket, ami a fontosabb döntések befolyásolásánál jelentős befolyást jelenthetett számukra. Az elnöknek és az alelnöknek 4 napja volt a Minisztertanács döntéseit újratárgyalásra visszaküldeni, de ha a tanács továbbra is fenntartotta véleményét – kivéve a vétót biztosító esetekben –, akkor azt kötelező volt elfogadniuk és 15 napon belül a Közlönyben kihirdetniük. Több szempontból is jelentős gátnak bizonyult, hogy a Minisztertanács döntéseit abszolút többséggel kellett hozni. A tanácsot végrehajtó hatalmának gyakorlásában nemcsak az egyes minisztériumok, de a külön a Minisztertanács munkáját összehangoló Közös Államtitkárság is segítette, amely élén egy görög ciprióta és egy török ciprióta államtitkár állt.

A Képviselőház⁸

A korábban már említett „dualista” prezidenciális rendszert erősítette a Képviselőház felépítése és összetétele is. A ciprusi parlament – amely a törvényhozói hatalommal volt felruházva – ugyanis 70-30 százalékos arányban elviekben szintén a görög félnek kedvezően lett felosztva, ez azonban nemcsak azt

⁷ 54-60. cikk.

⁸ 61-85. cikk.

jelentette, hogy a Képviselőház felépítése és sok esetben döntéshozatali szisztémája is etnikailag megosztott volt, de egyben azt is, hogy az elnöknek közpolitikai elképzeléseinek keresztülviteléhez nemcsak a görög ciprióta többség akaratát, de az alelnök által erősen befolyásolható török ciprióta képviselők támogatását is meg kellett szereznie. A Képviselőház tagjait külön-külön az egyes etnikumok választották, az elnök és az alelnök hivatali idejének közel felénél, arányos és általános választójogi rendszerben, 5 évre, az 50 képviselői helyből 35-öt a görög ciprióta 15-öt török ciprióta jelölteknek juttatva. A ház elnöke görög ciprióta, alelnöke török ciprióta. Az 1960-as rendszer szerint a törvények elfogadásának három válfaja volt ismert:

a.) A legtöbb törvényhez és a Képviselőház egyéb jellegű döntéseihez a jelenlévő⁹ képviselők egyszerű többségének támogatására;

b.) bármilyen választójogi, helyhatósági, vagy vámokhoz, adókhoz kapcsolódó változtatáshoz a jelenlévő görög ciprióta és török ciprióta képviselők egyszerű többségű, de szeparált szavazási rendszerben külön-külön legalább 2/3-os arányú támogatására;

c.) míg az alkotmány egyes pontjainak változtatásához, az összes képviselő egyszerű többségű, de szeparált szavazási rendszerben külön-külön legalább 2/3-os arányú támogatására volt szükség.

Fontos kiemelni azonban, hogy az alkotmány 182. cikke alapján az alapvető alkotmányos jogokat semmilyen körülmények között nem lehetett változtatni, ennek ellenőrzését és biztosítását pedig az Egyesült Királyságnak, a Görög Királyságnak, valamint Törökországnak közösen kellett felügyelnie.

Az elnöknek és az alelnöknek együttes vagy különálló joga volt a Képviselőház bárminemű döntését vagy törvényét 15

⁹ A határozatképesség feltétele a képviselők legalább egyharmadának jelenléte.

napon belül visszafordítani. Az elnöknek és az alelnöknek vétőjoga azonban csak költségvetési és külpolitikai kérdésekben volt. Költségvetési kérdésekben akkor, ha felmerült valamely közösség hátrányos diszkriminációja, ez esetben a Képviselőház újratárgyalhatta a kérdést, de véleményének fenntartása esetén az Alkotmánybíróság volt hivatott dönteni. Külpolitikai kérdésekben az elnöknek és az alelnöknek szintén vétőjoga volt, ez az Alkotmánybíróság sajátos felépítése miatt azonban végső vétónak minősült, tehát ilyen döntések esetében az állam fejeinek, főként azok kompromisszumának kiemelkedő közjogi szerepe volt. A török ciprióta kisebbség szempontjából fontos volt az az alkotmányos fék, hogy a Képviselőház még döntésképtelenség esetén is csak abszolút többséggel és legalább a török közösség képviselői egyharmadának támogatásával oszthatta fel magát.

Az igazságszolgáltatás

A Legfelsőbb Alkotmánybíróság¹⁰

A Ciprusi Köztársaság alkotmányosságának legfőbb őre a Legfelsőbb Alkotmánybíróság volt. Feladata az Alkotmány értelmezése, az alap- és a közösségi jogok védelme, a választási törvény alapján panaszok végleges elbírálása, a törvényhozó és a végrehajtó hatalom döntéseinek alkotmányossági ellenőrzése, az összeférhetlenségi esetek és hatásköri viták megvizsgálása volt. A bíróság három főből állt, egy görög ciprióta, egy török ciprióta és egy semleges állampolgárságú, kiemelkedő képességű, 68 évet be nem töltött jogászból, akiket az elnök és az alelnök nevezett ki közösen, 6 évre szóló mandátummal. A Legfelsőbb Alkotmánybíróság elnökletét a semleges bíró látta el, aki azonban nem lehetett brit, görög vagy török származású. A bíróság hivatalból vagy kifejezett kérés esetén vizsgálódhatott. A testülethez az elnök, az alelnök, a Képviselőház 50

¹⁰ 133-151. cikk.

képviselőjének legalább egyötöde, a főügyész és annak helyettese fordulhatott, de közvetve – az alsóbb szintű bíróságok útján – magánszemély is, amennyiben bírósági tárgyalása során felmerült, hogy az alkalmazott vagy az eljárásban hivatkozott törvény vagy jogszabály diszkriminatív vagy alkotmányellenes módon befolyásolta vagy befolyásolhatta ügyének végeredményét.

Bíróságok¹¹

Az alkotmányosságot nem érintő igazságszolgáltatási ügyeket érintő bíróságok jogrendje az etnikai és állampolgári esélyegyenlőség jegyében szintén sajátosan volt kialakítva. Polgári jogviták, a Közösségi Kamarák hatálya alá eső (pl. vallási ügyekben), valamint bűnügyi esetekben ez azt jelentette, hogy amennyiben az érintettek egy etnikai csoportból származtak, úgy saját közösségük bírái tárgyalták ügyüket, amennyiben viszont különböző etnikumúak voltak, úgy a Legfelsőbb Bíróság határozta meg a bíróság összetételét. A Legfelsőbb Bíróság a köztársaság legfelsőbb fellebbviteli bírósága volt, két görög ciprióta, egy török ciprióta és egy semleges bíróból állt, utóbbi töltötte be a bíróság elnöki posztját, s a többiektől eltérően két szavazattal rendelkezett.

Egyéb országos hatáskörű szervek

A teljesség igénye nélkül fontos kiemelni az Ügyészséget,¹² az Állami Számvevőszéket¹³ és a Jegybankot,¹⁴ amelyek élén két személy állt, a hivatal vezetője és helyettese, akiket az elnök és az alelnök közös megegyezéssel nevezett ki, a pozíciók kiosztásánál azonban szakmai szempontokat, nem etnikai hovatartozást figyelembe véve. Az Államkincstár és az Állami Számvevőszék sajátos kettős szerepet töltött be az állami

¹¹ 152-164. cikk.

¹² 112-114. cikk.

¹³ 115-117. cikk.

¹⁴ 118-121. cikk.

vagyon szétoztása és a felhasználás ellenőrzése terén, fontos kiemelni azonban, hogy szokásos feladataik mellett joghatóságuk a Közösségi Kamarák és a helyi önkormányzatok felügyeletére kiterjedt. A Jegybank felügyelte többek között a valutaügyleteket, a pénzügyi alapokat, és az értékpapír kereskedelmet. Az állam hivatalos pénzneme az angol mintára létrehozott ciprusi font volt.

A Közösségi Kamarák és a helyi igazgatás¹⁵

Az etnikai jogegyenlőségre törekvés egyik sajátos intézményével találkozhatunk a Közösségi Kamarák létrehozásának kapcsán, amelyek bizonyos fokú önkormányzatiságot és törvényalkotási lehetőséget biztosítottak az egyes közösségeknek, ez azonban elsősorban csak vallási, oktatási, kulturális és a közösségen belüli termelői, fogyasztói, szakszervezeti stb. ügyekre terjedt ki. A Közösségi Gyűlés – amely a kamarák vezető szerve volt – és a közösség egyéb jellegű szükségleteinek finanszírozására a Kamarák külön adókat is kivethettek, de csak saját etnikai csoportjukra vonatkoztatva. A Közösségi Gyűlés tagjait az adott közösség választotta.

A helyi igazgatás az 1960-as Alkotmányban elsősorban a Közösségi Kamarákhoz volt hozzárendelve, az önkormányzatok mozgásterét azonban szintén korlátozott volt, s csak kis mértékben tért el a Kamarák joghatóságától. Az eltérést elsősorban az jelentette, hogy a települési önkormányzatok településtervezési és rendezési, utakkal, közterületekkel, a saját infrastrukturális hálózat kezelésével és fenntartásával (pl. iskola, piac), valamint termelői és fogyasztói szervezetek, tőkealapítványok ellenőrzésével, ill. némely esetben az országos hatáskörű törvények és rendeletek végrehajtásával is meg voltak bízva.

A helyhatóság felépítése az etnikailag nem kevert településeken volt a legegyszerűbb, ezekben az esetekben az

¹⁵ 86-111. cikk.

adott közösségi gyűlés választott előjárói autoritást élveztek az önkormányzatban is. A kevert lakosságú településeken – 1960-ban 126 ilyen település létezett¹⁶ – a különböző etnikumok szintén saját Községi Kamarájuk joghatósága alá tartoztak, annak helyi testületeit hozták létre, azonban ezen esetekben szükséges volt egy közös koordinációs testület felállítása, amely a kooperációt és a közös ügyek intézését segítette. A testületnek két görög ciprióta és két török ciprióta tagja volt, őket a közösségek helyi testületei delegálták, elnökét pedig közösen választották. Az alkotmány helyi igazgatásra vonatkozó cikkei¹⁷ külön rendezik Ciprus öt nagy városának helyi igazgatási kérdését. Nicosiában, Limassolban, Famagustában, Larnacában és Paphosban szeparált, egymástól különálló, de párhuzamosan működő helyhatóságokat kellett létrehozni, külön a görög, külön a török közösségnek. Ezek csak saját közösségükre vagy az általuk működtetett szolgáltatói intézményekre (pl. piac, mézárászék stb.) vethettek ki adót. Mindazonáltal ezek a városok is rendelkeztek közös koordinációs testülettel.

Az Alkotmány működése a gyakorlatban

Az 1960-as Alkotmány egy plurális konszociációs demokráciát kívánt létrehozni Cipruson, a jogalkotó azonban figyelmen kívül hagyta azt a koránt sem elhanyagolható tényt, hogy ezt az államot nem az államalkotó közösségek önálló akarata, hanem nemzetközi szerződések gyenge rendszere hívta életre. Ez az alapvető ellentmondás már a kezdetektől problémát jelentett. Az egyik legsúlyosabb ellentét a legfelső szinten Makariosz elnök és Dr. Fazil Küçük török alelnök között alakult ki. Köztük az egyik konfliktusforrást az jelentette, hogy Küçük alelnök mindenképpen változtatni kívánt a közszolgálatban felállított 70:30 százalékarányos rendszeren,

¹⁶ MEZŐ 2000, 238.

¹⁷ 173-178. cikk.

amelyet azonban a lakosság mintegy 80 százalékát kitevő görög ciprióták határozottan elutasítottak. Szintén problémát jelentett a hadseregben való részvételi arány, míg Küçük ugyanis ragaszkodott az alkotmány által felállított keretekhez, addig Makariosz egy egységes etnikai különbségeket figyelmen kívül hagyó rendszert kívánt, amely ellen a török alelnök 1961 októberében – először és utoljára – felhasználta vétó jogát.

Sarkalatos pontnak bizonyult a Közösségi Kamarák kérdése is, amíg a görögök ugyanis felemásan értelmezték az Alkotmány ezen pontjait, addig a török ciprióták – mint önkormányzatiságuk gyenge, de mégis kézzel fogható intézményét – nagyon is komolyan betartották és alkalmazták a törvény adta lehetőségeket.¹⁸ Ezeket a török ciprióta Közösségi Kamarákat azonban nagyon hamar finansiális problémák kezdték el terhelni, amelyen a görög többségű Képviselőház korántsem igyekezett segíteni. Ebből a vitából – s más finansiális problémákból – a Ciprusi Köztársaság egyik legsúlyosabb alkotmányos válsága kerekedett ki,¹⁹ hiszen – mint korábban láttuk – a költségvetés meghatározása azok közé a sarkalatos döntések közé tartozott, amely 2/3-os támogatást igényeltek mind a görög, mind a török ciprióta képviselők részéről. A probléma 1963 nyarára vált áthidalhatatlanná, ekkora ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a költségvetés megszavazásakor gyakorolt török ciprióta vétók állandó obstrukciója miatt az állam működésképtelenné válik.

Mindazonáltal a fent leírt alkotmányos viták csak egyik elemét képezték a kialakult konfliktusoknak, a legsúlyosabb problémát ugyanis nem ez, sokkal inkább az 1960-ban többé-kevésbé abbamaradó, de 1962-től ismét jelentkező fegyveres összecsapások jelentették. Az ismét kiújuló polgárháborús viszonyok és az állam működésképtelensége rámutatott a korábban is nyilvánvaló tényre: az alkotmány – abban a formában, ahogy azt a ciprióták kézhez kapták –

¹⁸ POLYVOU 1980, 25-27.

¹⁹ TOFALLIS 2002, 190.

használhatatlan. Utóbbi tény vezette Makariosz elnököket 1963 novemberében arra, hogy összeállítsa 13. pontból álló Alkotmánymódosítási csomagját,²⁰ amely azonban csak a görög ciprióta többség érdekeit figyelembe véve kívánta rendezni az alkotmányos vitákat. Ennek ellenére Küçük alelnök - a támadások miatt a török ciprióták egyre reménytelenebb sorsát is figyelembe véve - hajlandónak mutatkozott elfogadni azokat, Törökország azonban hallani sem akart a török kisebbség jogainak redukálásáról. A patthelyzet a történelemkönyvekből jól ismert 1963-64 telén lezajló polgárháborús konfliktust idézte elő, amely az ENSZ békefenntartó csapatok bevonulásával, a Zöld-vonal létrehozásával, ezzel párhuzamosan pedig a török ciprióták többségének enklávékba szorulásával járt. Az enklávék létrejöttével Ciprus államalkotó népei nemcsak az alkotmányban foglalt különállóságuk mentén, de térben is szeparálódtak, amely a török ciprióták kormányból, Képviselőházból és a közigazgatásból való kivonulása/kiszorítása miatt egyet jelentett az 1960-as Alkotmány és a Ciprusi Köztársaság csődjével.

Az államszervezet változása 1964 után

Az 1964-ben bekövetkező változások nemcsak a népesség térbeli elhelyezkedésére, de az állami struktúrára is befolyással bírtak. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a szeparáló és ezáltal homogenizáló népességet egy dualista rendszerű kabinet nem tudja tovább kormányozni. A problémát csupán az jelentette, hogy a Ciprust érintő nemzetközi szerződések a változást sem ekkor, sem 1974 után nem voltak hajlandóak elismerni, ezért Nicosia 1964 után - s némely esetben ma is - továbbra is ragaszkodott az 1960-ban kialakult rendszerhez. E helyütt a görög ciprióta állam sajátosságait vizsgálva megállapítható, hogy döntő változás a

²⁰ A pontokat lásd részletesen: TRÓCSÁNYI-BADÓ 2005, 213.

végrehajtói és a törvényhozó hatalom rendszerében csak 1974-ben, Észak-Ciprus török okkupációja után állt be, addig a rendszer változtatás nélkül ugyan, de a török ciprióták nélkül működött tovább.²¹

1974 után bár a legfontosabb intézmények dualista rendszere – továbbra is a török ciprióták részvétele nélkül, de – fennmaradt, mégis néhány területen fontos módosítások történtek. Példának okáért a Képviselőház 1985 júliusában döntött arról, hogy a képviselői helyeket 50-ről 80-ra emeli, amelyben 56 a görög ciprióta, 24 pedig a távol lévő török ciprióta képviselőket illeti meg.²² Az egyik legfontosabb újítást azonban mégsem ez, hanem a helyi igazgatásban beállt változás jelentette. Az 1985-ös helyhatósági és az 1999-es közösségi törvény ugyanis két szintre tagolta a helyi igazgatási rendszert, az 5 000 lakos feletti városi vagy helyhatósági, valamint az az alatti közösségi vagy falusi önkormányzatokra. A legnagyobb különbséget a kettő között joghatóságuk jelenti, a közösségi önkormányzatok mozgásterülete ugyanis jóval szűkebb, némely esetben pedig a városok gyakorolják a kisebb települések bizonyos jogait. Az önkormányzatok feladatköre mindazonáltal csak a közterületek, utak, temetők, és a közvilágítás fenntartására és igazgatására, valamint területfejlesztésre terjed ki. Bár a korábban említett adó és illeték kivetési jog megmaradt, azonban ezek jogosságát külön állami tisztségviselő ellenőrzi közösségi és helyhatósági szinten egyaránt.²³ Az államhatalom helyi érdekérvényesítését mindazonáltal inkább képviselik dekoncentrált szervek és félig-meddig állami tulajdonban lévő szolgáltatói cégek. Fontos kiemelni, hogy megyék (district) bár léteznek, önkormányzati szerepük azonban nem alakult ki.

²¹ 1964-ben a legfontosabb változás az Oktatási Minisztérium létrehozása volt, amely korábban a Községi Kamarák felügyelete alá tartozó ügy volt.

²² FORGÁCS 2003, 137.

²³ GAJDUSCHEK 2011, 228.

Török ciprióta államalapítási törekvések 1964 után

A török ciprióta önkormányzati törekvések első jeleivel az 1950-es évek közepén találkozhatunk, amikor a sziget felosztása mellett felmerült a török autonómia koncepciója is. A későbbi államalapítási törekvések szempontjából rendkívül fontos tényezőnek bizonyult, hogy az 1960-as szerződések és az alkotmány egy már többször említett dualista rendszert hozott létre, amely a török cipriótákat markánsan elválasztotta görög polgártársaiktól, ráadásul bizonyos tekintetben kevesebb jogkört is adott nekik. Utóbbi döntések csoportkohéziós jegyei jól megfigyelhetők abban, hogy amíg a görög Közösségi Kamara csak felemásan és szinte csak névlegesen működött, addig a törökök önkormányzati rendszere a kezdetektől fogva komoly szerepet töltött be az érdekérvényesítés és a közösségi élet szervezésének területén.

A török ciprióták „nemzeti ébredésének” folyamatában rendkívül fontos szerepet játszott az 1960 utáni időszak, főként az 1963–64-es események, amelyet követően a törökök már nemcsak virtuálisan különültek el, hanem az enklávék létrejöttével ténylegesen, területileg is szeparálódtak. Az enklávék megjelenésével megindult az önálló közigazgatási egységek kialakulása is. Már 1964-ben a belső ügyek intézésére, valamint a török ciprióta érdekek képviselésére létrejött a Török Ciprióták Legfőbb Bizottsága. A bizottság 1967 decemberében, egy újabb interkommunális konfliktus után létrehozta az Ideiglenes Török Ciprióta Adminisztrációt, amely ugyan alkotmányt nem, de bizonyos alapvető törvényeket már létrehozott. Az adminisztráció tagjait 1970-ben már titkos választással választották. Bár az önálló törvényalkotás és a területi különállóság szeparatista törekvésnek tűnik, azonban fontos kiemelni, hogy a török ciprióták ekkor még egyértelműen az 1960-as alkotmány és jogaik helyreállításáért küzdöttek.²⁴

A realitásokon és a török ciprióta elképzeléseken

²⁴ DODD 1993, 103-104.

Törökország 1974-es katonai beavatkozása változtatott, amely immáron lehetővé tette nemcsak a területi, de a nemzetiségi alapon történő államalapítási tervek kialakulását is. Ezek a tervek – legalábbis a hivatalos álláspont szerint – 1975 után már nem az 1960-as alkotmány helyreállításáért, hanem egy föderalizált állam kikiáltásáért küzdöttek. Rauf Denktash török ciprióta vezető ebből kiindulva kiáltotta ki 1975-ben a Török Ciprióta Szövetségi Államot, amely azonban még nem önálló, független államként definiálta magát, hanem a létrehozandó Ciprusi Föderáció török tagjaként. Az új szövetségi állam létrehozta az Alkotmányozó Nemzetgyűlését, amely hosszas viták után egy meglehetősen erős elnöki hatalommal rendelkező unitárius állam koncepcióját fogadta el.²⁵

Az 'Észak Ciprusi Török Köztársaság' (továbbiakban ÉCTK) 1983-as kikiáltását elsősorban külpolitikai okok indukálták, az ENSZ Közgyűlésének 1983/37/253-as határozata ugyanis – teljességgel figyelmen kívül hagyva a török ciprióta önrendelkezési jogokat – a déli Ciprusi Köztársaság joghatóságának a teljes sziget, valamint az azon élők feletti helyreállítását követelte. A határozat több tekintetben is felháborította Ankarát és a török cipriótákat, hiszen a koncepció egyértelműen az 1960-as kereteket próbálta helyreállítani, amelyek azonban már 1977 óta²⁶ nem képezték az interkommunális tárgyalások alapját.²⁷ Végül soron ez adta a végső lökést a török ciprióta állam függetlenségének egyoldalú proklamálására, amely után Denktash elnök rögtön a függetlenség kikiáltása mellett kezdett el kampányolni. A török ciprióta főtárgyaló elképzeléseit azonban nagyban befolyásolta, hogy elképzeléseit otthon sem fogadták egyöntetűen pozitívan. Denktashnak nem kevés harcba és belpolitikai kompromisszumba került, míg a pártok szimpátiáját sikerült elnyerni, ebben azonban nagy szerepet játszott, hogy az elnök – Ankara támogatásával a háta mögött

²⁵ Uo. 104-107.

²⁶ THEOPANOUS 1996, 227.

²⁷ ALEMDAR 1993, 90-91.

- kerek pereg az ellenzéki pártok a tudomására hozta, hogy további működésük attól függ, hogy elismerik-e a proklamálandó állam létét, amennyiben ugyanis nem, úgy magától értetődően nem vehetnek részt annak intézményeiben sem.²⁸ Mivel ezt egyetlen párt sem kockáztatta meg, ezért 1983. november 15-én az Alkotmányozó Gyűlés egyhangúan kiáltotta ki az 'ÉCTK'-ot.

Az új államot Törökország azonnal elismerte, az ENSZ BT 541-es számú határozatában azonban a függetlenség kikiáltását jogilag érvénytelennek minősítette, felszólította a török-ciprióta vezetőket szeparatista törekvésük beszüntetésére, egyúttal az ENSZ tagállamait az új de facto állam kirekesztésére kérte.²⁹ A török-ciprióták - arra hivatkozva, hogy az ENSZ BT jogi ügyekben nem kompetens - figyelmen kívül hagyták annak határozatait, s hozzáláttak az állam alaptörvényének megalkotásához.

Az 'ÉCTK' alkotmánya és strukturális felépítése

Az 1984 júniusában elkészült, 1985 májusában népszavazással is megerősített alkotmány nagy vonalakban megegyezett a korábbi Szövetségi Állam alaptörvényével, az új 'köztársaság' unitárius állam maradt, azonban immáron parlamenti struktúrával - utóbbi elsősorban a Denktash elnöki jogköreinek ellensúlya miatt volt fontos.

Preambulum

Az 'ÉCTK' esetében fontos az alkotmány előszavára is kitérnünk, a ciprusi kérdés szempontjából ugyanis számos fontos kitételt tartalmaz. A preambulum például megállapítja, hogy a török-ciprióták elválaszthatatlan részei a török nemzetnek, amelynek történeti okán és jogán a török-ciprióták

²⁸ DODD 1993, 128.

²⁹ RoC 1997, 87-88.

saját akaratukból és önrendelkezésük jogán kiáltották ki az 'ÉCTK-ot', amelynek szuverenitása az új állam állampolgárainak akaratán, nem pedig a nemzetközi közvéleményen megítélésén alapszik. Az állam világi köztársaság, amelyben az állam felügyeli az egyházat, s, amelyben bármely vallásnak és gondolkodásmódnak szabadteret kell engedni. A politikai gondolkodás és a pártok teljes szabadságot élveznek, amennyiben a világi köztársaság és annak Atatürki (!) alapjainak eszméjét elismerik.

*Az elnök*³⁰

Az alkotmány értelmében az 'ÉCTK' legfőbb államhatalmi tisztségviselője és a végrehajtó hatalom feje az elnök, akit minden 18 évet betöltött állampolgár választhat,³¹ közvetlenül, öt évre, ezt követően újraválasztható. Az elnök tagja lehet politikai pártnak, annak döntéshozásában azonban nem vehet részt, s minden esetben pártatlanul, az ország érdekekeit szem előtt tartva kell döntéseket hoznia. A politikai pártok az elnökjelöltek kampányát támogathatják. Az elnök az állam feje, szükség esetén pedig a Nemzetbiztonsági Tanács vezetője. A parlament által elfogadott törvényeket egyszer küldheti vissza a törvényhozásnak, ezt követően az alkotmánybírósághoz fordulhat, amennyiben az alaptörvénnyel ellentétesnek tartja az adott rendelkezést. Háborús vagy más vészhelyzet (pl. az egész országot érintő természeti katasztrófa) esetén az elnök és a kormány szétválasztott jogköre megszűnik, az elnök ezt követően a Minisztertanács elnökeként funkcionál, amely rendeletekkel kormányozhat. Az elnököt különös indok esetén a Nemzetgyűlés kétharmados többséggel vád alá helyezheti, bűnösségéről azonban a Legfelsőbb Bíróság hivatott dönten. Az államfőt bármi nemű akadályoztatása esetén a

³⁰ 99-105. cikk.

³¹ Ami a Ciprusi Köztársasághoz hasonlóan nemcsak az állampolgárok joga, de egyben kötelessége is.

Nemzetgyűlés elnöke helyettesítheti visszatéréséig vagy új elnök kinevezéséig.

A Minisztertanács³²

Az elnök végrehajtói hatalmát a Minisztertanáccsal közösen gyakorolja, amely az 'ÉCTK' esetében nemcsak a tíz miniszterből, de a miniszterelnökből is áll, aki elnöke a tanácsnak. A miniszterelnököt az elnök nevezi ki a választáson legtöbb mandátumot szerzett párt jelöltjének személyében. A minisztereket az elnök nevezi ki, kötelező jelleggel, a miniszterelnök javaslata alapján. A miniszterelnök vezeti az elfogadott törvények végrehajtását, valamint a tárcák munkájának összehangolását. Fontos kitétel, hogy a Minisztertanács üléseit a miniszterelnök vezeti, az elnök azonban bizonyos esetekben kérheti és átveheti a tanács vezetését, szavazati joga azonban csak vészhelyzeti esetekben van. A kinevezett miniszterek közül azok, akik a Nemzetgyűlésben képviselői hellyel rendelkeztek, miniszteri kinevezésük után is megőrizhetik mandátumukat és szavazati jogukat, azok a miniszterek azonban, akik kinevezésük előtt nem tagjai a parlamentnek, azok beiktatásukkal sem nyernek szavazati jogot, kizárólag a képviselőkhöz hasonló mentelmi jogot.

A Nemzetgyűlés³³

Törvényhozó hatalma a Nemzetgyűlésnek van, amelynek 50 tagját közvetlenül, arányos választási rendszerben, öt évre választják, a pártok parlamenti küszöbértéke 5 százalék. A Nemzetgyűlés többségi alapon feloszthatja önmagát, vagy felosztható a köztársaság elnök által, amennyiben a kormány legalább 60 napig működésképtelen. Nemzetközi szerződések a parlament ratifikációja nélkül nem érvényesek, a ciprusi

³² 106-107. cikk.

³³ 77-95. cikk.

rendezést illető sorsdöntő kérdésekről pedig népszavazás útján kell dönten. Az elnöknek a döntéstől számított 15 napon belül lehetősége van visszafordítani a törvényeket újratárgyalásra, ezeket azonban a parlament abszolút többségű újbóli – módosított vagy változtatás nélküli – támogatása esetén köteles aláírni és kihirdetni. Ezek alól felmentést azok a törvények jelenthetnek, ahol felmerül az alkotmányellenesség gyanúja, ebben az esetben ugyanis az elnök a Legfelsőbb Bírósághoz fordulhat, amelynek döntését azonban mind az elnöknek, mind a Nemzetgyűlésnek kötelessége tudomásul venni.

Igazságszolgáltatás³⁴

Az 'ÉCTK' a Legfelsőbb Bíróság az Alkotmánybíróság szerepét is betölti, olyan formában, hogy a Legfelsőbb Bíróság 8 tagjából az elnök és 4 tag alkotja az alkotmánybírósági testületet is. Az Alkotmánybíróság feladata³⁵ nemcsak az alkotmány, de minden törvény, szabály, határozat értelmezése, panaszok végleges elbírálása, a törvényhozó és a végrehajtó hatalom döntéseinek alkotmányossági ellenőrzése, az összeférhetetlenségi esetek, és hatásköri viták megvizsgálása. A testület független, döntései a hivatalos közlönyben megjelenésük után megkérdőjelezhetetlenek.

A Legfelsőbb Bíróság elnöke és két tagja képezi a legmagasabb fellebbviteli testületet, amelyhez nemcsak polgári és büntető ügyekben, de közigazgatási vétségek elkövetése esetén is fordulni lehet. Az igazságszolgáltatás ezen kívül a megyei bíróságokból (Girne, Güzelyurt, Iskele, Lefkosa, Magusa), a helyhatóságokhoz köthető esküdtbíróságokból és végül a családjogi bíróságokból épül fel. A fegyveres testületek külön bírói eljárás és törvényi szabályozás alá esnek.

³⁴ 136-158. cikk.

³⁵ 144-150. cikk.

Független intézmények

A Számvevőszék³⁶ legfelsőbb vezetése egy elnökből 2 tagból áll. A testület ellenőrzi a közszféra pénzügyi elszámolását, beleértve ebbe az elnöki hivataltól kezdve a minisztériumokon át a közalapítványokig és önkormányzatokig minden olyan területet, ahol állami pénzt használnak fel.³⁷

A török ciprióta Jegybank szokásos feladatai mellett sajátos szerepet is betölt, hiszen az államnak nincs külön nemzetközileg elfogadott valutája, hanem török lírát használ. Ez bizonyos tranzakciók tekintetében számos kerülőutat jelent, hiszen nagymértékű kooperációt feltételez a törökországi társszervekkel. Az állam pénzügyi működése mindazonáltal törvényileg szabályozott, a Jegybank nominális törzsvagyona 20 trillió török lírában van meghatározva, amely – elviekben – Törökországtól teljes mértékben független alaptőkét biztosít az 'ÉCTK' működéséhez.³⁸

A független intézményeknél fontos kiemelni az ombudsman³⁹ szerepét, aki fontos szerepet tölt be az alkotmányosság ellenőrzése terén. Az ombudsmant az államfő nevezi ki a Nemzetgyűlés hozzájárulásával. Feladatai közé tartozik az egyént, csoportot vagy intézményt ért sérelmek kivizsgálása, tevékenysége azonban nem terjedhet ki bírósági eljárás alatt álló esetekre, valamint külpolitikai vagy védelempolitikai faktorokkal rendelkező döntésekre, szabályozásokra.

*Helyi igazgatás*⁴⁰

A Ciprusi Köztársasághoz hasonlóan az önkormányzati rendszer a helyhatóságokhoz és kisebb lélekszámú faluközösségekhez kötődik. A 13 helyhatósági város

³⁶ 132. cikk.

³⁷ Forrás: 'ÉCTK' Számvevőszékének hivatalos honlapja.

³⁸ Forrás: 'ÉCTK' Jegybankjának hivatalos honlapja.

³⁹ 114. cikk.

⁴⁰ 119. cikk.

döntéshozatali és irányító szerve a helyhatósági tanács, melynek tagjait az adott terület lakossága arányos választójogi rendszerben 4 évre választja. A helyhatóság joghatóságán kívül eső kisebb települések faluközösséget alkotnak. A Ciprusi Köztársasággal ellentétben itt a helyhatóságok és a faluközösségek között hierarchikus kapcsolat nincs, mozgásterük azonban hasonlóan korlátozott, döntéseket némely esetben a belügyminisztérium, némely esetben pedig csak a központi kormányzat hozzájárulása esetén hozhatnak.⁴¹

Az 'ÉCTK' alkotmányát és állami felépítését vizsgálva megállapítható, hogy a legtöbb alkotmányos fék az államfő hatalmának visszaszorítására, az autoriter hatalomgyakorlás kialakulásának megakadályozására irányul. Erre szolgál a miniszterelnök személyének közbeiktatása, az alkotmánybírószámi döntések megfellebezhetetlensége, valamint, hogy az elnök különös indok esetén a Nemzetgyűlés kétharmados többségével vád alá helyezhető. Az alkotmány és a közigazgatás struktúrájából szintén kitűnik, hogy egy jól felépített és működőképes világi demokráciát működtet, amelynek hivatalai valóban függetlenek a kormánytól.

Konklúzió

A fenti rövid összefoglalásból remélhetőleg kitűnik, hogy a 20. század második felében milyen államalakulási folyamatok és gyakorlatok mentek végbe Cipruson. Megállapítható, hogy az alapvető problémát az 1960-as Alkotmány felépítése és főként annak két, különböző jellegű megítélése és értelmezése jelentette. A fentebb felvázolt folyamatok mindkét országterület és népcsoport tekintetében egy de facto helyzet kialakulását eredményezték, hiszen az érintettek és a nemzetközi közvélemény nemcsak az 'ÉCTK' létét, de a de jure elismert Ciprusi Köztársaság strukturális felépítését is

⁴¹ GAJDUSCHEK 2011, 229.

átmenetinek tekintik. Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy ennek ellenére mindkét területen a demokratikus jogok széleskörű érvényesülésével találkozhatunk, amely sok tekintetben több de jure államnál is liberálisabb berendezkedést takar.

Felhasznált irodalom

Szakirodalom

ALEMDAR 1993 = Alemdar, Sakir: „International Aspects of the Cyprus Problem.” In: *The Political and Economic Development of Northern Cyprus.* Huntingdon, Eothen Press, 1993. 75–101. o.

BIBÓ 1990 = Bibó István: „Két területi és államalakulási vita: Ciprus és Közel-Kelet.” In: *Válogatott Tanulmányok, IV. kötet, 1935–1979.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1990. 525–587. o.

DODD 1993 = Dodd, Clement: „From Federated State to Republic 1975–84.” In: *The Political and Economic Development of Northern Cyprus.* Huntingdon, Eothen Press, 1993. 103–135. o.

FORGÁCS 2003 = Forgács András: „Ciprusi Köztársaság.” In: Kardos József – Simándi Irén (szerk.) *Európai Politikai Rendszerek.* Budapest, Osiris, 2002. 133–146. o.

GAJDUSCHEK 2011 = Gajdusчек György: „Ciprus Közigazgatása”. In: Szamel Katalin – Balázs István – Gajdusчек György – Koi Gyula (szerk.) *Az Európai Unió tagállamainak közigazgatása.* Budapest, CompLex Kiadó, 2011. 221–240. o.

KISGYŐRI 2010 = Kisgyőri Roland: „Ciprus az etnikai konfliktusok keresztüzében.” *Prominortate* 2010/3. 111–132. o.

KOCSIS 2007 = Kocsis Miklós: „Ciprusi Köztársaság.” In: Chornowski Nóra – Drinóczi Tímea (szerk.): *Európai kormányformák rendszertana.* Budapest, HVG-Orac Lap és Könyvkiadó Kft, 2007. 403–422. o.

MARKIDES 1977 = Markides, Kyriakos: „The Rise and Fall of the Republic of Cyprus.” London, YALE University Press,

1977.

MEZŐ 2000 = Mező Ferenc: „Ciprus, Aphrodité felosztott szigete”. *Társadalomkutatás* 2000/3-4. 235-249. o.

POLYVIOU 1980 = Polyviou, Polyvios G.: „Cyprus - Conflict and Negotiation, 1960-1980.” London, Duckworth Press, 1980.

RoC 1997 = Resolutions Adopted by the United Nations on the Cyprus Problem 1964-1996. Nicosia, Press and Information Office, Republic of Cyprus, 1997.

THEOPANOUS 1996 = Theophanous, Andreas: „The Political Economy of a Federal Cyprus”. Nicosia, Intercollege Press, 1996.

TOFALLIS 2002 = Tofallis, Kypros: „A History of Cyprus.” London, The Greek Institute, 2002.

TRÓCSÁNYI-BADÓ 2005 = Trócsányi László - Badó Attila (szerk.): „A Ciprusi Köztársaság alkotmánya.” In: Trócsányi László - Badó Attila (szerk.): *Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban*. Budapest, KJK KERSZÖV, 2005. 153-214. o.

WENDT 2011 = Wendt, Christina: „A ciprusiak etnikai tudata.” *Mediterrán Világ* 19, 2011. 61-92. o.

Internetes források

ÉCTK Számvevőszék:

<http://www.sayistay.kamunet.net/en/main/>

ÉCTK Jegybank:

http://www.kktcmerkezbanksi.org/ser/english/index_englishz.htm

ÉCTK alkotmánya:

http://www.embargoed.org/downloads/TRNC_Constitution

EGY KETTŐS JÁTSZMA SZÍNTEREI – NÉHÁNY ADALÉK A PAKISZTÁNI TITKOSSZOLGÁ- LAT AFGANISZTÁNI SZEREPVÁLLALÁSÁHOZ

Mind a politikai döntéshozók, mind a térséggel foglalkozó szakértők számára kezdettől fogva egyértelmű, hogy az afganisztáni helyzet tartós rendezésében kulcsszerep jut az ország keleti szomszédjának, Pakisztánnak is. Ez egyrészt evidens módon adódik az ország földrajzi elhelyezkedéséből, a hosszú közös határszakaszból, másrészt – ami esetünkben fontosabb – az iszlamabadi kormányzat politikájából, ill. az Inter-Service Intelligence (ISI), a pakisztáni titkosszolgálat sajátos szerepéből. Az a kettős játszma ugyanis, amit az ISI évtizedek óta folytat, régóta aggasztja az Afganisztán és a térség sorsát megnyugtatóan rendezni szándékozó szövetséges országokat, elsősorban az Amerikai Egyesült Államokat.

Mindenki számára világos, hogy a pakisztáni titkosszolgálat jelentős támogatást nyújt a tálib mozgalomnak, s más, hozzájuk köthető iszlám radikális szervezeteknek. Ennek emlegetése a vonatkozó szakirodalomban már-már közhelynek számít. A szerepvállalás mikéntje, mélysége, konkrét színterei viszont annál kisebb szerepet kapnak a térséggel foglalkozó munkák jelentős részében. Ez természetesen adódik a téma sajátosságaiból, hiszen a titkosszolgálat aktív szerepvállalása nyilvánvalóan nem a felszínen zajlik, hanem a lehető legnagyobb mértékben a színpalák mögött.

Elöljáróban nagyon fontos kiemelnünk azt a tényt, hogy európai szemmel nézve, az ISI szokatlan és teljesen sajátos szerepet játszik az ország politikai életében. Nyugodtan mondhatjuk, hogy önálló szereplőként, amolyan állam az államban pozíciót tölt be. Ez pedig olyan sajátos szituációt teremt, amelyben az iszlamabadi kormány és hadsereg által követett

politikai irányvonal a legtöbb esetben nem feltétlenül esik egybe a titkosszolgálat saját elképzeléseivel.

Tanulmányunk alapvetően két nagyobb egységből áll, s nagymértékben korábban titkos dokumentumokra, ill. aktív résztvevők beszámolóira támaszkodik. Az első részben bemutatjuk az 1990-es években felemelkedő tálib mozgalomnak nyújtott pakisztáni támogatás legfontosabb komponenseit, ezt követően pedig megpróbálunk mélyebb betekintést nyújtani abba, hogy milyen konkrét formában valósul meg az ISI és a Talibán közötti együttműködés a 2001 szeptembere utáni időszakban.

Szükségeseknek tartom előrebocsátani, hogy jelen körülmények között nem vállalkozhatunk a téma átfogó bemutatására, inkább – tanulmányunk címének megfelelően – csak néhány fogódzót, támpontot szeretnénk nyújtani az olvasó számára.

A tálib mozgalom támogatása az 1990-es években

A pakisztáni titkosszolgálat és az afgán felkelők között máig tartó szoros kapcsolat közvetlen előzményének az 1979-es szovjet intervenciót tekinthetjük. Elsősorban azért, mert a szovjet megszállás ellen szerveződő iszlám militáns csoportok az iszlamabadi kormányzat támogatását élvezve Pakisztán területén alakították ki hátországukat, s hozták létre legfontosabb kiképzőbázisaikat. A hidegháborús szembenállás játékszabályainak megfelelően a kommunista afgán rezsim és a szovjet megszállók elleni harc támogatásában nagy szerepe volt az USA politikai és anyagi erőfeszítéseinek. Amellett, hogy Pakisztán több mint kétfélmillió afgán menekültet fogadott be az 1980-as években, fontos stratégiai szerepet is betöltött az afgán háborúban. Jelentős részben az ISI közreműködésével a CIA 2-3 milliárd dollár értékben nyújtott rejtett anyagi segítséget kb. 80 ezer mudzsaheddin harcos kiképzéséhez.¹ Ma már nem férhet kétség ahhoz, hogy a mudzsahedek elszánt vallási fanatizmusa mellett a külső segítség milyen jelentős mérték-

¹ AFGHANISTAN. CRISIS OF IMPUNITY 2001, 23.

ben járult hozzá a szovjet megszálló hadsereg afganisztáni kudarcához.

Politikai szempontból meghatározó volt, hogy a kilencvenes évek közepén vezető szerepet játszó hét mudzsahed párt mindegyike Pakisztán területén, a peshawar-i menekülttáborban szerveződött a 80-as évek második felében. Nem lehet kétségünk afelől sem, hogy a mozgalmak mindegyike jelentős titkosszolgálati megfigyelés és befolyás alatt állt.

Miután 1989-ben a Szovjetunió kivonta csapatait Afganisztánból, alapvetően változott meg a világpolitikai környezet, s ezzel együtt a térség geostratégiai szerepe is. A hidegháborús konfrontáció fokozatos megszűntével a régió elvesztette azt a korábbi figyelmet, amit korábban Washington szemében élvezett. Az USA és a széteső Szovjetunió közvetlen érdeklődése alábbhagyott a térség sorsának alakulása iránt, s tulajdonképpen mindkét nagyhatalom magára hagyta mind Afganisztánt, mind Pakisztánt.

A nemzetközi kapcsolatok alapjaiban beálló változások azonban nem jelentették automatikusan azt, hogy a két ázsiai országban is egy csapásra megváltozik minden. Miután 1992-ben az Afganisztánba bevonuló mudzsahed frakciók felszámolták a Nadzsibullah vezette központi kormányzatot, az ország súlyos polgárháborús válságba zuhant. A kaotikus állapotok közepette egy-egy terület fölött hadurak uralkodtak, akik egymással is súlyos harcokat vívtak fennhatóságuk kiterjesztése érdekében. Ebben az ingoványos, bizonytalan környezetben emelkedett föl a tálib mozgalom, amely 1996-ra meghatározó szerepbe került, s 2001-es felszámolásáig egy viszonylag egységes berendezkedést teremtett meg az országban.²

Nem változott meg alapvetően a pakisztáni szerepvállalás sem. A szovjet kivonulást követően a törzsi területeken kiképzett fegyveresek jelentős része nem tért vissza azonnal Afganisztánba. A titkosszolgálatoknak ez jó lehetőséget kínált arra, hogy saját céljaikra használják fel az ország területén maradt harcosokat. A katonailag és ideológiailag egyaránt jól kikép-

² A tálib rendszerről ld.: BEBESI – LENGYEL 2011.

zett milíciák egyrészt az Indiával szemben bevethető eszközök spektrumát szélesítették, másrészt lehetőséget nyújtottak az afgán belső viszonyokba való aktívabb beavatkozásra. Végző soron tehát senkinek nem állt érdekében, hogy felszámolják a Pakisztán területén lévő kiképzőbázisokat, s megszüntessék a kapcsolatot a militáns csoportokkal. Az elsődleges stratégiai érdek azt diktálta, hogy egy olyan csoport kerüljön vezető pozícióba az afgán polgárháborús viszonyok közepette, amely Pakisztán-barát és elismeri a területi status quo-t.³

A tálib mozgalomról, a Talibán felbukkanásról és születéséről a mai napig viták folynak a szakirodalomban. A legszélsőségesebb nézőpont szerint az egész mozgalom tulajdonképpen a pakisztáni titkosszolgálat kreálmánya.⁴ A helyzet valószínűleg nem ennyire egyértelmű, ugyanakkor Pakisztán szerepe a mozgalom létrehozásában és támogatásban nem vitatható. A mozgalom kezdeteinek kapcsán két meghatározó nézet létezik, mégpedig főleg aszerint, hogy milyen nézőpontból közelít a tálib mozgalomhoz. Jelen írás tematikájának szempontjából azt a nézőpontot szükséges megemlítenünk, amit a Talibán ellenfelei hangsúlyoznak. Eszerint az egész egyszerűen egy mesterséges képződmény, amit a pakisztáni titkosszolgálat (ISI) és Szaúd-Arábia hívott életre az amerikai olajkitermelő vállalat, az UNOCAL jelentős pénzügyi támogatásával, hogy biztosítsák a Közép-Ázsiába vezető kereskedelmi útvonalakat.⁵

Ezt az elképzelést erősíti a következő eset is. 1994 novemberében, még Kandahár végső elfoglalása előtt, tálib harcosok megmentettek egy pakisztáni kamionkonvojt, ami az újonnan függetlenné vált közép-ázsiai posztszovjet országok irányába tartott. Egy Lalai nevű mudzsahed hadúr ejtette fogságba a szállítmányt, s szedett túszokat, de a tálibok ekkorra már vol-

³ HÁDA 2011, 7.

⁴ A szerző idézi egy pakisztáni hírszerző visszaemlékezését, aki „röstelkedve” ismerte el, hogy szervezetük ügynököket küldött a határ menti menekülttáborokba, hogy segítsenek megszervezni egy iszlám milíciát, amely végre rendet tesz. SCHOENFELD 2001, 25-26.

⁵ KAKAR 2000.

tak olyan erősek, hogy megfutamítsák, s biztosítsák a konvoj biztonságát.⁶ Ez a sikeres művelet is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Pakisztán támogassa a születő tálib rezsimet, hisz általuk biztonságban érezte a fontosabb kereskedelmi útvonalakat, ennek hatására pedig az esetleges nyugati befektetések rohamos növekedésére számíthattak.

A Pakisztán és India közt évtizedek óta fennálló feszült viszony tükrében teljesen érthetőek az iszlamabadi kormányzat törekvései. Azzal, hogy a nyugati határ mentén egy Pakisztán-barát Afganisztánt próbáltak megerősíteni, egyrészt erősíthették politikai és gazdasági befolyásukat Közép-Ázsia irányába, másrészt sokkal inkább koncentrálhattak a keleti határ mellett fekvő, ősellenségnek számító Indiára. Nem utolsósorban pedig az sem tűnt elhanyagolható szempontnak, hogy egy jelentős pakisztáni befolyás alatt álló kabuli kormányzat nagy segítséget jelentett volna a két ország határán fekvő törzsi területeken jelentkező nacionalista törekvések visszaszorításában.⁷

Az 1993-ban megválasztott pakisztáni miniszterelnök, Benazir Bhutto kormányzata a kezdetektől jelentős támogatásban részesítette a tálib mozgalmat. Ez a támogatás kulcsfontosságúnak bizonyult abban, hogy a Talibán később meghatározó politikai szerephez jutott. Az állami tulajdonban lévő pakisztáni Telekommunikációs Vállalat telefonhálózatot állított fel a szövetségeseik számára, ill. közmunkások segítségével rendbe hozták az utakat, biztosították az áramot. A pakisztáni Civil Légiközlekedési Hatóság segítségével helyreállított

⁶ Uo.

⁷ AFGHANISTAN. CRISIS OF IMPUNITY 2001, 24. Nem térhetünk ki részletesen a törzsi területek sajátos viszonyaira, annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy a pakisztáni kormányzatnak komoly kihívást jelent a főleg Beludzsisztán területén jelentkező nacionalista veszély. A FATA (Federally Administered Tribal Areas), azaz a Szövetségi Irányítású Törzsi Területek egy fél autonóm terület Pakisztán észak-nyugati részén, amelynek viszonyai komoly fejtörést okoznak az iszlamabadi kormányzatnak. Az itt élő, nagy többségében pastun törzsek elsődleges törekvése arra irányul, hogy egy önálló pastu államot hozzanak létre, mégpedig jelentős afgán és pakisztáni területek kiszakításával. A térség sajátosságainak elemzése túl mutat jelen írás keretein. A problémáról ld. részletesen: KAGAN.)

ták a kandahári repülőteret és megjavították a tálibok harci repülőit. A Radio Pakistan pedig technikai segítséget nyújtott a tálibok hivatalos rádiójának – a Radio Shariat – üzemeltetéséhez.⁸

Mindezek mellett sokkal nagyobb szerepet játszott a konkrét harci cselekményekben nyújtott támogatás. 1995 és 1999 között nagyon gyorsan látványos fejlődésen mentek keresztül a tálibok hadviselési szokásai. Herat 1995-ös és Kabul 1996-os ostrománál például olyan hirtelen változások álltak be a Tálib hadviselésben és felszereltségben, amit egyértelműen csak a jelentős külső támogatásnak köszönhettek. Kitűnő példa erre, hogy 1995 áprilisában Heratnál egy hatezer fős tálib hadsereget könnyűszerrel semmisítettek meg a kormánycsapatok, mégpedig elsősorban azért, mert könnyen jutottak mind logisztikai, mind fegyveres utánpótláshoz. A tálib hadviselés legfontosabb sajátossága korábban az volt, hogy nem vállalták fel a nyíltszíni harcot, nem egy reguláris hadseregre jellemző harci eljárásokat alkalmazták. Inkább az volt jellemző stratégiájuk, hogy kisebb csapatokban, meglepetésszerű rajtaütéseket hajtottak végre, majd ezt követően a lehető leghamarabb köddé váltak („hit and run raiding”).⁹ Ehhez képest néhány hónappal később, 1995 augusztusában, mikor újfent csatát vívtak a kormánycsapatokkal, egészen meglepő, a tálibokra nem jellemző taktikai erényeket csillogtattak. Hirtelen ellentámadásba mentek át, csapdába csalták az előretolt fegyvereseket, s terepjárókkal körbe vették a kormányzati csapatokat, elvágva ezzel őket az utánpótlástól.¹⁰ Az ellenfél többször próbált felállítani védelmi vonalat a tálibok ellen, azok azonban folyamatosan körbevették őket, s jelentős tűzerőt alkalmazva megakadályozták próbálkozásaikat.

A kétségkívül Pakisztán által biztosított terepjárók kulcsszerepet játszottak a tálibok harci sikerében. Teljesen szokatlan

⁸ AFGHANISTAN. CRISIS OF IMPUNITY 2001, 25.

⁹ Éppen ezért a nyolcvanas években a szovjet katonák „duk”, azaz szellem névvel illették a mudzsahedin harcosokat, ezzel is utalva arra, hogy milyen hirtelen el tudnak tűnni.

¹⁰ AFGHANISTAN. CRISIS OF IMPUNITY 2001, 26.

mobil hadviselés jelent meg a Talibán harci eszköztárában, amit korábban nem tudtak alkalmazni. Mindemellett nemcsak Herat esetében, hanem Kabul és Mazar-i-Sharif térségében zajló összecsapásoknál is olyan újdonságok jelentek meg a hadviselésben, amelyek egyértelműen utalnak a külső szerepvállalásra. A gyors reagálás a hadszíntéren beálló változásokra, a mobilitás és manőverezés, ami inkább egy tapasztalt parancsnokság alatt álló profi hadsereg jellemzője, mind arra enged következtetni, hogy pakisztáni részéről nem csak infrastrukturális, hanem katonai szakértői támogatást is élvezett a tálib mozgalom.

Jelentős állomása volt az ISI egyértelmű szerepvállalásának 1996 ősze. Miután 1996 szeptemberében a tálib erők elfoglalták az afgán fővárost, Kabult, néhány fős katonai szakértő egység érkezett Pakisztánból a korábbi afgán katonai bázisra, Rishikorba. Ez a tálib mozgalom egyik legfontosabb kiképző bázisa lett, ahol a források szerint jelentős pakisztáni szerepvállalás érvényesült. A tábor hatalmas területen feküdt és nagyon aktív volt. Kb. 20-30 kiképző vett részt a harcosok felkészítésében, akik jelentős része Pakisztánból származott. A „tanulók” száma folyamatosan 1 000 fő körül mozgott, felkészítésük pedig kiterjedt a fizikai tréningre, fegyverhasználatra, ill. a vallási nevelésre is.¹¹

Az iszlám vallás, a pakisztáni mecsetekben, medreszékben folyó térítőmunka az utánpótlás biztosítása szempontjából meghatározó szerepet játszott. A mindenre elszánt, ideológiaiilag feltüzelt fiatal dzsihadisták kimeríthetetlen bázist jelentettek a tálib mozgalom számára. Egy 1996. november 7-i keltezésű amerikai titkosszolgálati irat a következőképpen számol be ennek fontosságáról: *„A pakisztáni Talibán Afganisztánban harcol. A mollák a medreszékben győzködik a fiatalokat, hogy menjenek a háborúba és vívjanak dzsihadot. A szüleik semmit nem tudnak erről egészen addig, amíg a holttestük nem kerül vissza Pakisztánba. A mollák kényszerítik a tinédzsereket, hogy folytassák a szent dzsihadot a kafirok ellen. A tálibok szerint, ha nem viselsz szakállat,*

¹¹ AFGHANISTAN. CRISIS OF IMPUNITY 2001, 28.

akkor kafír vagy."¹² A toborzásban fontos szerepet játszott néhány pakisztáni politikai párt is. Ezek közül is kiemelkedik a Jamiat-i Ulema-i Islam (JUI), amelynek képviselői valóságos toborzókörutakat szerveztek, s mecsetekben, medreszékben tartottak lelkesítő beszédeket arról, hogy a fiataloknak kötelességük részt venni a hitetlenek elleni szent háborúban.¹³

Felsőbb politikai szinteken is jelentős támogatással bírt a tálib mozgalom. Egy 1998. júliusi jelentés arról számol be, hogy Pakisztán afganisztáni szerepvállalása egyre erősödő tendenciát mutat. A beszámoló szerint, amely pakisztáni külügyminisztériumi és titkosszolgálati forrásokra támaszkodik, Iszlamabad befolyása jelentős változásokon ment keresztül az utóbbi időkben: *„egy pakisztáni kormányzati tisztviselő erősen a Talibán támogatójaként tűnt fel. Ez meglepő volt, hiszen az elmúlt években – még a mozgalom mellett állók is – legalább színlelték, hogy támogatják az ENSZ törekvéseit. (...) Az említett forrás meggyőződése szerint a Talibán képes egész Afganisztánra kiterjeszteni hatalmát; az ő rendszerük sokkal jobb az afgán emberek számára, mint ellenfeleiké; a külvilágnak pedig meg kellene érteni a tálibok meggyőződését, mielőtt elítélnék őket olyan dolgok miatt, mint az emberi jogok stb.*"¹⁴ Ugyanez a forrás számol be arról is, hogy a kinyilvánított politikai támogatás mellett jelentős anyagi segítséget is nyújtottak a tálibok részére. *„A pakisztáni kormány Afganisztán-politikáját irányító bizottságban nemrég arról döntöttek, hogy a következő hat hónapban 300 millió rúpia (6 millió dollár) pénzügyi segítséget biztosítanak a Talibánnak, azaz havonta 50 millió rúpiát kapnak. Az előirányzott terv szerint ebből az összegből állják a tálib tiszték és parancsnokok fizetését.*"¹⁵

A dokumentum készítőjében is felmerült az a kérdés, hogy miért változott Iszlamabad hozzáállása, mitől erősödött meg a tálib mozgalomnak nyújtott támogatás. Az erre adott válaszból az derül ki, hogy nagyjából stratégiai érdekek álltak a háttérben. *„A lehetséges pakisztáni nukleáris tesztek [Uta-*

¹² PAKISTAN: "THE TALIBAN'S GODFATHER"? Document 17.

¹³ AFGHANISTAN. CRISIS OF IMPUNITY 2001, 29.

¹⁴ PAKISTAN: "THE TALIBAN'S GODFATHER"? Document 28.

¹⁵ Uo.

lás a Pakisztán által 1998. május végén sikeresen végrehajtott kísérleti atomrobbantásokra – L. G.] követően az ISI megpróbálja <alkutárgyként> felhasználni a Talibánt a Nyugat ellen. [...] Az ISI meg akarja tartani befolyását a tálib mozgalmon belül, ezzel az eszközzel is nyomást gyakorolva a Nyugatra, ha az ragaszkodik Pakisztán elítéléséért a nukleáris tesztek miatt.”¹⁶

Egy több mint két évvel később készült, 2000. szeptember 26-ai keltezésű irat szintén az egyre fokozódó pakisztáni szerepvállalás körüli aggodalmakra helyezi a fő hangsúlyt. „A Talibánnak nyújtott pakisztáni támogatás nem új keletű, de annak jelenlegi szintje precedens nélküli. [...] Egyre inkább aggodalommal tölt el bennünket a tálibok katonai akcióikhoz nyújtott növekvő pakisztáni támogatás. Találkoztunk arról szóló jelentésekkel, hogy Pakisztán hadianyagot, üzemanyagot, tőkét, műszaki segítséget, s katonai tanácsadókat biztosít a Talibán részére. Arról is tudomásunk van, hogy az elmúlt időszakban jelentős számú pakisztáni nemzeti-ségű személy távozott Afganisztánba, hogy a tálibok oldalán harcoljon. Nyilvánvaló, hogy ez a pakisztáni kormányzat hallgatólagos támogatásával történik. Jelentéseink azt sugallják, hogy az elmúlt néhány hónapban növekedett a pakisztáni direkt beavatkozás a tálibok hadműveleteibe.”¹⁷

Pakisztán és a tálibok közt meglévő, nyugaton is mindenki számára egyértelmű együttműködés egyre inkább egy feloldhatatlan stratégiai egyenletté alakult Iszlamabad számára is. A világ jelentős része elítélte a terroristáknak otthont adó, emberi jogokat semmibe vevő Afganisztánt, s természetesen mindenkit, akik támogatást nyújtanak a Talibán számára. Fokozatosan nyilvánvaló lett az is, hogy a jelentős technikai, pénzügyi, katonai támogatás ellenére fegyveres úton nem lehet tartósan rendet tenni Afganisztánban. Nem szolgálta Pakisztán politikai és gazdasági érdekeit az sem, hogy a közép-ázsiai országok és Oroszország is egyre ellenségesebben viszonyult a tálib rendszerhez. Mindezek ellenére érthető volt Iszlamabad azon

¹⁶ Uo.

¹⁷ PAKISTAN: "THE TALIBAN'S GODFATHER"? Document 34.

törekvése, hogy egy stabil, Pakisztán-barát kormányzat erősödjön meg Kabulban.

Korábban említettük, hogy a kétpólusú világrend megszűnése után, az 1990-években a térség elvesztette a Nyugat közvetlen érdeklődését. Néhány bizalmas dokumentumból, valamint az imént elmondottakból ugyanakkor az is kiderül, hogy az afganisztáni helyzet rendezetlensége, a polgárháborús káosz, majd a tálib rendszer megszilárdulása, a fundamentalista iszlám berendezkedés hozzájárult ahhoz, hogy a biztonságukat féltő országok távolabbról ugyan, de figyelemmel kísérjék a térség folyamatait. A nyugati titkosszolgálatok figyelmének újbóli élénküléséhez nagyban hozzájárult, hogy a tálib uralom időszaka alatt Afganisztán Oszama bin Láden és az al-Kaida legfontosabb háttérországa és kiképzőbázisa lett. A világ „number one” terroristájának tevékenysége pedig minden szervezet érdeklődését felkeltette.

Pakisztán szerepe 2001. szeptember 11. után

Az al-Kaida által 2001. szeptember 11-én elkövetett merényletek után Afganisztán újra a világpolitika fő áramába került. Az USA és szövetségesei által megindított terrorellenes háború egy teljesen új korszak kezdetét jelentette. Ezt vetítette előre George W. Bush 2001. szeptember 20-án elhangzott kongresszusi beszéde a terrorizmus ellen indított teljes körű hadviselésről, amely minden ország számára tartalmazott egy nagyon fontos elemet: *„Most minden nemzet, minden régióban döntés előtt áll: vagy velünk vannak, vagy a terroristákkal. Minden olyan ország, amelyik menedéket és támogatást nyújt a terrorizmusnak, az Egyesült Államok számára ellenséges rezsimnek fog számítani.”*¹⁸ Ez azt jelentette, hogy mindenkinek színt kellett vallania. Pakisztán számára sajátos helyzet állt elő. Úgy tűnt, hogy az addig folytatott kettős játék nem tartható fenn tovább, s valamelyik oldalon el kell kötelezniük magukat. Az ország belső viszonyait, a

¹⁸ BUSH 2001.

titkosszolgálatok sajátos szerepét ismerve ez közel sem volt ilyen egyszerű.

Az Oszama bin Ládent és terrorszervezetét bűjtató afganisztáni tálib rezsim felszámolását célzó amerikai és NATO haderők 2001 októberében megindult „Enduring Freedom” (Tartós szabadság) elnevezésű hadművelete látszólag gyors eredményeket hozott. Néhány hónap alatt felszámolták a tálibok uralmát, s stabilizálni próbálták az országot. Hamar kiderült azonban, hogy a katonai beavatkozás nem ér véget a korábbi rendszer felszámolásával. Az immár több mint egy évtizede zajló nyugati erőfeszítések felemás eredményekkel jártak, s jelenleg is több olyan terület van, amit nem sikerült megnyugtatóan rendezni. A biztonsági helyzet folyamatos romlása, a Hamid Karzai vezette kabuli kormányzat alacsony határfoka, a tálib mozgalom újbóli megjelenése, erősödése, a kábítószerek-kereskedelem mind-mind olyan problémaforrás, ami még megoldásra vár. A fejtörést okozó gondok közé tartozik Pakisztán szerepének sajátossága is. A nagyszámú szövetséges haderők folyamatos jelenléte arra engedne következtetni, hogy az ISI mozgásteret is jelentősen leszűkült, s nem tud olyan hatékony támogatást nyújtani a Talibánnak, mint a 90-es évek kaotikus állapotai közepette. Ennek a feltételezésnek azonban mind a forrásaink, mind a szakértők véleménye nagymértékben ellentmondanak. Hivatalos értelemben ugyan Pakisztán a NATO legfontosabb térségbeli szövetségesének számít a terrorizmus ellen folytatott globális méretű háborúban, a gyakorlatban azonban nem ennyire egyértelmű a nyugati orientáció.

A korábbi évtizedek során kialakult összefonódásokat, szövevényes titkosszolgálati kapcsolatokat nem lehetett egyik pillanatról a másikra felszámolni. Hamar bebizonyosodott, hogy Afganisztán és Pakisztán térségében nem működnek a nyugaton megszokott mechanizmusok. Elsősorban az áttekinthetetlenül zűrzavaros nemzetiségi, törzsi, vallási viszonyoknak köszönhetően a régióban teljesen más játékszabályok érvényesülnek, mint a világ más területein. Ez részben magyarázatot ad arra is, hogy a nyugati szövetségesek évtizedes katonai, politikai, anyagi erőfeszítései ellenére a tálib mozgalom

még mindig jelentős erőt képvisel. A pakisztáni titkosszolgálatnak pedig jelentős szerep jut abban, hogy a Talibán még 10 évvel a tálib rendszer felszámolása után is meghatározó szerepet játszik Afganisztánban.

Előljáróban kijelenthetjük, hogy az ISI szerepe a várakozásokkal ellentétben jelentősen növekedett az elmúlt években. Sőt, a legutóbbi kutatások alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy az ISI nem csak támogatást nyújt a tálib mozgalomnak, hanem az ISI maga a Talibán. Ez a kijelentés első hallásra megdöbbenőnek tűnhet, azonban több forrás is ezt látszik alátámasztani.

A fenti állítást maradéktalanul igazolja Matt Waldman 2010 júniusában megjelent, *The Sun in the Sky: The relationship between Pakistan's ISI and Afghan insurgents*¹⁹ című, nagy vitákat kavaráó tanulmánya is.²⁰ Ennek gerincét korábbi tálib hivatalnokok, ill. magukat jelenleg is a Talibánhoz tartozó személyekkel készített interjúk képezik. A szerző saját elmondása szerint többek között kilenc, jelenleg is felkelőnek számító parancsnokkal, huszonkét afgán öreggel, törzsi vezetővel, ill. diplomatákkal, szakértőkkel beszélgetett.²¹ A cím pedig arra utal, hogy a pakisztáni titkosszolgálat közreműködése a tálib mozgalomban „annyira világos, mint a nap az égen.” A megkérdezettek homogenitásából adódó nyilvánvaló egyoldalúsága ellenére, véleményem szerint rendkívül információgazdag munka, s hiánypótló abban a tekintetben, hogy mély betekintést nyújt a kulisszák mögé.

A riportalanyok válaszaiból egy olyan kép rajzolódik ki, amely azt bizonyítja, hogy a pakisztáni titkosszolgálat szerepe jelentősen átalakult. Már nem lehet kizárólag úgy tekintenünk rá, mint a kilencvenes években, azaz az afgán felkelők egyszer-

¹⁹ WALDMAN 2010.

²⁰ A pakisztáni kormányzat részéről természetesen rögtön tagadták a vádat, hogy bármi közük lenne a tálib mozgalom támogatásához. Huma Imtiaz pakisztáni újságíró pedig több szempontból is túlságosan egyoldalúnak találta, s véleménye szerint jelentős fenntartásokkal kell kezelni a Waldmanéhoz hasonló munkákat. IMTIAZ 2010.

²¹ WALDMAN 2010, 2.

rú hátországára, támogatójára. Sokkal inkább az derül ki, hogy az ISI szerepvállalása túlmutat az egyszerű támogatáson, s inkább szerves részét képezi a Talibánnak.

Pakisztán meghatározó befolyása a kezdetektől, 2003-2004-től kezdődően széles körben ismert volt. Kiképzőbázisokat tartottak fenn az utánpótlás biztosítására, fegyvereket és felszerelést juttattak a felkelők számára. A pakisztáni hadsereg pedig egészségügyi ellátást biztosított a tálib harcosoknak, sőt, több esetben még fedező tűzerővel is segítették a határon való átkelést.²² A támogatásnak ez a szintje azonban még nem érte el a későbbieket. Az évek során alapvetően alakult át az ISI szerepe. Egy kandahári politikus nyilatkozata szerint: *„Az ISI-nek van némi befolyása a Talibánra. Hatással vannak a stratégiai döntéshozatalra, sőt, dominálnak a mozgalmon belül, de a táliboknak maradt bizonyos függetlensége.”* Egy politikai elemző szerint *„a Talibánnak szükségszerűen eleget kell tenni a pakisztáni követeléseknek – szükségük van a támogatásukra, de nem a bábjaik.”²³*

Nagyon fontos tényező, hogy a megkérdezett tálibok mindegyike egyetért abban, hogy a pakisztáni titkosszolgálat befolyással bír a tálib mozgalom legfelsőbb tanácskozási-döntéshozói fórumában, a Quetta Shura-ban. A kb. 12 főből álló testületben 3 és 7 fő közé teszik az ISI-t képviselő személyek számát. Ezek szerepének megítélése eltérő. Egyes vélemények szerint csak megfigyelőként vannak jelen (*„Hallottuk, hogy az ISI részt vesz a Quetta Shurán, de nem követjük a parancsait. Ők csak megfigyelők, nem vesznek részt a döntéshozatalban.”*). Ezzel ellentétben egy Dél-Afganisztánban működő tálib parancsnok így számol be minderről: *„Minden parancsnok ismeri a valóságot, ami mindenki számára nyilvánvaló. Az ISI áll a Talibán mögött, ők hozták létre, s ők is támogatják. Mindenki tud szerepvállalásukról a vezetésben, de ezt nem vitatjuk meg egymás között, hiszen nem bízunk egymásban sem, s az ISI sokkal erősebb, mint mi. Attól félnek, ha bármi rosszat mondanak a Talibánról, vagy az ISI-ről, az eljut felsőbb szintekre is, s pozícióvesztéssel, ill. likvidálással*

²² WALDMAN 2010, 13.

²³ Uo. 4.

járhat.”²⁴ Egy másik forrás is csak megerősíteni tudja a fentieket: *„Ha bárki visszautasítja azt, hogy az ISI kontrollálja a Talibánt, akkor annak mentális problémái vannak... minden tervünk, stratégiánk Pakisztánban készül, s lépésről lépésre jut el hozzánk. [...] Nem csak egy képviselőjük van a Quetta Shurában, hanem jelen vannak mindenhol. [...] A valóság az, hogy a titkosszolgálat felügyeli a vezetést. Omar mollah erős támogatásban részesül Pakisztán részéről. Hallgatnia kell rájuk, s azt kell tennie, amit mondanak.”*²⁵

Ezeket a véleményeket olvasva az a meggyőződésünk támadhat, hogy a pakisztáni titkosszolgálat befolyása egyre inkább nyomasztóvá válik még az afgán felkelők számára is. Sokat mondó ebben a tekintetben egy tálib vezető megnyilvánulása, aki úgy nyilatkozott, hogy *„egyetlen dolog van, amit még az amerikaiaknál is jobban utál, az pedig maga az ISI.”*²⁶

Az afgán felkelők számára is egyre kellemetlenebbé váló helyzetet a következőképpen mutatja be egy délen tevékenykedő tálib parancsnok: A Talibán egyes csoportjait *„közvetlenül az ISI támogatja, akik soha nem fogják abbahagyni a harcot Afganisztánban. Meg akarják semmisíteni a kormányzatot, s káoszt teremteni az országban. Az NGO-k, iskolák, tanárok, orvosok elleni támadások mögött Pakisztán áll. Nem tagadhatjuk, hogy a Talibán követi el a merényleteket, de ezek a csoportok többségében pakisztáni irányítás alatt állnak. Destabilizációt akarnak, hiszen nemzetünk és országunk ellenségei. Ezen csoportok vezetői mind a pakisztáni hírszerzés emberei, a harcosok afgánok, de nem igazi afgánok. Úgy érzik, hogy csak a tálib az igazi muzulmán, de az átlagos, dolgozó afgánok – akik öngyilkos merényletekben halnak meg – szerintük hitetlenek. Az ISI Talibánja erősebb, mint mi. Több pénzünk van és támogatnak minket. A mi forrásaink nagyon szűkösek, ezért követnünk kell őket. [...] Nekem sosem adtak olyan parancsot, hogy robbantsak fel egy hidat, vagy gyújtsak fel egy iskolát, mert tudják, hogy ki alkalmas erre. Ha meg is kérnének ilyesmire, nem mondanám az embeimnek, hogy tegyék meg. A pakisztáni Talibán aránya kb. 30 %-a a*

²⁴ Uo. 6.

²⁵ Uo. 10.

²⁶ Uo. 8.

Kandahárban lévő táliboknak, de sokkal erősebbek, mint a többiek, akiknek ezért követniük kell őket.”²⁷

Lehetnek fenntartásaink Waldman beszámolójának hitelességével kapcsolatban, de azt gondolom, mindenképp mellette szól, hogy hasonló tendencia bontakozik ki abból a NATO-jelentésből is, amely kb. 4 000 tálib, korábbi al-Kaida tag, s civil kihallgatásán alapul. Egy korábban Kunár provinciában ténykedő al-Kaidás szerint *„Pakisztán mindenről tud, s mindent kontrollál. A dolgomat sem tudnám elvégezni Kunárban egy fa mellett úgy, hogy azt észre ne vennék.”²⁸* Egy másik jól értesült kikerdezett azt állította, hogy *„a Talibán magasrangú képviselői, mint például Nasiruddin Haquani rezidenciákat tart fenn az iszlamabadi ISI parancsnokság közvetlen szomszédságában.”²⁹*

A pakisztáni titkosszolgálat befolyásának nyilvánvaló növekedése mellett a támogatás klasszikus formái is fennmaradtak. Még mindig jelentős mennyiségben érkeznek katonai eszközök, lőfegyverek, robbanószerkek a felkelők részére. Emellett fontos szerepe van a katonai szakértők segítségének és tanácsainak. *„Az ISI segít a parancsnokainknak. Alkalomszerűen jönnek, s titokban találkoznak, amikor pénzzel és tanácsokkal látják el őket.”³⁰*

Nagy összegben érkezik pénzügyi támogatás is a tálibok részére. Valósággal úgy tűnik, hogy Pakisztán fizetést biztosít a táliboknak afganisztáni szolgálataikért. *„10 ezer pakisztáni rúpia (120 USD) jár havonta minden tálibnak. Ez a pénz Pakisztánból származik. Először a (árnyék)kormányzóság vezetőjéhez érkezik, ezután a kerületi parancsnokokon keresztül a kisebb csapatokat irányító vezetőkhez jut.”³¹* Az is kiderül, hogy ezen a juttatáson felül minden, szövetséges katonák ellen végrehajtott sikeres támadás után 2-3 ezer dollár jutalékot is kapnak.³²

²⁷ Uo. 11-12.

²⁸ PAKISTAN HELPING AFGHAN TALIBAN – NATO.

²⁹ IN QUOTES: EXCERPTS FROM NATO REPORT ON TALIBAN.

³⁰ Uo. 14.

³¹ Uo.

³² Uo.

* * *

A fentiekben bemutatott néhány momentum, információ kel-
lően alátámasztja azt a széles körben elterjedt vélekedést, hogy
a Pakisztán által biztosított hathatós segítség nagyban hozzájá-
rul(t) a tálib mozgalom megerősödéséhez. A terrorizmus ellen
folytatott nagyszabású hadviselés nézőpontjából tekintve az
eseményeket könnyen elítélhetjük a pakisztáni szerepvállalást.
Ha azonban a pakisztáni belpolitika sajátosságait, s az ország
stratégiai érdekeit is figyelembe vesszük, akkor egy kissé ár-
nyaltabb kép bontakozik ki.

Teljesen nyilvánvaló, hogy a pakisztáni politikai vezetés
részéről nem vállalják, nem vállalhatják fel azt, hogy országuk
bizonyos szervezetei támogatást nyújtanak az afgán felkelők
számára. Az egész pakisztáni szerepvállalás kapcsán hangsú-
lyoznunk kell, hogy különbség van a kormányzat és a hadse-
reg, valamint a titkosszolgálatok szerepe között. Egy érdekes,
európai szemmel nézve teljesen szokatlan kettős játszmaról
beszélhetünk ebben az értelemben is. Az egyik fél (kormány,
hadsereg) a „hivatalos” álláspontot képviseli, ami azt jelenti,
hogy Pakisztán a terrorizmus ellen folytatott harc elkötelezett
támogatója, s a Nyugattal együtt küzd annak felszámolása
érdekében. A másik oldalt képviselő titkosszolgálatok pedig
évtizedeken átívelő, meghatározó kapcsolatokat épített ki a
Talibánnal, s minden eszközzel segítenek a mozgalomnak.
Oszama bin Láden 2011. május 2-i likvidálása után is felmerült
a kérdés, hogy vajon mennyit tudtak Pakisztánban a terroris-
tavezér hollétéről. Ennek kapcsán feltehetjük azt a kérdést,
hogy melyik Pakisztánban? Előfordulhat ugyanis az, hogy
kormányzati szinten valóban nem rendelkeztek semmilyen
információval bin Láden tartózkodását illetően, míg az ISI
képviselői mindent megtettek annak érdekében, hogy az soha
ne derüljön ki. Ez az egész pedig abból az – Európában ismer-
etlen – sajátosságból fakad, hogy a kormányzat és a titkos-

szolgálatok sok esetben eltérő véleményt képviselnek a nemzeti érdekek kapcsán.³³

Magától adódónak tűnik a kérdés, hogy az iszlamabadi vezetés miért nem tesz semmit annak érdekében, hogy megszüntesse az ISI különutas politikáját, felszámolva ezzel a Talibán támogatását. Egyrésztől lehetetlen vállalkozásnak tűnik, hogy az évtizedek alatt kiépült, megszilárdult, bizalomra épülő kapcsolatokat egyszerű politikai ráhatással rövid idő alatt felszámolják. Másrésztől kimondva- kimondatlanul, van egy nagyon fontos stratégiai tényező is, amit Pakisztánnak szem előtt kell tartania. Nem tudhatja ugyanis senki előre, hogyha az amerikai és NATO csapatok kivonulnak (várhatóan 2014-ben), s Afganisztán ismételen magára marad, a Talibán milyen szerepet fog játszani az afgán politikai életben. Ugyanis az a forgatókönyv is megvalósulhat, ami a 90-es években, hogy néhány év átmenetet követően a tálib mozgalom olyan erős lesz, hogy újfent kormányzati tényező legyen. Ha pedig így alakulna, akkor még jól jöhetnek a jelenleg fennálló kapcsolatok, hiszen a mindenkori iszlamabadi kormányzatnak legfontosabb biztonságpolitikai prioritása, hogy közvetlen szomszédjában Pakisztán-barát politikai vezetés legyen. Csak-hogy, ha még egyet csavarunk ezen a gondolatmeneten, akkor az is elgondolkodtató, hogy az utóbbi időben folytatott kettős játszma milyen mértékben járulhat hozzá a tálib mozgalom fennmaradásához, s esetleges újbóli hatalomba kerüléséhez 2014 után...

Felhasznált irodalom

Dokumentumok

PAKISTAN: "THE TALIBAN'S GODFATHER"? Document 17
 = PAKISTAN: "THE TALIBAN'S GODFATHER"?
 DOCUMENTS DETAIL YEARS OF PAKISTANI SUPPORT
 FOR TALIBAN, EXTREMISTS Document 17.

³³ HÁDA 2011, 10.

(<http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB227/17.pdf>)

PAKISTAN: "THE TALIBAN'S GODFATHER"? Document 28.
 = PAKISTAN: "THE TALIBAN'S GODFATHER"?
 DOCUMENTS DETAIL YEARS OF PAKISTANI SUPPORT
 FOR TALIBAN, EXTREMISTS Document 28.
 (<http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB97/talib8.pdf>)

PAKISTAN: "THE TALIBAN'S GODFATHER"? Document 34.
 = PAKISTAN: "THE TALIBAN'S GODFATHER"?
 DOCUMENTS DETAIL YEARS OF PAKISTANI SUPPORT
 FOR TALIBAN, EXTREMISTS Document 34.
 (<http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB227/34.pdf>)

Monográfiák, elemzések, tanulmányok

AFGHANISTAN. CHRISIS OF IMPUNITY 2001 = *Afghanistan. Crisis of Impunity. The Role of Pakistan, Russia, and Iran in Fueling the Civil War*. Human Right Watch, July 2001, Vol. 13, No. 3.

(<http://www.hrw.org/reports/2001/afghan2/Afghan0701.pdf>)

BEBESI - LENGYEL 2011 = BEBESI GYÖRGY - LENGYEL GÁBOR: *Adalékok az afganisztáni tálib rendszer születéséhez és sajátosságaihoz*. In: Fejezetek a hadtörténelemből. Válogatás a Hadtörténeti esték 2006 és 2010 között elhangzott előadásai-ból. [Szerk.: Bene Krisztián-Dávid Ferenc-Sarlós István]. Pécs, Magyar Hadtudományi Társaság, 2011. 15-32.

BUSH 2001 = GEORGE W. BUSH: *Declaration of War on Terrorism* (<http://www.britannica.com/presidents/article-9398253>)

HÁDA 2011 = HÁDA Béla: *Egy rossz házasság régi vitái: a pakisztáni-amerikai partnerség feszültségforrásairól*. In: *Nemzet és biztonság*, 2011. november, 3-14.

IMTIAZ 2010 = HUMA IMTIAZ: *The cloud in the sky*
(http://afpak.foreignpolicy.com/posts/2010/06/13/the_cloud_in_the_sky)

IN QUOTES: EXCERPTS FROM NATO REPORT ON TALIBAN = IN QUOTES: EXCERPTS FROM NATO REPORT ON TALIBAN (<http://www.bbc.co.uk/news/world-asia-16829368>)

KAGAN = Frederick W. KAGAN: *The Two-Front War*.
(<http://www.criticalthreats.org/pakistan/two-front-war>)

KAKAR 2000 = Kawun KAKAR: *An Introduction of the Taliban*.
(http://www.institute-for-afghan-studies.org/AFGHAN%20CONFLICT/TALIBAN/intro_kakar.htm)

PAKISTAN HELPING AFGHAN TALIBAN - NATO = PAKISTAN HELPING AFGHAN TALIBAN - NATO
(<http://www.bbc.co.uk/news/world-asia-16821218>)

SCHOENFELD 2001 = MORDECHAI SCHOENFELD: *Oszama bin Láden a terrormilliárdos*. Budapest, K.u.K. Kiadó, 2001. 25-26.

WALDMAN 2010 = MATT WALDMAN: *The Sun in the Sky: The relationship between Pakistan's ISI and Afghan insurgents*.
(http://www.foreignpolicy.com/files/fp_uploaded_documents/100613_20106138531279734lse-isi-taliban.pdf)

NAGY RÓBERT

**CONTRACTS OF „RÁBA” HUNGARIAN RAILWAY
CARRIAGE AND MACHINE WORKS IN THE
ITALIAN ARMAMENTS INDUSTRY ON THE FIELD
OF AIRCRAFT AND TRANSPORT VEHICLE
PRODUCTION BETWEEN 1928 AND 1941**

**Short political and economic background of the
FIAT-licence program started in Győr**

The Trianon Peace Agreement that the First World War had a tragical effect on Hungary both economically and politically. The economic decline, the collapse of the industrial structure, and the loss of the markets' major part were only worsened by the hostile behavior of adjacent states. These states were also struggling with similar serious economic and internal political difficulties, thus influencing the foreign policy and relations of the Hungarian revisionist politics in the period between the two World Wars.

The Little Entente, forming partially against Hungary, surrounded our country tightly, and caused in a certain measure economic and political isolation.

From this almost hopeless situation, which was still increased by the wartime retrievals and the widespread monetary crisis, Hungary was able to get out only after the middle of the 1920's, due to the foreign help and favourable world economic processes and to the Bethlen government's stabilization provisions.

The industrial production reached its level of 1913 only at the end of the 1920's. The increase of the leading sector, the machine industry was still very slow, around 1% yearly average, and also in 1938 it was only 28% more, than in 1913.

The increase of the industry was significantly lagged behind the European average, and the differences were even more remarkable in the similar data of Hungary and the advanced industrial countries, where the measure of the development exceeded in some region the yearly 40%.¹

There were only a few breakout points from this foreign political and economic isolation, which was causing the main problem of the economy: the unfavourable market relationship. To solve this problem, the relations of the leader political and economic groups were enough only in a few narrow spheres. The approach to Italy began in 1927, where a continuously growing state and a more and more active foreign policy was taking shape with the leadership of Mussolini. The Italian - Hungarian friendship contract signed in this year, and the relating economic opportunities were raising hope not only for the economy, but also for the armaments industry and the Hungarian army's rearmament.

In the peace agreement strictly regulated and limited army and military technology needed modernization that may have become current at this time according to the governments revisionist politic. The monitoring of the relating diktats of the peace agreement was continuously loosening, but the army's increase and the technical development could have proceeded only in secret. Many of the main characters of the Hungarian economy saw the recovery possibility of the stagnant economy in the development of the domestic armaments industry. These economic goals, which presupposed a strong Hungarian army, coincided with the ideas of the ruling political circles and the quarter deck.

In 1928, Prime Minister István Bethlen made a concrete offer to Mussolini during the negotiations in Rome for the equipment of the airforce, which was still kept in secret.²This did not lead to a result at that time, but it was raising the issue of the restart of the Hungarian armaments industry, and

¹ RÁNKI 1988, 740-773.

² BONHARDT-SÁRHIDAI-WINKLER 1992, 244.

within this the aircraft production. The MÁG and Weiss Manfred co. already started the aircraft production based on the French, Dutch and German licences in 1928-29, though they were produced for civil reasons, they were easily transformable to military machines.³ Similar principles were formulated for the capacity of the army's transport vehicles, which one's level was lagging far behind the desirable. The available varied trucks, produced for civil reasons, were not fulfilling the requirements of the army neither in quantity nor in quality. Hungary had to face the fact, that it could not fulfill the needs of the civil life and the army because of the insufficiency of the potential of the machine industry. Already at the beginning of the 1930's theories were born, according to which in order to modernize the army, at least 10.000 trucks would be needed. These numbers were enormous, examined in that relation especially, that in the most serious years of the World Crisis between 1932-35 we were able to produce and sell only a few hundred vehicles like this. Till the beginning of the 1930's it was not possible to solve this problem neither with the help of the own or licence production, nor with the foreign purchase, though the demand was there, also in the period of the secret army development.

At the end of 1929 the aeronautics office (Légügyi Hivatal, LÜH), which was the cover organization of the secret air force, got a new leader, Dr. Rákosi György colonel. Under his direction the airforce started to grow quickly, and he succeeded to purchase the modern FIAT CR20 and the Caproni CA 101 aircrafts. Based on the foreign and domestic bases, Rákosi György as an aeronautic director prepared the draft of the modern Hungarian airforce, which was able to be implemented only partially and with delay from 1936, as a consequence of the economic world crisis and the early death of Rákosi György.⁴

³ Uo. 245.

⁴ Uo. 245-246.

The foreign policy of the Hungarian ruling circles hallmarked with revision approached Germany after the rising to power of Hitler beside the Italian orientation, and expected from these two great powers beyond the solution of the economic problems the support of the long desired feedback of the areas lost after the First World War.

The main activity of the Hungarian diplomacy was the preparation of the regional revision to be fought out with German and Italian help and to get to cede the emancipation of the Hungarian armament against the Little Entente states, who could hardly count on a western support against Germany at this time. That idea reigned all along the plans of the Hungarian Royal Army, to allow the military force to figure adequately in a potential war to be fought with neighbours and to be successful against the surrounding states' armies and their military technical devices.

In 1936-37 the earlier started development of the Hungarian army intensified, which were possible among others with the purchase and licence-takeover of the FIAT CR-30, CR-32 and the Junkers JU-86 aircrafts, creating a further opportunity for the development of the domestic aircraft industry.⁵ The development of the airforce taking the lead over our neighbours consumed an enormous amount of money, and it became obvious, that it is not possible to imagine a realistic increase of the other fields of the army without a comprehensive development program.

In the developments Jenő Rátz, a general, a staff chief was playing a leader role, who soon became very popular because of the active support of the army development within the quarter deck. He gave the order to the staff to elaborate a modernisational military force development program that already existed in theory in 1932 and 1935. The draft was ready in May of 1937 with the budget of 1700 pengő, and was immediately given by Rátz to Vilmos Róder, minister of national defense. The meanwhile continuously strengthening

⁵ Uo. 245.

German foreign orientation helped the realization of the plan, which was discussed in November 1937 with the participation of Miklós Horthy on a ministerial level. The size of the amount reminded the government's members, a number of persons, like Tibor Fabinyi financial minister as well doubted the financial realization of the idea. Jenő Rátz, flirting with resignation in January 1938, the quarter deck standing behind him and the leading economic circles were succeeded, and the plan was getting closer to realization.⁶

To this it was necessary to cover the huge expenses in some way. The economic balance of 1936/37 was a good one, and also the next year supposed to be good. Based on this result, Béla Imrédy, the president of the Hungarian National Bank worked out a 1 milliard pengő rearming program with the help of a onetime property tax construction.⁷

The program creating an enormous response was revealed on the 5th of March 1938 at the time of the visit of Prime Minister Kálmán Darányi in Győr. Announcing the „Győr program” meant the first step in preparing the Hungarian war economy for the war. While the preparation and transformation of the Hungarian economy began according to the plans, the Hungarian government got an open road for the legal armament also in the diplomatic field, since the agreement closing the conference in Bled provided armament emancipation for Hungary on the 22nd of August 1938 against the adjacent Little Entente states.

The plan to be executed in three waves (Huba I, Huba II, Huba III)⁸ was disappearing to be appropriate to create an independent army development, but the further economic

⁶ DOMBRÁDY 1981, 9.

⁷ Uo. 11.

⁸ Uo. 13.

The HUBA I. battle program had to be finished till the 1st of April 1941, and with the transformation of the Hungarian Army it had to create 21 pedestrian divisions, 2 expresses, 2 riders, 1 flyer and 3 border insurer divisions. The HUBA II and III had the goal to modernize the tank and airplane divisions.

problems, the wartime experiences proved definitely, that despite the really huge efforts, it cannot be realized from own resources.

Short military industrial background of the Hungarian Railway Carriage and Machine Works in Győr

The factory founded in 1896 produced mainly railway carriages in the first period and could increase the volume of this so much, that in 1898 employing already 1200 workers daily 8-10 cars rolled out from the company's gates. Beside the quantitative increase, already in the first year a big emphasis was laid on the extension of the production structure and the application of the most modern technical innovations. The production of tram-cars, crab locomotives, road vehicles and batteries begins. The products of Rába often appear also on the foreign markets: Germany, Italy, Egypt, the United States and Netherlands are among the customers, as well as the London Underground Railway, Costa Rica, South Africa and the East-Indian railroad. In 1901 the factory is already manufacturing trucks for own purposes (1 piece from the American type), which is followed by another two in the next year. In 1903 the road vehicle department starts officially, which will be one of the factory's most dynamic unit, and will be the basis for the later military industrial complex.⁹

The vehicle manufacturer company is first of all thinking in commercial vehicles. From 1904 starts the production of the Stolcz-type steam trucks, in the following year a modern 4WD type with petrol engine is presented, which is followed by the Csonka János-type post van. RÁBA tries more times to produce cars, the was at the beginning only an attempt based on the Daimler-licence.

⁹ DOMBRÁDY 1981, 13.

The years prior to the First World War are bringing more and more military orders, from 1908 artillery devices are transferred regularly for Turkey, that contributes to the development of the war factory with additional orders. In this regard the largest partner is the Austro-Hungarian common army and the Hungarian army.

The main profile of the factory is still the railway carriage and machine works production. Till 1913 couple of licence agreement showed the expansion of the international relations. Taking over Italian, French and German production rights the production of the Praha motorcycle, the „V” type truck and the Grand and Alpha cars began. One of the main reasons of the market’s increase was the machine industry cartel established in 1906, including not only RÁBA, but also the fabrics of Weitzer, Schlick and Ganz. This cartel represented successfully the interests of the Hungarian factories against the other factories of the Montachy, and the division of the markets insured calmer operation.

The First World War brought a radical change in the life of RÁBA. The fulfillment of the war demands came into foreground, resulting production increase, but from 1916 the intensifying shortage of iron and coal set back significantly the increase of the production, and as the result of the war the previous foreign markets were closing down continuously.

With the end of the war the problems were only increasing, the orders decrease, the production decreases and the shortage of the iron and coal still exists. The Trianon peace agreement, the economic crisis following it and the appearing inflationary crisis till the middle of the 1920’s is sapping the industry of the country. The railway carriage company feels this crisis also of course, and beside the production of the earlier mentioned product, the development starts only for the end of the decade.

From 1926 the production of buses and trucks stands out from the factory’s departments, in Hungary the most trucks

are produced here in Győr, around 350-400 pieces.¹⁰ From the economic isolation the Italian and the German relations are the way out, with orders and licence contracts. (1928. Austro-Fiat, 1923 and 1925 Krupp-truck licence)

The big economic world crisis between 1929-1933 is another hit for the Hungarian economy just recovered. The narrowing of the markets means further production decrease and crisis in the life of the company, some departments vegetates only, the number of the employees decrease. From 1932 the Gömbös-governments tries to overcome the crisis, in which one of the hidden purposes, to keep the military potential, appears also. The already loss-making car and truck production is sustained by credits, state orders and custom regulations. In this period of the secret army developments they try to produce products that can be the basis of a later military technical set. In 1937 they start the assembly of the MAN-licence diesel engines to fulfil better the demands.

The year 1935 meant an enormous change in the life of RÁBA, when the factory is taken over by Rimamurány-Salgótarján Vasmű Rt because of strategic reasons. The hereby established capital intensive heavy industry complex and „Ajax” co. joining soon with purchase becomes a main element of the Hungarian military industrial potential. In 1938 in the realization of the armament program becoming open after the Győr-program and the conference in Bled the company get a great role, the complexity of which is shown in the list of the continuously expanding departments: foundry, screw- and tool production, smith firm, bodywork firm, general machine department, helmet factory, railway carriage department, steel mill (electric steel production), light railway- and carriage, aircraft factory, bridge-, iron framework and crane factory, maintenance and tool reparation.¹¹

The number of the military orders increased suddenly, the Hungarian Railway Carriage and Machine Works were to

¹⁰ BONHARDT-SÁRHIDAI-WINKLER 1992, 195-199.

¹¹ KÖLKEDI-KISS 1956.

fulfill the military truck and land rover demands. According to this they received orders based on the earlier AUSTRO-FIAT and RÁBA Krupp-licence for the further production of diverse type and size trucks (for example RÁBA AFh 60 pcs, RÁBA AFi 350 pcs, RÁBA Afa 125 pcs, 31 M RÁBA-Krupp 75 pcs, 32 M RÁBA-Krupp 15 pcs.)

The Hungarian Railway Carriage and Machine Works contributed to the correction of the poor transport capacity of the army with more hundreds of trucks among others with the AFe, AFi (35M Rába), AFh (33M Rába) series, that was developed continuously. The most interesting development was the RÁBA-Botond land rover truck produced from 1937 (1400 pcs), that was on the same level like the contemporary similar Italian and German military devices. The Botond was produced in two series (38M Botond A and 38/42 Botond B), and we may declare that it was the peak of the Hungarian military vehicle development. It received serious publicity, because it's planning and production, as a sample for the common work of the Hungarian machine industry companies and not in the last line because of the successful battlefield adaptation. The Botond program does not attach to this study, for this reason I do not intend to go in details.

It deserves to mention the aircraft factory working from 1936, which in facts starts its regular function only from the following year. The previous agreement with AUSTRO-FIAT and the good Italian contacts of the Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű co. gave the opportunity for the reparation of the Italian army machines and for the takeover of the licences of the FIAT Aircraft Factory (FIAT CR-30, CR-32, CR-42.)

The airport in Hecsepuszta, owned by the factory, starting from September 1938 helped the aircraft production.

Apart from the Italian machines demand appeared for the takeover of the German aircraft constructions. The German airplane factories did not show interest for licence-agreements. Among others this made it clear, that not having any other

solution the Hungarian aircraft production could go in the direction of the Italian licences till 1941.¹²

From among the machines with a Hungarian development from 1938 the WM-21 Sóllyom spotter airplane was produced also in Győr.

At the time of the explosion of the war because of strategical reasons, the government declared the Railway Carriage Factory as a war factory of high importance. It shows the increase of the military orders, in 1939-40 more than 50% of the orders were military ones. The cooperation of the big Hungarian machine industries (Weiss Manfred, MÁVAG, Ganz and Railway Carriage and Machine Works in Győr) deepened in the wartime years. In consequence of this, the factory in Győr was a member of the tank program, in which 70 pcs in 1940 and 74 pcs Turán in 1941 middle size and heavy tanks were produced.¹³

The contact of the Hungarian Railway Carriage and Machine Works and FIAT in connection with the aircraft program

Hungary purchased in 1936 from Italy the FIAT CR-30 and CR-32 fighters as a first step of the airforce-armament prepared by the Airforce Office (LÜH), which ones at that time already were not the most modern leading machines, but they meant a development compared to the actual technical standard of the Hungarian airforce, and they resulted also a technical superiority compared to the adjacent countries' airforce.¹⁴

Negotiations promptly began in parallel with the purchase of these machines about the reparation and the supply of the components of the airplanes to be bought later. The

¹² RÁNKI-PAMLÉNYI-TILKOVSZKI-JUHÁSZ 1968, 293.

¹³ BONHARDT-SÁRHIDAI-WINKLER 1992, 144-145.

¹⁴ Uo. 245.

negotiations managed to reach a high level (LÜH) and lead soon to concrete agreements. The Hungarian government and the LÜH entrusted the Hungarian Railway Carriage and Machine Works to finish the contracts and licence agreements. To execute this serious and monumental commission Rába needed not only the previous dynamic development and the until now presented results in the armament industry, Rába needed also the existing Italian contacts.

In 1928 Rába signed a licence contract with AUSTRO-FIAT seated in Vienna, which was one of the biggest Central European unit of the FIAT empire, and was able to make good use of the already existing contacts. The Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. had similar good Italian contacts, which assimilated Rába in 1935.

The first agreement on the 5th of March 1937 was made already between FIAT and RÁBA. In this contract FIAT gave to RÁBA the exclusive rights of the reparation of the components used for the military machine engines shipped for Hungary. (CR-20, CR-30, CR-32)¹⁵ The e.) point of the contract projects a row of further additional cooperations, since it composes so:

„Present agreement presupposing the contribution of the Italian royal government, will be applicable for the production of other engines produced by FIAT, which engines FIAT will transport meanwhile for the Hungarian government (and through this for the Hungarian airforce services).”

The contract concerning the engine reparation specifies separately to create a repair workshop, which has to be done by Rába from own resources according to the given plans, drawings, tools.

The fact, that the agreement gave the opportunity to the exchange of the specialists of the two factories, indicates a longterm cooperation. The possibility for the travel of the Hungarian specialists to Torino has a great significance in this

¹⁵ GYMSM GYL, XI/15-MVG Rep. oszt. Műszaki Osztály FIAT – licence 1938-1944, box nr. 384.

initial period of the domestic modern aircraft production, and the Hungarian party took more times the advantage of it.

According to the contract RÁBA was obliged to pay to FIAT yearly 5% (till 300.000 pengő and 3% above this amount) of the invoiced amount of the orders coming from the government or from the LÜH.

Immediately after the contract came into force, started the aircraft engine reparation department, establishing further opportunities of the modern aircraft production in Győr with the takeover of the modern technologies and licences. The repair workshop's role was exceptionally important in the renovation and reparation of the Hungarian fighters, which mostly could have been done only with a peak running performance, reducing the always existing defenselessness against the foreign partner. For this reason still in this year an opportunity occurred not only to repair the aircraft engines but the aircrafts (flying dragons) themselves also. The negotiations began in this direction with the help of the Italian - Hungarian governmental and military contacts and the good results in the engine reparation.

The next contract of the two managing director Dr. Lucio Nardi and Ágoston Schnetzer was established on the 4th of August 1937 using the bases of previous agreement signed six month ago. FIAT gave to RÁBA the exclusive rights of the reparation of the aircraft dragons shipped for Hungary.¹⁶ The agreement was built on the logic of the previous one six month ago obliging repeatedly RÁBA to create from own resources a repair workshop for the reparation. In order to assure the same quality of the reparations like in Italy, FIAT put at RÁBA's disposal all the necessary documents, drawings and tools, and gave the opportunity to train the specialists, engineers in Italy.

The repair workshops established in 1937 started their activity still in that year with maximum capacity to repair

¹⁶ GYMSM GYL, XI/15-MVG Rep. oszt. Műszaki Osztály FIAT - licence 1938-1944, box nr. 384.

airplane dragons and engines. The aircraft factory received a commission for the production of WM-21 Sólyom reconnaissance aircraft that was planned fully in Hungary, and was manufactured together with MÁVAG and Weiss Manfred Művek (till the end of the war altogether 46 pcs were ready).¹⁷

In 1938 the test flights and trials of the produced aircrafts created the idea of an own airport, which was soon completed in Hecsepuszta close to Győr.¹⁸ Thanks to the airport the aircrafts waiting for reparation or renovation could reach Győr directly and go back to their units after the works. The airport secured an important role at the time of the entry to Upper Hungary, since the fighters insuring the airspace took off also from there.

The exchange of the CR-32 fighters became current, as they obsoleted to 1938-39. The Hungarian government and the airforce planned the purchase of the most modern German machines though, but because of the Germans' inflexibility the airplane acquisition negotiations in 1938 projected the purchase of another Italian FIAT CR-42 machine. Though this type was better than the previous ones, it meant only a transient arrangement for the serious technical and acquisition problems of the airforce.

The fact that the staff of the Hungarian airplanes received partially Italian training¹⁹ spoke in favour of this machine, and the new machine was only a little bit different from the already flew and between the pilots famous types (CR-32, CR-30).

The new licence agreement signed on the 28th of September 1938 was made already on a governmental level,

¹⁷ BONHARDT-SÁRHIDAI-WINKLER 1992, 270.

¹⁸ GYŐR 1989.

¹⁹ According to the agreement yearly 200 Hungarian pilot received Italian training in Grottaglie close to Taranto (DRT, South-Italian Airport).

which was signed from the Hungarian part by László Szabó lieutenant colonel, the military attaché of Hungary in Rome.²⁰

RÁBA received of course the licence of the CR-42, since in Hungary only there were appropriate technical background and expert specialists at disposal through the repair workshops.

The five-year licence contract gave the exclusive Hungarian production rights of the CR-42 with the exception of the engines, propeller, instruments, components and armament, but it also promised to deliver those components flexible and fast.

It shows the deepening of the relation between Fiat and Rába, that according to the previous agreements the Italian party received more engineers from Győr to examine the production and the reparation. It was the requirement of the expert's travel to have a certification of the Hungarian embassy in Rome, that contained the control of the personal data and the purpose of the travel. The visit was in Cameri by the Cansa company belonging to FIAT probably at the beginning of 1939 according to the documents.

The documents and the invoices show that the agreement of the two company worked well according to the expectations until 1939 disregarding some smaller problems. But from the summer of 1939 transportation difficulties occurred, Fiat was not always able to deliver the spare parts as requested.

This problem was in some way understandable with some months before the explosion of the war, also because the Italian armament industry was not prepared properly for the fulfilment of the increased demands, and serious problems occurred in the organization and the raw material support by this time.

From 1940 it is continuously sensible the growing role of the Hungarian Royal Military Airforce Leading in the realization of the Italian-Hungarian agreements in Győr. They

²⁰ GYMSM GYL, XI/15-MVG Rep. oszt. Műszaki Osztály FIAT - licence 1938-1944, box nr. 384.

provided the delegation of the specialists to foreign countries, the order of the drafts, they gave exact suggestions to the specialists of the railway carriage factory about the agreements. All this shows the important strategical role of the company, as one of the biggest military industrial complexes in Hungary in the forced armament program of the army and the airforce that often struggled with time pressure.

As a consequence of the war events in 1941-42 and the newer modernisational experiments of the airforce the FIAT fighters continuously got out from the team services, and were only used for trainings. They were replaced by the Reggiane Re-2000 Falco machines purchased from Italy, produced later as licence production in Hungary, also known as „Héja” fighters.

According to this the reparation and assembling workshops in Győr repaired and produced in decreasing number the obsoleted FIAT machines. From 1941 this number decreased to only monthly some pieces.²¹

The legendary AF (Austro - Fiat) truck series of the Hungarian Railway Carriage and Machine Works

After the AUSTRO-FIAT licence purchase in 1928 the railway carriage factory in Győr became the most important truck manufacturer in Hungary. Considering the remounts and clearing deliveries, with the purchase of the licence and the further licence agreements the AF series trucks were the core of the Hungarian production trucks in the aspect of the car body, engine and chassis. Of course the truck and chassis production within the earlier Krupp licence did not stop, but it was slowly replaced by the more modern AF series. The production and reparation of the Krupp series trucks used

²¹ GYMSM GYL, XI/15-MVG Rep. oszt. Műszaki Osztály FIAT - licence 1938-1944, box nr. 384.

also by the army regularly in 1931 and 1932 is traceable in the factory's documents, although there is no doubt, that they are obviously run-out series.²²

The AF trucks were produced in more variants, with different type of engine, chassis or car body, thanks to this variety they were the base of the later Hungarian developments, as the already Hungarian Rába Super and Speciál trucks, and the earlier mentioned Rába Botond land rover squad trucks.

The War Office tried to find a solution to the burning transport vehicle problems of the Hungarian army, so they developed a continuous contact between the factory and the military leadership. The Hungarian Royal Army Wartechical Institute²³, the 3.b. department of the War Office built up a daily contact with the car department of the factory in Győr, the corresponding documents show the process that lead to concrete orders of the army and supply contracts.

The first bigger 1,5 ton AF truck series was produced from 1929, from which 263 pieces were sold till 1935 within only 6 years.²⁴ This was the AFe chassis fast truck with 3100 mm wheelbase. The War Office brought 30 pieces, 75 pieces according to other documents.²⁵ As the archive documents show the delivery of the first AFe type trucks was on the 21st of August 1929 with the invoiced amount of 14850 pengő.²⁶

Similar were the AFa and AFh trucks, the difference was the chassis, lowered chassis by the AFa and tall framed chassis by the AFh type, the wheelbase became 3600 mm. Onto the AFa chassis a bus car body was successfully planned, this type

²² GYMSM GYL, XI/15-MVG Autó.oszt. Rába-Krupp chassis 1924-1930, box nr. 367.

²³ After the establishment the Institute examined weapons and vehicles, shipped from outside Hungary of produced with a licence in Hungary, with military technical developments, patents, and formulated suggestions for the army and the producers.

²⁴ TABICZKY 1972, 126.

²⁵ BONHARDT-SÁRHIDAI-WINKLER 1992, 198., 212.

²⁶ GYMSM GYL, XI/15 - MVG Autó oszt., Mixed documents, box nr. 370.

was used rather in the civil life, but also the army ordered from the chassis 110 pieces.²⁷ That is proven by a contract signed on the 12 of November 1934 between the factory and the army, in which they agree, that the factory delivers 7 pcs from the AFa type chassis with engine for the army. The chassis supplied with the engine was also tried out, and the sum of the indemnity was regulated.²⁸ It is visible in the factory's summary, that on top of the 27 pcs of chassis until the end of 1933 another 5 AFa cars, one chassis and an AFa type bus was also delivered to the army.²⁹

The production of the AFh type started in 1931, the first chassis was delivered to the army on the 26 of June. The army called this 31M Rába AFh. Until the end of the year another 24 pcs were shipped with the invoiced amount of 15400 pengő.³⁰

In the January of the next year 4 cars and 14 chassis, on the 1st of March 1934 8 pcs of AFh trucks and 9 chassis, while on the 20th of March 8 pcs of AFh cars and a further 4 pcs of chassis were given to the army. In a letter dated on the 30 of October 1934, in which another shipment of 5 pcs AFh cars is confirmed, is written that according to the contract the price of the trucks amounted 11.100 pengő/piece.

All contracts, remained to us, highlight the question of the supply of the components and the guarantee reparations. These were important elements of the army transports, and they were regulated strictly. The factory did the reparations and renovations, for the correction of smaller failures the army used it's own resources, or workshops in Budapest and in other cities. The bigger renovations, mendings happened of course in the railway carriage factory. We have to underline here, that already at that time the Hungarian machine production companies had extensive component and

²⁷ TABICZKY 1972, 126.

²⁸ GYMSM.GYL, XI/15-MVG Autó.oszt., Rába fast truck mobiles, box nr. 361.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

workshop networks, so did have the factory in Győr a department in Budapest.

Until the end of the 1930's by the truck bodies the mostly used material was wood. The question of the wood structures, or the need of raw material of other parts turned up more times in the internal documents, reports of the factory. In a report dated 29 of August 1938 was written about the need of dried, good quality wood because of the urgency of the army orders and the speed up of the transports. For the 260 pcs Rába AFi trucks to be delivered 45 m³ of ashen wood, and 200 m³ of pine wood is needed, the small car department announced a further 35 m³ borov pine need because of the military orders.³¹

According to a letter dated 1st of May 1936 until the end of May another 4 pcs AFh type was delivered to the army as a news car. In the factory's summary until the 1st of January 1934 7 pcs of AFk type ambulance truck was produced and shipped to the army with special body and modifications.

The year 1934 brought a deciding change from the army orders point of view. In the interest of the planning and production of the trucks, in accordance with the needs of the army, the ministry accepted a criteria system of 14 points. The expectations were formulated on the basis of the examination made for all variants of for years already used and tested AF trucks.

On the 31st of January 1934 the directorate of the factory summarized expectations of the War Office, and forwarded them to the factory. Between these expectations such technical minimum requirements were formulated, the achievement of which was absolutely expected before the start of the mass production. The capacity, the speed, the ease of steering, the wheelbase, towing opportunity, land rover ability, all these had to be on the expected level. Serious examinations were taken also on the Italian licence trucks, in which was stated, that after some smaller modifications, it fulfills the strict

³¹ GYMSM.GYL, XI/15-MVG HM. Orders, documents 1935-1944, box nr. 15.

requirements of the army. After these could start the mass production for the army, the transformation and selling of the already existing civil models.

The judgement of Italian contact in the light of the wartime experiences

In 1941, when Hungary entered the war, an exceptionally mixed picture evolved considering the army's technical equipment. Despite the serious efforts and developments the armament of the army with modern transport vehicles, aircrafts was not successful because of the insufficiency of the domestic military industrial capacities, which had the important task dividing it's resources beyond the transport vehicles to produce tanks, airplanes and other military tools, weapons. Until the first wartime year as a solution of the serious shortage of the supplier capacity was still not enough, that we bought more than 800 Italian and 2000 German transport and other vehicles between 1938 and 1941, or we received for the raw material in the framework of the clearing agreements.³² Only an insignificant part of the 108 pedestrian battalions set up after serious efforts and developments was mechanized, while the towing of the artillery units still happened mainly with animal power.

Until 1941 the bases of our airforce were the Italian and Italian licence machines, which were obsoleted already at the time of their purchasing. The first serious wartime experiences showed, that these machines, neither the bombers, nor the fighters were not able to fight against the more modern aircrafts, and they cannot even be used against the Soviet airforce decimated by the Germans in the initial period. Despite all of this until the continuous conversion onto the German machines, till 1943 they formulated the backbone of the Hungarian Royal Airforce.

³² BONHARDT-SÁRHIDAI-WINKLER 1992, 195-198.

Despite all of these we can say, that the exclusive Italian orientation, caused by foreign policy and economic reasons can not be considered as an absolute failure, since the set goals, such as the rearmament of the army, the technical superiority against the adjacent countries were hardly, but partially reached, and the established licence production was able to be the direct antecedents or training program of the Messerschmidt program started at the beginning of the war. The Italian contact lead to such agreements, that were logically built on top of each other, and was reviving previous good relations, and meant a serious improvement for the Hungarian military and machine industry in the 1930's.

Bibliography

Sources

A GYMSM.GYL, XI/15-MVG Repülő-és műszaki osztályának anyaga, „FIAT-licencia 1938-1944” (384. box)

GYMSM.GYL, XI/15-MVG „Autó.oszt. Rába-Krupp alvázak” 1924-1930 (367. box)

GYMSM.GYL, XI/15-MVG „Autó.oszt. vegyes iratok” (370. box)

GYMSM.GYL, XI/15-MVG „Autó.oszt. Rába gyors teherautó mobilok” (361. box)

GYMSM.GYL, XI/15-MVG HM. „Megrendelés, levelezés 1935-1944” (15. box)

Books

BONHARDT-SÁRHIDAI-WINKLER 1992 = BONHARDT Attila-SÁRHIDAI Gyula-WINKLER László: A Magyar Királyi Honvédség fegyverzete. Budapest, 1992.

DOMBRÁDY 1981 = DOMBRÁDY Lóránd: A magyar gazdaság és a hadfelszerelés 1938-1944. Budapest, 1981.

GYŐR 1989 = GYŐR és a Repülés, az MHSZ győri kiadványa. 1989.

KÖLKEDI-KISS 1956 = KÖLKEDI István-KISS Rudolf: A Győri Wilhelm PIECK Vagon -és Gépgyár története 1896-1956. Győr, 1956.

RÁNKI 1988 = RÁNKI György (szerk.): Magyarország története 1918-1919, 1919-1945. Budapest, 1988.

RÁNKI-PAMLÉNYI-TILKOVSZKI-JUHÁSZ 1968 = RÁNKI György-PAMLÉNYI Ervin-TILKOVSZKI Loránt-JUHÁSZ Gyula: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomácia Magyarországon 1933-1944. Budapest, 1968.

TABICZKY 1972 = TABICZKY Zoltánné: A Magyar Vagon -és Gépgyár története, I.rész. Győr, 1972.

AZ 1901-ES ÖSSZEFÉRHETETLENSÉGI TÖRVÉNY MEGSZÜLETÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEI

A képviselői összeférhetetlenség (incompatibilitas) kérdésének megfelelő rendezése minden parlamentáris rendszer működésének fontos eleme. Magyarországon a dualizmus korszakában 1875-ben, ill. 1901-ben két összeférhetetlenségi törvény is napvilágot látott. A téma kényességét mutatja, hogy belpolitikai szempontból mindig kiélezett helyzetben került előtérbe, és a parlamenti pártok részéről mindkét törvény megalkotását többéves huzavona előzte meg. Különösen az 1901-es törvény kapcsán volt nehéz megtalálni a konszenzust kormány, kormánypárt és ellenzék között. Elsősorban aktuálpolitikai okok miatt az ellentétek a törvényjavaslat nyilvános vitáján vagy a minisztertanácsi jegyzőkönyvek lapjain nem kerültek elő oly mértékben, mint például az informálisabb jellegű pártértekezleteken. Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy széleskörű szakirodalom, képviselőházi naplók, minisztertanácsi jegyzőkönyvek és néhány, az eseményeket átélt szereplő visszaemlékezései segítségével bemutassa a törvény megszületésének körülményeit.

De mi is maga az összeférhetetlenség? Parlamentáris rendszerekben a törvényhozásnak az is feladata, hogy a végrehajtó hatalmat ellenőrizze és szükség esetén felelősségre vonja. Kívánatos tehát, hogy a törvényhozás tagjai a kormánnyal és általában az államhatalommal szemben függetlenek legyenek. Az összeférhetetlenség intézménye ezt igyekszik biztosítani, passzív módon védve a képviselőt, hogy az ne kerüljön olyan tisztségbe, érdekeltviszonyba, mely alkalmat adhat megkísértésére, véleményének befolyásolására.¹ Jelen tanulmány-

¹ PAP 2004, 373.; MEZEY 2003, 36-37.

ban leggyakrabban a hivatali és a gazdasági inkompatibilitási esetekkel találkozunk.²

Az 1901-es összeférhetetlenségi törvényhez vezető út

Angliában, ahol a legkorábban épültek ki a parlamentarizmus keretei, már 1606-ban törvényt hoztak arról, egyes tisztségviselők nem lehetnek tagjai a parlamentnek. 1664-ben ezt a rendelkezést a katonai parancsnokokra is kiterjesztették, 1680-tól pedig elvileg egyetlen képviselő sem viselhetett semmilyen javadalmazott hivatalt a parlament engedélye nélkül.³

A 17. és a 18. században Magyarországon is történtek hasonló jellegű intézkedések. Az 1649. évi XLIV. tc. megtiltotta, hogy harmincadosok és ügyvédek követként részt vegyenek az országgyűlésen.⁴ Az 1790-91-es országgyűlés idején a Marczali Henrik által leírt „polgári esküben” a vármegyei követei és a főrendek jelentős része azt is megfogadta, hogy „...a Nemes Magyar Nemzet szabadságainak kárára s némi-némű elárulására pedig semmi szín és tekintet alatt semminemű jutalmakat, adományokat, Tisztségeket, Méltóságokat, Jeles rendeket, vagy akár minémű királyi hivatalokat – magam a vagy maradékim számára sem az ország gyűlése alatt valósággal, sem annak elmulása esetén ígéletbe a Felső Hatalmasságtul el nem veszek, s nem keresek...”⁵

Hazánkban ez első összeférhetlenségi eset is ehhez az országgyűléshez kapcsolódik. Ráthonyi Gábor királyi fiskálist Ugocsa vármegye követté választotta, ezért utasították, hogy

² Míg a hivatali összeférhetlenség a végrehajtó hatalom nyomásától igyekszik óvni a képviselőt, addig a gazdasági összeférhetlenség az olyan helyzetek kialakulását igyekszik meggátolni, melyekben a képviselő parlamenti magatartását egyéni anyagi érdekeinek kedvező vagy kedvezőtlen alakulása határozza meg.

³ PAP 2004, 373.

⁴ ZELLER 1930, 2. Az ügyvédek kizárását az 1655: LXI. tc. részben módosította, az 1715: L. tc. pedig megengedte a harmincadosoknak, hogy távollévő főrendek követei legyenek.

⁵ MARCZALI 1907, 163-164.

mondjon le tisztségéről.⁶ A reformkorban a vármegye tetetett le a fentihez hasonló szövegű esküt a közgyűlésén megválasztott diétai követekkel.⁷

A rendi országgyűlések esetében is már világosan látszik tehát a törekvés, hogy lehetőség szerint megóvják a törvényhozás tagjainak függetlenségét, morális tekintélyét, de az összeférhetetlenség kérdésének átfogó szabályozására a rendi időszakban nem került sor. Az 1848-ban összeülő népképviselői országgyűlés – bár két indítványt is benyújtottak összeférhetetlenségi törvény megalkotása céljából – a szabadságharc hevében nem tárgyalta a kérdést, csak az ún. távolléti összeférhetetlenségre vonatkozóan hoztak jogszabályt 1849 januárjában, ezt azonban az aktuális politikai helyzet kívánta meg.⁸

Az inkompatibilitás rendezése iránti igény már a kiegyezési tárgyalások idején, az 1865-1868-as országgyűlés kezdetén felmerült, ugyanis egyes becslések szerint 1865-ben a képviselőknek mintegy fele köztisztviselő is volt egyben,⁹ de a szerényebb vélemények szerint is hozzávetőlegesen 100 főre tehető a köztisztviselők száma a képviselőházban¹⁰ (a képviselőház 413 főből állt). Az Andrássy-kormány ráadásul 1867-1868 folyamán további kormánypárti képviselőket nevezett ki vezető tisztviselőkké. Habár akadtak, akik önmérsékletből lemondtak mandátumukról, de az érintettek jelentős része az idevágó törvényi rendezés hiánya miatt vonakodott visszaadni megbízatását.¹¹ Ezért az ellenzék felvette követelései közé a hivatali összeférhetetlenség törvényi szabályozását. A rendezés elől a Deák-pártnak sem állt szándékában kitérni, az összeférhetet-

⁶ Uo. 386.

⁷ PAP 2004, 374.

⁸ SZENTE 1996, 273.; MEZEY 2003, 337. A szabályozás értelmében azok, akik 1849. március 1-ig igazolatlanul nem jelentek meg Debrecenben, elvesztették mandátumukat. A cél itt elsősorban a politikai színvallás kikényszerítése volt a távolmaradó képviselőktől.

⁹ PAP 2004, 374.

¹⁰ SZENTE 1996, 273.

¹¹ PAP 2004, 375.

lenségi törvény megalkotására azonban csak 1874 végén került sor.¹²

Eleinte a vasútépítések körüli korrupciós botrányok, majd 1873-tól a gazdasági válság miatt felerősödtek és új tartalommal bővültek a – Ház falain belüli és az azon kívüli – kritikus hangok, miszerint az inkompatibilitás rendezésénél nem elég csak a hivatali összeférhetlenséget szabályozni, hanem az anyagi érdekekből eredő összeférhetlenségre is ki kell terjeszteni a megszületendő törvényt.¹³ A gazdasági összeférhetlenség kérdése sokkal érzékenyebb pont volt a hivatalinál, mert az üzleti és a politikai élet összefonódásában nem csak a kormánypárt, hanem az ellenzék is mélyen érintve volt. A balközépi Ivánka Imre szerint a vasútépítésekkel kapcsolatos kétes ügyletekben gyakorlatilag mindenki érintett volt: *„én itt a képviselőházban alig találok képviselőt, ki annak idején, mikor arról szó volt, hogy azon vidék vagy azon város, mely az ő közelében van, vasutat kapjon: ne járt volna utána, hogy ez megtörténjék.”*¹⁴

A másik, nagyobb felháborodást kiváltó eset az volt, hogy egyes honatyák a képviselőháznak és a főrendiháznak is tagjai voltak, mint például több katolikus püspök.¹⁵ Az összeférhe-

¹² Az 1865-1868-as országgyűlésen elsősorban a közjogi kérdések állandó feszegetése, és több, nagyobb horderejű törvény (a népiskolai vagy a nemzeti törvény) mellett már nem jutott idő az összeférhetlenség rendezésére. Az 1869-1872-es országgyűlésen a Lónyai-kormány az új választójogi törvényjavaslattal együtt terjesztette be az összeférhetlenségi törvényjavaslatot, de az ellenzék a választási törvényjavaslat ellen obstrukcióba kezdett, ami egészen az 1872-es választásokig elhúzódott, így az összeférhetlenségi törvény megalkotására csak az 1872-1875-ös országgyűlésen került sor. Időközben az 1869: IV. tc. a bírákat, az 1870: XVIII. tc. az Állami Számvevőszék hivatalnokait, az 1871: XXXIII. tc. az ügyészeket zárta ki az országgyűlési képviselők sorából.

¹³ SZABÓ 2003, 47-48.; PAP 2004, 379.

¹⁴ Képviselőházi Napló 1869-1872, 1872. március 2. XXII. köt. 70.

¹⁵ SZENTE 1996, 275. A magyar országgyűlési szokásjogban régi (és előzőleg sosem vitatott) szabály szerint senki sem lehetett egyidejűleg mindkét ház (vagy tábla) tagja. Figyelembe véve a főrendi háznak a képviselőháztól teljesen eltérő összetételét, a bekerülés feltételeit és a hagyományokat, a főrendi ház tagjaira vonatkozóan a későbbi szabályozások is sokkal kevésbé direkt formában alkalmazták az összeférhetlenséget. MEZEY 2003, 339.

tetlenségi törvényjavaslat végül 1874. május 30-án került a képviselőház elé. Hosszas vita után, decemberre mindkét ház elfogadta és a királyi szentesítést követően, mint az 1875. évi I. tc. került hatályba.¹⁶

Figyelembe véve, hogy a törvény 26 éven keresztül, 1901-ig maradt érvényben, mindenképpen pozitívan értékelhető. Megalkotásával hosszú ideig nyugvópontra jutott az inkompatibilitás kérdése. Mindez annak tudható be, hogy megfelelően rendezte az ellenzék által leginkább kifogásolt hivatali összeférhetetlenséget, ez állt a törvény középpontjában. Az 1 § kimondta, hogy országgyűlési képviselő nem viselhet olyan hivatalt, nem tölthet be olyan állást, mely a korona kijelölésétől vagy a korona, a kormány és a kormányközegek kinevezésétől függ és díjazással jár. Ez alól kivételt képeztek a miniszterek és minisztériumonként egy államtitkár, a budapesti királyi egyetem és a műegyetem tanárai,¹⁷ az országos intézetek igazgatói stb. A törvény kizárta a képviselőségből a tényleges szolgálatot teljesítő katonákat, a vármegyei és községi tisztviselőket, a szerzetesrendek tagjait,¹⁸ valamint a polgári és népiskolák tanárait. Ezzel az volt a célja, hogy egyes közérdekű foglalkozási ágakat depolitizáljon.¹⁹

Ami az eljárás folyamatát illeti, a törvény értelmében az összeférhetlenségi ügyekről bejelentés alapján egy, a képviselőház által saját tagjaiból megválasztott, állandó összeférhetlenségi bizottság volt hivatott dönteni esetről esetre (5. §). A gazdasági összeférhetlenséget már korántsem szabályozta olyan körültekintően a törvény, mint a hivatalit, és végső soron a századfordulón emiatt kellett revízió alá venni. A 2. § alapján nem lehetett képviselő a kormánnyal szerződéses vagy tartós üzleti viszonyban álló vállalkozó, ill. ilyen pénzintézetek, társulatok és egyéb vállalkozások elnöke, igazgatótanácsi tagja. Az 1870-es években a vasútépítésekkel kapcso-

¹⁶ PAP 2004, 381.

¹⁷ Érdekes, hogy az 1875-ös törvény e tekintetben az 1872-ben felállított, szintén királyi kolozsvári egyetemről nem tesz említést.

¹⁸ A premontreiek, ciszterciák és bencések kivételt képeztek. (3. §)

¹⁹ SZENTE 1996, 277.

latos „kijárások” a közvélemény szemében a korrupció egyik melegágyaként jelentek meg, és e tekintetben a törvény is csak kompromisszumos megoldást alkalmazott, ugyanis csupán az összeférhetetlen, aki „*az állam által segélyezett vasut és csatorna engedélyese, elnöke, alelnöke, [...] míg a vasut vagy csatorna építése be nem fejeztetett, a forgalomnak a maga teljességében át nem adatott. [...] E szabálynak az engedélyesekre vonatkozó intézkedése ki nem terjed azon engedélyesekre, a kik az állam által segélyezett vasutra vagy csatornára jelen törvény előtt eszközölték ki az engedélyt.*”²⁰

Az 1890-es évek második felétől egymás után kirobbanó korrupciós ügyek is mutatják, hogy a törvénynek a gazdasági összeférhetlenség nem megfelelő szabályozása volt a gyenge pontja. Bár a kérdés hosszú ideig nyugvóponton volt, az 1890-es évekre a tőkés gazdasági fejlődés és az állam erősödő iparpártolási tevékenysége révén a képviselőknek nagyobb terük nyílt fontos tisztségükből származó befolyásukat a magánérdek javára érvényesíteni, a nagy bankok és iparvállalatok pedig igyekeztek igazgatóságukba bevonni a honatyákat.²¹

Mindez természetesen kiváltotta az ellenzék és a közvélemény rosszallását. A helyzet változását tükrözi az is, hogy míg 1875 és 1892 között csak 11 összeférhetlenségi bejelentést regisztráltak, addig 1892 és 1901 között 130-ra ugrott az összeférhetlenségi bizottsághoz érkező bejelentések száma.²² Bár a mutató hirtelen megugrása 1897 után aktuálpolitikai okokra vezethető vissza, a számok mégiscsak önmagukért beszélnek, különösen, hogy a 130 esetből 123 vonatkozott gazdasági összeférhetlenségre, a bizottság viszont egyetlen

²⁰ 1875: I. tc. 2. §. Természetesen az állami megrendelésekkel és szállításokkal a már „forgalomnak átadott” vasútvonalakat üzemeltető társaságokban is busás haszonra lehetett szert tenni, ráadásul az egyes társaságok az építkezések befejezése után is meghálálhatták egy-egy képviselő korábbi „segítségét”.

²¹ PAP 2004, 383.; MÁZI-PERES 2004, 398.

²² SZENTE 1996, 278.

esetben sem állapította meg az inkompatibilitást.²³ A liberális szellemű Szilágyi Dezső házelnök nyomásgyakorlására, miszerint az ilyen magas szintű képviselői magánérdekeltség a Ház erkölcsi reputációjának hanyatlását eredményezi,²⁴ a probléma orvoslásának szükségességét 1897-ben végül a Bánffy-kormány és a Szabadelvű Párt is belátta. Az új összeférhetetlenségi törvény megalkotására azonban csak a Bánffy Dezső bukását eredményező belpolitikai válság utáni konszolidációt követően, Széll Kálmán gyámkodásának hatására, 1901 tavaszán került sor.

Széll Kálmán a már megszavazott törvényjavaslat szentesítése tárgyában az uralkodóhoz küldött felterjesztésében maga is elismerte, hogy az 1875-ös törvényen túllépett az idő, 26 év alatt az állam – különböző kényszerítő erők hatására, mint a gazdasági válságok, a polgári társadalom és a tőkés fejlődés gyengesége – a gazdaság egyik legfontosabb szereplőjévé lépett elő. *„A mezőgazdaság, ipar és kereskedelem felledült, közgazdasági életünk az új hiteltörvények, különösen a kereskedelmi törvény megalkotása által átalakult. A magyar állam egyes vállalatai, üzemei, különösen az államvasutak az egész országra kiterjednek, s így az állam maga az egész közgazdasági életre sokkal nagyobb és sokkal több befolyással bír, mint azelőtt.”*²⁵ Az új törvény homlokterében ezért a gazdasági összeférhetetlenség szigorítása, pontosítása állt, a hivatali összeférhetetlenség tekintetében néhány kiegészítéssel átvette az 1875-ös törvény szabályozását.²⁶ A törvényjavaslat 1901. május 13-án került a képviselőház elé, amit mindkét ház viszonylag rövid idő alatt megszavazott. Ferenc József augusztus 1-jén szentesítette az

²³ Uo. Az összeférhetetlenségi bejelentések megoszlását az egyes gazdasági ágazatokra lebontva megállapíthatjuk, hogy a legtöbb (46) bejelentés a közlekedéssel, a pénzügyekkel (39) és a nehéziparral (35) kapcsolatban érkezett, ami mutatja, hogy a századforduló közgondolkodásában ezek a területek voltak a képviselői pozícióval való visszaélés és a korrupció színterei. SZABÓ 2003, 52.

²⁴ PAP 2004, 385.

²⁵ Idézi: CIEGER 2011, 122.

²⁶ SZENTE 1996, 279.

1901. évi XXIV. tc.-t, ami a következő országgyűlés összeülését (1901. október 26.) lépett hatályba, és változatlan szöveggel a dualista korszak végéig hatályos is maradt.²⁷

Az 1901-es törvény az összeférhetlenségi esetek sokkal szabatosabb körülírására törekedett, amit mutat, hogy az 1875-ös törvény 13 paragrafusával szemben immár 30 paragrafusra bővült. Az igen terjedelmes 5. § határozta meg a gazdasági összeférhetlenség számos esetét és a kivételeket. Tágította a tiltott gazdasági tevékenységek körét, nem korlátozódott csak az állammal szerződéses viszonyban álló vállalkozókra és vállalatokra, hanem kizárta például a kormány kezelése alatt álló alapítványi javak és jövedékek bérleit, továbbá a kormány és mások közötti ügyletek közvetítőit és bizományosait. Az alapvető cél az volt, hogy ne lehessen képviselő olyan egyén, aki bármilyen gazdasági partnere vagy kedvezményezettje az államnak.²⁸

Nem terjedt ki azonban a törvény hatálya az állammal egy évnél rövidebb időtartamra és 10 ezer koronát nem meghaladó összegű szerződésekre. Azt sem tartotta összeférhetetlennek, ha egy képviselő saját mezőgazdasági vagy ipari termékeit nem szerződéses viszonyban adta el az államnak.²⁹ A 8. § értelmében megbízatásuk ideje alatt a honatyák nem nyerhettek vasúti, dohánytermelési, szeszfőzési engedélyeket. Fontos újítása volt a törvénynek az ún. kijárási összeférhetlenség meghatározása és szabályozása, ami abból a felismerésből eredt, hogy az országgyűlési képviselőknek fontos tisztségük miatt különleges befolyásuk lehet az állami döntésekre, ezért meg kell akadályozni, hogy e befolyásukkal anyagi juttatásokért cserébe visszaéljenek vagy jogosulatlan előnyökhöz juttassanak másokat.³⁰

Ezt követően a honatyák részéről tilos volt *„pénzért vagy bármi anyagi előnyökért vagy ellenszolgáltatásért bárkinek érdeké-*

²⁷ MÁZI-PERES 2004, 403.

²⁸ SZENTE 1996, 279.

²⁹ CIEGER 2011, 124.

³⁰ SZENTE 1996, 280.

ben, bármely ügyben - ide értve címek, kitüntetések, rendjelek adományozását is, - a kormánynál közbenjárni.”³¹ A különböző engedélyek és szerződések mind beletartoztak ebbe a kategóriába, azt azonban természetesen megengedte a törvény, hogy a képviselők saját kerületük érdekében – külön díjazás nélkül – eljárjanak (13. §).³²

Az összeférhetlenségi bejelentések száma az 1901-es törvény megszületése után a korábbi évekhez képest jelentős mértékben lecsökkent, ami egyrészt a politikai elitnek a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodásával,³³ másrészt azzal is magyarázható, hogy az elkövetkező években a pártok és a közvélemény figyelmét a napi politikai harcok során más kérdések kötötték le.³⁴

Az összeférhetlenség kérdése a századfordulón a kormánypárt és az ellenzék politikai számításai-ban

A századfordulóra megfogalmazódott a társadalomban annak az igénye, hogy a gazdaság állami és magánszektora közötti összefonódásban aktívan részt vevő képviselők ellen fel kell lépni, ehhez pedig a korábbi összeférhetlenségi törvény revíziójára van szükség. A századfordulón „a politizálásnak a korszakban végig uralkodó elitista felfogása ellenére, a politikai vezető réteg a viszonylagos társadalmi béke vagy éppen saját tekintélyének megőrzése érdekében nem hagyhatta teljesen figyelmen kívül a parlament falain kívülről behallatszó bírálatokat, az utca hangulatát.”³⁵ Arról sem szabad azonban megfeledkezni, hogy az ösz-

³¹ 1901: XXIV. tc 11. §

³² Az 1893: VI. tc. értelmében egyébként az országgyűlési képviselők éves tiszteletdíja 4 800 korona volt. (Az arra jogosultak részére ezt az összeget évi 1 600 korona lakbértámogatás egészítette ki). Ez az összeg nagyjából egy vármegyei alispán vagy egy miniszteri osztálytanácsos éves bérével egyezett meg. CIEGER 2011, 28.

³³ SZABÓ 2003, 51.

³⁴ CIEGER 2011, 126.

³⁵ Uo. 116.

szeférhetetlenségről szóló vita minden esetben politikai vita volt, melyben az is meghatározó szerepet játszott, hogy az adott politikai tábor az ellentábort minden esetben és minden lehetséges eszközzel gyengíteni akarta. *„A kérdés előtérbe kerülése mindig helyzetspecifikus volt, s nem vagy csak részben függött azon általános törekvéstől, hogy egy ideális polgári politikai rendszert építsenek ki.”*³⁶

Az elsősorban az 1896-os választásoknál alkalmazott, addig soha nem látott méreteket öltő kormányzati presszió miatt végletekig feltüzelt ellenzéki pártok már eleve úgy érkeztek az 1896-1901-es országgyűlésre, hogy kerül, amibe kerül, de megbuktatják a Bánffy-kormányt, és ehhez az obstrukció formájában meg is volt a fegyverük. Az ellenzéki obstrukció népszerűségét élvező téma bőven akadt, sőt a kormány az ún. ischli klauzulával³⁷ feltartotta ellenzéke elé a vörös posztót. Az obstrukcióval a költségvetés elfogadását is bojkottálták, így 1899. január 1-jén a kormány exlex, azaz alkotmányellenes pozícióba került, mert kiadásainak finanszírozásához, ill. az adók behajtásához nem rendelkezett törvényhozási felhatalmazással. A szívósan védekező Bánffy végül kénytelen volt lemondani.

Az ellenzék a Bánffy-kabinet elleni harcban minden lehetséges eszközt felhasznált. A kormánypártnak a különböző pénzügyi intézetek, ill. ipari- és közlekedési vállalatok igazgatóságában ülő tagjai ellen 1897 folyamán mintegy 25 alkalommal tett összeférhetlenségi bejelentést.³⁸ Habár az összeférhetet-

³⁶ SZABÓ 2003, 37.

³⁷ A gazdasági kiegyezést Magyarország és Ausztria között tízévente, törvény formájában meg kellett újítani. Az aktuális kiegyezés 1898 végén járt le. Mivel az obstrukció miatt sem a magyar, sem az osztrák parlamentben nem uralkodtak olyan állapotok, melyek a kérdés tárgyalását lehetővé tették volna, a két kormány megegyezett, hogy amíg nem sikerül új megegyezést kötni, addig a hatályos kiegyezés feltételei maradnak érvényben. (A megállapodásra egyébként nem Ischlben – Ferenc József kedvelt nyári tartózkodási helyén –, hanem Schönbrunnban került sor, az elnevezés tehát téves.) Az ellenzék az ország jogainak csorbítását látta a klauzulában. GRATZ 1934, 359-360.

³⁸ A bejelentéseket részletesen lásd: ZELLER 1930, 88-90.

lenségi bizottság határozata az összes esetben felmentő volt, nem állítható, hogy a vádaskodások minden alapot nélkülöztek volna. A megtámadott személyek közismertek voltak gazdasági kapcsolataikról³⁹ (például Tolnai Lajos, Arányi Miksa, Tisza István, Matlekovics Sándor). Az ellenzék azonban azért kezdte el éppen az összeférhetlenség kérdését feszegetni, mert az így megtámadott személyek mind a Szabadelvű Párt Tisza Kálmán és fia, Tisza István vezette liberális-merkantilista szárnyához tartoztak. Ez a csoport szállt síkra a leghatározottabban Bánffy mellett, és ők hajlottak leginkább az obstruáló ellenzékkel szembeni határozott leszámolásra, a házsabályok erőszakos, puccsszerű módosításától sem riadva vissza.⁴⁰ A Tisza-tábor határozott fellépésének tervét (lex Tisza) azonban a kormánypárt egy jelentős része sem támogatta.⁴¹

Az összeférhetlenség kérdése mindenesetre aktuálpolitikai okok miatt került ismét felszínre. Az 1875-ös törvény revíziója elől a kormány sem zárkózott el, maga Bánffy javasolta a képviselőház 1897. április 6-i ülésén, hogy a korábbi törvény revíziója céljából állítsanak fel egy 21 tagú bizottságot, ami április 9-én meg is történt.⁴² A bizottságba többnyire fiatal, tapasztalatlan képviselőket választott a Ház, mert ők még nem rendelkeztek gazdasági összeköttetésekkel. Hamarosan a „betli bizottság” nevet aggatták rájuk. Már az összeférhetlenségi kérdés jelentkezésekor kirajzolódott a kormánypárton belüli két csoport: a Tisza-tábor minél enyhébb, míg Szilágyi Dezső és követői minél szigorúbb javaslatot vártak a bizottságtól.⁴³

³⁹ SZABÓ 2003, 54-55.

⁴⁰ GRATZ 1934, 404.

⁴¹ 1898. december 7-én – mikorra már világossá vált, hogy az ellenzék obstrukciója miatt nem lesz elfogadott költségvetés – Tisza Kálmán egy olyan törvényjavaslatot terjesztett a Szabadelvű Párt értekezlete elé, mely felhatalmazta volna a kormányt, hogy az új költségvetés elfogadása nélkül is pozíciójában maradhasson. A javaslatot a párt többsége aláírta, de mintegy 30 tekintélyes képviselő (köztük Szilágyi Dezső, aki ekkor lemondott házelnök tisztéről is, továbbá ifj. Andrassy Gyula, Csáky Albin stb.) inkább kilépett a pártból. GRATZ 1934, 364-365.

⁴² ZELLER 1930, 87.; PAP 2004, 386.

⁴³ KRISTÓFFY 1928, 58.

1898 folyamán másik frontvonalra helyeződött át az ellenzék és a kormány harca, 1899-ben pedig a Széll Kálmán nevével fémjelzett konszolidáció kötötte le az energiákat, így az összeférhetetlenség revíziójának kérdése átmenetileg kissé háttérbe szorult.

Bánffy bukásában, a Széll-kormány intézkedéseiben és azon belül természetesen az összeférhetlenségi törvény kapcsán is megfigyelhető a századfordulóra kiéleződő „agrárius” kontra „merkantil” ellentét. A parlamenti pártok szerveződésénél a korszakban végig a közjogi kérdés maradt a legfőbb rendező elv,⁴⁴ ezért az agrárius-merkantil ellentétet csak áttételesen tudjuk a pártviszonyokkal jellemezni.

Az agrárius mozgalom az 1880-as évektől jelentkező neokonzervativizmus egyik sajátos megjelenési formája volt. A korábban jellemző állami ipartámogatás helyett az agráriusok a mezőgazdaság fokozottabb állami támogatását követelték.⁴⁵ Az agrárius mozgalom fő képviselőivel a kormányoldalon és az ellenzék soraiban egyaránt találkozhatunk. A Nemzeti Pártban Apponyi Albert és Károlyi Sándor, míg a Szabadelvű Pártban elsősorban Darányi Ignác emelhető ki. Legfőbb érdekképviselői szervezetük kezdetben az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE), majd 1896-tól a Magyar Gazdaszövetség volt, melynek elnöki tisztét Károlyi Sándor töltötte be. A századfordulón a gazdasági összeférhetlenség szabályozásán és a mezőgazdaság fokozottabb állami támogatásán túlmenően elsősorban a tőzsdei gabonaspekuláció és az ún. „örlési forgalom”⁴⁶ megszüntetése szerepelt céljaik között. Az agráriusokkal szemben a liberális merkantilek egyrészt továbbra is a gazdasági liberalizmus mellett törtek lándzsát, másrészt az ipar további szektoraira terjesztették volna ki az

⁴⁴ Az 1890-ben alakult MSZDP nem jutott be a parlamentbe, az 1895-ben alakult Katolikus Néppárt kezdeti, a keresztényszocializmus elvi talaján álló programját hamar feladta, és a 20. század elején a közjogi ellenzék oldalára sodródott.

⁴⁵ KATUS 2010, 530.

⁴⁶ A malomipari vállalatok vámmentesen importálhattak olyan gabonát, amelyet liszté őrölve vámkülföldre exportáltak.

állami szerepvállalást. Míg az agráriusok a nagybirtokos arisztokratákkal, addig a merkantilek a nagytőkészekkel álltak közeli kapcsolatban. A merkantil tábor a Szabadelvű Pártban volt a legerősebb (Tisza Kálmán és István, az Andrássyak, Bánffy Dezső), míg az agrárius érdekeket leginkább a Nemzeti Párt és a Katolikus Néppárt tette magáévá. A merkantil nagytőkészek – nem utolsósorban az 1901-es összeférhetetlenségi törvény hatására – 1902-ben szervezték meg érdekvédelmi szervezetüket, a Gyáripárosok Országos Szövetségét (GYOSZ)⁴⁷

Bánffy bukását követően a király 1899 februárjában Széll Kálmánt bízta meg kormányalakítással és az ellenzék obstrukciójának leszerelésével. Széll az 1890-es évek közepétől fontos, kiegyensúlyozó szerepet töltött be a Szabadelvű Párt két szárnya, ill. a párt és a király között, 1875-1878 között pénzügyminiszter is volt. Jó kapcsolatban állt a párt merkantil csoportjával (sikeres bankár volt, két bank elnöki tisztét is betöltötte egyszerre, miniszterelnöki kinevezésekor mindkettőből kivonult),⁴⁸ a lex Tiszát is aláírta. Tagja volt viszont az OMGE igazgatóválasztmányának, és személyes érdeklődése alapján (a tehenészet volt legkedvesebb hobbija, rátóti birtokán nemzetközileg elismert simmenthali tehenészetet működtetett) az agráriusokkal is rokonszenvezett,⁴⁹ az általa vezetett bankok sokat hiteleztek a mezőgazdaságnak.⁵⁰

Bánffy bukásában az is szerepet játszott, hogy mivel a volt miniszterelnök a Szabadelvű Párton belül szorososan a merkantil Tisza-csoporthoz tartozott, érte a kormánypárt egy része sem szállt síkra, sőt a háttérben az agráriusok tüzeltek is az obstrukciót.⁵¹ A szintén 67-es közjogi alapon álló, Apponyi Albert vezette Nemzeti Párt pedig tudatosította, hogy a kormánypártba olvadásuk egyetlen akadálya a „zsarnok” Bánffy

⁴⁷ KATUS 2010, 528.

⁴⁸ S. HALÁSZ 1943, 82-87.

⁴⁹ Uo. 14.

⁵⁰ Uo. 85-88.

⁵¹ KATUS 2010, 539.

személye és az őt támogató merkantilisták.⁵² Széll mindenképpen szerette volna megvalósítani a fúziót Apponyiékkel – erre a királytól is megbízást kapott⁵³ –, ezért levonta a szükséges következtetést: ha a Nemzeti Párt beolvad a Szabadelvű Pártba, akkor ott egyértelműen meg fog nőni az agráriusok súlya, akiknek néhány követelését teljesíteni kell majd. Mivel ezt a kormánypárt többségét képező Tisza-csoport ellenezni fogja, neki nem marad más választása, minthogy a párton belül az „apponyista” agráriusokra támaszkodjon, és a lehető legjobb viszonyt építse ki az ellenzékkel.

A nemzeti pártiak fúziójára 1899. március elején sor került, és hamarosan a lex Tisza miatt korábban kilépett, Szilágyi Dezső vezette csoport is visszatért a Szabadelvű Pártba. Széll az ellenzékkel paktumot kötött, melyben megígérte többek között a választási bíráskodás reformját és az új összeférhetlenségi törvény megalkotását, cserébe az obstrukció beszüntetéséért és a házszabályok részleges módosításáért.⁵⁴

Ezzel 1899-ben helyreállt a béke a parlamentben, de nem a kormánypártban. Ahogy arra számítani lehetett, a Tisza-csoport a megnövekedett agrárius szárny miatt nem örült a fúciónak, Tisza Kálmán kerek-perec ki is mondta, hogy szerinte az agrárius köröknek semmi keresni valójuk sincs a Szabadelvű Pártban.⁵⁵ Ők sokallták Széll engedményeit az ellenzéknek, és kevesellték az oppozíció által cserbe adott házszabályrevíziót, ugyanis mint ahogy Tisza István felhívta rá a figyelmet, a módosítások egyáltalán nem akadályozták meg az obstrukció kiújulását.⁵⁶ A merkantilek elégedetlensége csak tovább nőtt az agráriusok néhány követelésének teljesülése által, mint például az őrlési forgalom eltörlése 1900-ban, ill. a gazdasági kiegyezésben az agrárvámok felemelésének követelése. Széll magában a kabinetben sem számíthatott egyöntetű támogatás-

⁵² Az 1899-es pártfúzió előzményeiről részletesen lásd: APPONYI 1926, 277-280.

⁵³ Uo.

⁵⁴ S. HALÁSZ 1943, 119-121.

⁵⁵ GRATZ 1934, 403.

⁵⁶ KEMECHEY 1927, 211.

ra, mert Lukács László pénzügy-, Hegedűs Sándor kereskedelmi és Fejérváry Géza honvédelmi miniszterek szorosán a Tisza-táborhoz tartoztak. Széll jobbkeze a kormányban Darányi Ignác földművelésügyi miniszter volt, őt mindig beavatta terveibe.⁵⁷

A kormánypárti és ellenzéki agráriusok továbbra is a gazdasági összeférhetlenség szigorításában látták a Tisza-tábor meggyengítésének módját, akik viszont élesen szembeszálltak a szigorú szabályozással. Hogy minél nyomatékosabban foglalhasson állást a szigorú szabályozás ellen, Tisza István még a vita kiéleződése előtt lemondott minden bankban és iparvállalatban elfoglalt állásáról.⁵⁸

Az összeférhetlenségi kérdés rendezésének további lökést adott, hogy 1900 májusában az MSZDP korrupcióellenes kampányba kezdett, a *Népszava* éles bírálatokat fogalmazott meg pártoktól függetlenül az egész képviselői gárda ellen, akik hallgatnak egymás sikamlós ügyeiről. A szociáldemokraták álltak azon akció mögött is, melynek keretében néhány nap alatt több mint 80 képviselő (köztük a miniszterelnök) ellen érkezett összeférhetlenségi bejelentés, majd június 17-ére többezres tüntetést szerveztek. Az MSZDP akciója önmagában nem tudta volna kikényszeríteni az összeférhetlenségi törvény megalkotását, de nyomásgyakorlása meggyorsította a kérdés rendezését.⁵⁹

Azt, hogy Széllnek mekkora körültekintéssel kellett lennie saját pártján belül, érzékletesen szemlélteti az, ahogy 1901 májusában az összeférhetlenségi törvény vitájához előkészítette a terepet. Helyzeti előnyt jelentett számára, hogy a törvényjavaslatot 1901. május 13-án nem a kormány, hanem a még 1897-ben e célra felállított bizottság terjesztette be,⁶⁰ ezért

⁵⁷ KOZÁRI 2009, 89.

⁵⁸ GRATZ 1934, 405.

⁵⁹Az ügy hátterével részletesen foglalkozik: CIEGER 2011, 115-126.

⁶⁰SZABÓ 2003, 50. Azt, hogy Széll és a bizottság összedolgozott az is mutatja, hogy a kormány hivatalos álláspontját képviselő miniszterelnök a parlamenti vita során egyetlen alkalommal sem kritizálta a bizottság által beterjesztett törvényjavaslatot.

minden további nélkül megtehetette azt, hogy a minisztertanácsban nem is vitte a törvényjavaslatot a kabinet elé. Ebből kifolyólag a minisztertanácsi jegyzőkönyvek lapjain hiába keressük a Tisza-csoportot húzó kormánytagok esetleges ellenvéleményét. A Szabadelvű Párt értekezlete 1901. május 11-én tárgyalta a törvényjavaslatot,⁶¹ de Széll a kabinet tagjai közül Lukács László pénzügy,- és Hegedüs Sándor kereskedelmi minisztert is csak az utolsó pillanatban tájékoztatta, hogy a javaslat bemutatása előtt már ne legyen lehetőségük komolyabb egyeztetésekre és módosításokra.⁶²

Az összeférhetlenségi törvényt illetően a párton belül Széll természetesen számíthatott a volt nemzeti párti agráriusok támogatására, akik – azon túlmenően, hogy a merkantil Tisza-csoportot gyengítsék – saját gazdaságpolitikai céljaik miatt is fontosnak tartották az új törvény szigorításait. A kormánypárt centrumában elhelyezkedő, Szilágyi Dezső vezette liberálisok – akik szintén szemben álltak a két Tisza köré tömörülő „régí gárdával” – ugyancsak támogatták a törvényjavaslatot, amire úgy is tekintettek, mint a liberális jogalkotás egy újabb eredményére, a közélet tisztaságának letéteményesére. Széll rendszeresen egyeztetett Szilágyival, a törvényjavaslat megszövegezésének érdeme elsősorban őt illeti.⁶³ Szilágyi Dezső a törvény vitája után hamarosan (1901. július 30.) elhalálozott, helyét a csoport élén ifj. Andrássy Gyula vette át,⁶⁴ és az amúgy sem túl nagy frakció elkezdett felmorzsolódni. Andrássy – annak ellenére, hogy maga és családja több tagja is összeférhetlenségi eljárás alatt állt – lelkesen támogatta a törvényjavaslatot. Nem minden ok nélkül tartott viszont attól, hogy a Tisza-tábor ezt már nem fogja lenyelni, és kilépett a kormánypártból, mert Tisza István „fedezni akarta panamista barátait.”⁶⁵

⁶¹ VIKÁR 1914, 86.

⁶² CIEGER 2011, 122.

⁶³ VIKÁR 1914, 86.

⁶⁴ SZALAI 2003, 35.

⁶⁵ Uo.

A május 11-i pártértekezleten éles vita alakult ki a Szabadelvű Párt egyes csoportjai között, de szakadásra végül nem került sor. A kormánypárton belüli ellentétekkel természetesen az ellenzék is tisztában volt, ahogy azt a korábbi években az összeférhetlenségi törvény revíziójának egyik legfőbb szószólója, a néppárti Rakovszky István a kritikus 5. paragrafussal kapcsolatban meg is jegyezte: *„Azt mondták, e szakaszból nagy vita lesz, lett is, de nem itt, hanem a Lloyd klubban.”*⁶⁶ A pártértekezleten Tisza Kálmán és Tisza István hevesen támadták a javaslatot, mert a túl szigorú szabályozás szerintük megfosztja a társadalmat attól, hogy legjobbjai közgazdasági dolgokban szolgálatot tehessenek az országnak.⁶⁷ Széchenyi Aladár felhívta rá a figyelmet, hogy amennyiben nagybátyja élne, akkor például a Tisza-szabályozásában vagy a dunai gőzhajózásban fennállt érdekeltségei miatt a törvényjavaslat értelmében a *„legnagyobb magyar”* sem lehetne képviselő.⁶⁸

A párt Apponyi Albert vezette agrárius-konzervatív elemei azonban mindenáron ragaszkodtak a törvényjavaslat eredeti szigorúhoz. Apponyi véleménye szerint inkább veszítsen a képviselőház 80%-ot szakértelemben, semhogy elszalassza az alkalmat, hogy akár csak egy százalékot nyerjen függetlenségben.⁶⁹ Persze Apponyi is tisztában volt vele, hogy a vita csak sokadik sorban szólt a képviselőház függetlenségéről, sokkal inkább a Tisza-tábor kiszorításáról, de egyrészt ezt nyíltan mégsem lehetett kimondani, másrészt – Gratz Gusztáv szavaival élve – *„az ember oly könnyen emeli meggyőződésé és elvéé azt, ami voltaképpen csak érdeke.”*⁷⁰ A vita hevében a Tisza-csoport megpendítette, hogy amennyiben az ellentábor minimális módosításokra sem hajlandó, kilép a pártból. Mikor Szilágyi és Apponyi még ennek tudatában is a törvényjavaslat feltétlen elfogadását követelte tőlük, Széll Kálmán közbelépett. Bár a miniszterelnök alapvetően ebben a kérdésben is a volt

⁶⁶ Idézi: SZABÓ 2003, 50. A Lloyd-palotában volt a Szabadelvű Párt klubja.

⁶⁷ KEMECHEY 1927, 228.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ GRATZ 1934, 405.

⁷⁰ Uo. 404.

nemzeti párti agrárius-konzervatív csoport álláspontját támogatta, beleegyezett Tisza István néhány kisebb kiigazításába, Szilágyit valamint Apponyiékot pedig rászorította a tulajdonképpen jelentéktelen változtatások elfogadására. További ellenkezés esetén Széll lemondással fenyegetőzött.⁷¹ Az 1899 utáni belpolitikai konszolidációt megteremtő, előzékeny modorú miniszterelnök ekkor még roppant népszerűségnek örvendett – a sajtó hasábjain, és nem utolsósorban a király szemeiben is. A népszerű kormányfő megbuktatásának ódiomát végül a párt egyik csoportja sem akarta magára vállalni.⁷²

Nagy nehezen létrejött tehát a megegyezés, és az ellentétek a képviselőházban már nem jelentek meg ilyen határozott formában. Azt, hogy egyrészt a kormánypárton belül, másrészt az ellenzékkel kialakult a konszenzus a törvényjavaslat fő irányelveiről, az is mutatja, hogy az évek óta oly hangosan követelt törvényjavaslat általános vitája mintegy két óra alatt lezajlott.⁷³ Másnap kezdődött a részletes vita, a törvényjavaslat szövegén azonban igazán jelentős változtatások nem történtek.⁷⁴ Mivel az új törvény egyértelműen az agrárius-konzervatív körök érdekei szerint jött létre, a merkantilista Tisza-csoport a megegyezés értelmében nagy önfegyelmet volt kénytelen gyakorolni a nyilvános vita során.⁷⁵

Az összeférhetlenségi törvény a Széll-kormány regnálásának egy tipikus epizódja volt, amikor a miniszterelnök – többé-kevésbé nyíltan – a kisebbségben lévő ellenzéki pártok (Katolikus Néppárt, Kossuth Ferenc, ill. Ugron Gábor 48-as pártja) támogatását élvezve kormányzott, míg a többségben lévő kormánypártnak legrégebbi és legerősebb csoportja – a két Tisza vezette merkantil liberálisok – kénytelenek voltak háttérbe húzódni, az ellentábor nem kis kárörömére. A 48-as párti vezér Kossuth Ferenc szájából kissé különösen hatnak az összeférhetlenségi törvényjavaslat általános vitájában el-

⁷¹ KEMECHEY 1927, 228.

⁷² SZALAI 2003, 35.

⁷³ SZABÓ 2003, 50.

⁷⁴ ZELLER 1930, 106; 115.

⁷⁵ SZABÓ 2003, 50.

mondott mondatok (főleg a 48-as párt korábbi és későbbi harciasságának tükrében): „*Elismeréssel adózom Széll Kálmán miniszterelnöknek azért, hogy az összeférhetlenségi törvényjavaslat szigorítását óhajtja, (Helyeslés a szélső baloldalon.) és a kormánypártban erősen megnyilatkozó ellenáramlat daczára is ebben a képviselőházban keresztül akarja vinni. Ennél komolyabb jelét sohasem adta annak, hogy erős, elhatározott szándéka a közélet betegségeit gyógyítani.*”⁷⁶

A Tisza-táborral szemben állók számítása csak részben vált be, mert az 1901 őszi választásokon a csoport több jelentős tagja nem indult (például Weisz Bernát, Chorin Ferenc, Tolnai Lajos, Arányi Miksa),⁷⁷ nem akarván elveszíteni a képviselő-ségnél sokkal jövedelmezőbb állásaikat. A választások után azonban továbbra is a Tisza-féle liberális csoport maradt a kormánypárt legnagyobb eleme. Széll maga is tökéletesen tisztában volt azzal, amire 1899-ben Tisza István felhívta a figyelmét – miszerint az ellenzékkel kötött paktum alapján végrehajtott hárszabály-revízió egyáltalán nem teszi lehetlenné az obstrukció kiújulását, ezért amíg csak lehetősége volt rá, mindent megtett annak érdekében, hogy az ellenzék ne haragítsa magára. Előbb-utóbb azonban szükségszerűen be kellett következnie ennek is. Közben a Tisza-csoportnak további fájó szúrásokot kellett kiállnia, például Széll hagyta, hogy Tisza Kálmánt, az öreg „generálist” az 1901-es választásokon ősi kerületében, Nagyváradon megverje a 48-as jelölt, és szégyenszemre csak a pótválasztáson, Abrudbányán sikerült mandátumot szereznie. A kudarc nagyon megviselte az agg Tiszát, aki hamarosan bekövetkező haláláig nem is ment el többé a Házba.⁷⁸

1902 őszére azonban a Széll-kormány a király és a katonai vezetők nyomására kénytelen volt betérjeszteni a véderő emeléséről szóló javaslatot, amire Széll törékeny parlamenti békéje kártyavárként omlott össze. A véderővitában korábbi szövet-

⁷⁶ Képviselőházi Napló 1896-1901. 1901. május 13. XXXVI. kötet, 9-10.

⁷⁷ SZABÓ 2003, 54., 57.

⁷⁸ KOZÁRI 2003, 537.

ségesei, az ellenzék és Apponyi – akit időközben a képviselőház elnökévé is megválasztatott – különösebb ingadozás nélkül elárulták. A Tisza-csoport pedig érthető módon nem sietett a segítségére. A helyzetét belátó Széll keserűen szűrte le a tanulságot, mondván „nem is fogok én soha többé az életben Apponyival politikát csinálni.”⁷⁹

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Magyar Országos Levéltár, K 27. Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek 1867-1944. (1900. november – 1901. szeptember.)

Az 1872. évi szeptember hó 1-jére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Napló. Budapest, 1872-1875.

Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Napló. Budapest, 1896-1901.

Szakirodalom

APPONYI 1926 = APPONYI Albert: Emlékirataim. Ötven év. I. köt. Ifjúkorom – Huszonöt és az ellenzéken. 3. kiadás, Budapest, 1926.

CIEGER 2011 = CIEGER András: Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon. Napvilág Kiadó, Budapest, 2011.

GRATZ 1934 = GRATZ Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története 1867-1918. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1934.

KATUS 2010 = KATUS László: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711-1914. 2. kiadás, Pécs, 2010.

KEMECHEY 1927 = KEMECHEY László: Széll Kálmán és gróf Tisza István első kormánya. In: Balla Antal (szerk.): A magyar országgyűlés története 1867-1927. Légrády Nyomda és Könyvkiadó Társaság, Budapest, 1927. 207-263. o.

⁷⁹ Széll szavait idézi: KRISTÓFFY 1928, 83. Kristóffy József Széll előadója volt a Belügyminisztériumban. (Kormányában Széll egyben belügyminiszter is volt.)

KOZÁRI 2003 = KOZÁRI Mónika: Tisza Kálmán és kormányzati rendszere. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003.

KOZÁRI 2009 = KOZÁRI Mónika: A dualizmus kora 1867-1914. Kossuth Kiadó, Budapest, 2009.

KRISTÓFFY 1928 = Kristóffy József: Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890-1926. Wodianer és Fiai Kiadóvállalat, Budapest, 1928.

MÁZI-PERES 2004 = MÁZI András - PERES Zsuzsa: A gazdasági összeférhetetlenség törvényi szabályozásának története. In: Soltész István (szerk.): A képviselők jogállása (2. rész). Kiadja a Parlamenti Módszertani Iroda. Budapest, 2004. 391-409. o.

MEZEY 2003 = MEZEY Barna (szerk.): Magyar alkotmánytörténet. 5. kiadás, Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

PAP 2004 = PAP András László: Összeférhetetlenség - A jogasztalánál. In: Soltész István (szerk.): A képviselők jogállása (2. rész). Kiadja a Parlamenti Módszertani Iroda. Budapest, 2004. 373-391. o.

S. HALÁSZ 1943 = S. HALÁSZ Teréz: Széll Kálmán. Budapest, 1943.

SZABÓ 2003 = SZABÓ Dániel: Ki maradhat a parlamentben? A képviselői összeférhetetlenség kérdése a dualizmus korában. Századvég, 2003/4. 35-58. o.

SZALAI 2003 = SZALAI Miklós: Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2003.

SZENTE 1996 = SZENTE Zoltán: A képviselői összeférhetetlenség szabályozása Magyarországon 1990-ig. In: Soltész István (szerk.): A képviselők jogállása (1. rész). Kiadja a Parlamenti Módszertani Iroda. Budapest, 1996. 272-293. o.

VIKÁR 1914 = VIKÁR Béla: A szabadelvűpárt története. In: Politikai Magyarország IV. köt. Anonymus Történelmi Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1914. 1-107. o.

ZELLER 1930 = ZELLER Árpád: Az országgyűlési képviselők összeférhetetlenségéről. A szerző saját kiadása. Budapest, 1930

AZ 1938–1939-ES NÉMET ANTARKTISZ- EXPEDÍCIÓ KATONAI VONATKOZÁSAI

Az 1938–1939-es német Antarktisz-expedíció viszonylag kevésbé ismert, ám több szempontból is különleges fejezete mind a sarkvidékkutatásnak, mind a hitleri – sőt, tágabb értelemben véve a két világháború közötti – Németország hatalmi-politikai törekvéseinek egyaránt. A III. Birodalom e kalandos dél-atlanti vállalkozása – amelynek folyamán a *Schwabenland* katapulthajó kutatócsoportja legnagyobbbrészt légi fényképezés segítségével mintegy 600 ezer km² kiterjedésű, javarészt ismeretlen szárazföldet derített fel a ny. h. 12° és k. h. 20° közötti területen – ugyanis jócskán túllépte egy hagyományos értelemben vett felfedezőút kereteit, s megszervezésének okai között igen komoly gazdasági, politikai és katonai megfontolások is szerepet játszottak. Ebből adódóan tágabb összefüggésrendszere is rendkívül szerteágazó: az Antarktisszal kapcsolatos területi igények, a környező vizeken zajló bálnavadászat kérdése, a nemzetközi reakciók, a német haditengerészeti politika szempontjai és a kutatási helyszínen végzett tudományos vizsgálatok mind fontos és egyben megkerülhetetlen elemeit képezik a témának. Habár a felsorolt tényezők sok esetben elválaszthatatlanul összefonódnak egymással, tanulmányomban ezúttal elsősorban a katonai vonatkozások bemutatására teszek kísérletet.

Előljáróban meg kell emlékezni az expedíció életre hívásának előzményeiről és körülményeiről, hiszen ezek rövid tárgyalása nélkül számos későbbi momentum csak nehezen válna értelmezhetővé. Németország a 20. század elején két komoly déli-sarkvidéki kutatóúttal is jelezte,¹ hogy egyáltalán nem

¹ Erich von Drygalski a *Gauss* vitorlással hajózott (1901–1903) az Antarktisz térségébe és az általa felfedezett területet, amely nagyjából a k. h. 87–91°

közömbös a dél-atlanti térségben rejlő lehetőségek iránt, kezdeti lendületét azonban kettétörte az elveszített első világháború, s a versailles-i szerződés 118–119. cikkelye alapján minden gyarmatáról és tengerentúli birtokáról kénytelen volt lemondani.² Egyebek mellett ez azt is jelentette, hogy az ország a jéggel borított kontinens meghódításáért vívott egyre hangsúlyosabb nemzetközi versenyfutásból mintegy tizenöt esztendőre kizárásra került. Megjegyzendő azonban, s később még elemzésre is kerül, hogy a tiltások és korlátozások ellenére Németország az atlanti vizeken már a weimari időszakban is – ügyelve arra, hogy a versailles-i béke paragrafusait formailag ne sértse meg, ám minden lehetséges módon megkerülje azokat – rendkívül aktívan tevékenykedett. Az Antarktisz irányába azonban csak Hitler hatalomra jutását követően, az 1930-as évek közepén fordult ismét a figyelme, ennek az új keletű érdeklődésnek a csúcspontját pedig az 1938–39-es Schwabenland-expedíció végrehajtása jelentette.

A vállalkozás ötletének megszületése elsősorban gazdasági tényezőkre vezethető vissza. Németország az 1930-as évek közepén a norvég bálnaolaj második legnagyobb felvásárlójának számított a piacon, s az olajimport egyre növekvő terheket

között feküdt, Kaiser-Wilhelm-II.-Land névre keresztelte. (MILLS 2003, 704.; BRUNK 1986, 9.) Wilhelm Filchner a *Deutschland* fedélzetén (1911–1912) vezetett expedíciót a jeges déli vizekre és a k. h. 77–78° között elterülő föld-sávnak a Prinzregent-Luitpold-Land nevet adta. (MILLS 2003, 229.; BRUNK 1986, 9.)

² 118. cikkely: „Németország lemond a jelen Szerződés által megállapított európai határain kívül fekvő területekre vonatkozó vagy azokkal kapcsolatos mindazokról a jogokról, igényekről és kiváltságokról, amelyek őt vagy szövetségeseit megillették, továbbá mindazokról a jogokról, igényekről és kiváltságokról, amelyek őt bármely címen a Szövetséges és Társult Hatalmakkal szemben megillették.” (NÉMETH – JUHÁSZ 2012, 66.) 119. cikkely: „Németország a Szövetséges és Társult Főhatalmak javára lemond tengerentúli birtokaira vonatkozó minden jogáról és igényéről.” (Uo.) A német kormány ugyan soha nem jelentett be hivatalos igényt a Drygalski és Filchner által tanulmányozott antarktisi régiókra, a szerződés azonban a jövőre nézve még ennek elméleti lehetőségét is kizárta.

rótt államháztartására.³ A problémát a III. Birodalom az önálló német bálnavadászat megszervezésével próbálta orvosolni, amelyben a kulcsszerepet Helmuth Wohlthat államtanácsos, gazdasági-pénzügyi szakember játszotta.⁴ Az erőfeszítések eredményeként a *Jan Wellem* gőzös nevével fémjelzett flotta már 1936 őszén az Antarktisz térségébe érkezett, s a II. világháború kitöréséig ezt követően minden szezomban felbukkan- tak német zászló alatt hajózó bálnavadász egységek a fagyos délszaki vizeken.⁵

Egy konkrét déli-sarkvidéki expedíció gondolata 1938 első felében fogalmazódott meg Wohlthat fejében, aki ekkor már az egyre komolyabb sikereket felmutató bálnavadászat folyama- tosságának és függetlenségének fenntartására tekintett priori- tásként. Úgy vélte, ezek az igények akkor biztosíthatóak a leghatékonyabban, ha Németország ismételten bekapcsolódik az Antarktisz gyarmatosításáért zajló küzdelembe, s egy felfe- dezőútra alapozott területi követelés révén jogilag is kisajátítja magának a déli kontinens egy adott szektorát – a környező óceáni vizekkel egyetemben. Az államtanácsos előzetes elkép- zeléseit bemutatta a *Vierjahresplan*⁶ végrehajtásával megbízott Hermann Göringnek, aki jóváhagyta a merész tervet, s 1938. május 9-én kiadta az utasítást a küldetés előkészítésére.⁷

³ Az 1934/35-ös bálnavadászati szezomban egy tonna halolaj felvásárlási ára 10 font sterlinget tett ki, ami a következő esztendőre a duplájára emelkedett. LÜDECKE 2003, 75.

⁴ Wohlthat állami tisztviselőként 1933–1934 között a tejtermékekkel, olajjal és zsiradékokkal foglalkozó hivatal (*Reichsstelle für Milcherzeugnisse, Öle und Fett*) első embereként tevékenykedett, majd Hjalmar Schacht alárendeltségében a Birodalmi Gazdasági Minisztérium (*Reichswirtschaftsministerium*) devizaügye- kért felelős vezetőjének nevezték ki. Ezt követően az ún. „négyéves terv” gazdasági vonalának végrehajtását segítette, s fő céljának a dél-atlanti német bálnavadászat megszervezését és a norvég bálnaolaj importjától való függő- ség jelentős csökkentését tekintette. LÜDECKE 2003, 75–76.

⁵ LÜDECKE – SUMMERHAYES 2012, 14–15.

⁶ A Németország háborúra való felkészítését gazdaságilag és katonailag előkészítő – ekkor már második – „négyéves terv” elnevezése.

⁷ LÜDECKE – SUMMERHAYES 2012, 18.

A bálnavadászattal kapcsolatos német politikát még hosszasan lehetne ecsetelni, ehelyütt azonban inkább arra szorítkoznék, hogy a bálnaolaj korabeli felhasználásának két különböző aspektusára hívjam fel a figyelmet. Az expedíció visszatérését követően megjelent hivatalos publikációk a kutatóút tudományos sikereinek méltatása mellett szinte minden esetben hangsúlyozzák, hogy a vállalkozás alapvető célja a német lakosság olajjal, zsírral és tejtermékekkel történő ellátása javításához szükséges alapanyagok költséghatékony beszerzésének távlati biztosítása volt. „Az Antarktison található új nyersanyagforrások biztosításának óhajával kapcsolatban felmerültek olyan gondolatok is, hogy ott a német bálnavadászok számára egy támaszpontot [kellene] létesíteni. Azoknak a norvég bálnavadászoknak, akik az Antarktisz azon területén belül folytatnak bálnavadászatot, amelyre Nagy-Britannia kiterjesztette jogigényét, tevékenységük után [...] adót kell fizetniük”⁸ – közli Helmuth Wohlthat *Die Deutsche Antarktische Expedition 1938/39* cím alatt megjelent cikkében, amelyben a közvéleményt tájékoztatta a küldetés eredményeiről. A bálnából származó zsír és olaj valóban nem elhanyagolható tényező a lakossági felhasználás szempontjából. Meg kell azonban állapítani azt is, hogy „a bálnaolaj kinyerése nem csak a margarinkészítésben és a szappaniparban játszik fontos szerepet, hanem az egyik legfontosabb összetevője volt a glicerin előállításának, ami a robbanóanyag-gyártáshoz szükségeltett...”⁹

Lényeges információ, hogy az expedíciót kifejezetten a *Vierjahresplan* keretei között szervezték meg és hajtották végre, amelynek két fő és egymástól elválaszthatatlan feladata volt: a német gazdaság és hadsereg felkészítése a háborúra.¹⁰ „[Gö-

⁸ WOHLTHAT 1939, 613.

⁹ LÜDECKE 2003, 76.

¹⁰ A dél-atlanti küldetést a németek a kezdetektől fogva tudományos kutatóútként aposztrofálták, majd a sikeres végrehajtást követően a közvélemény irányába hangsúlyozták a gazdasági-élelmiszeripari vonatkozásokat is. A *Schwabenland* 1938. december 17-én futott ki Hamburg kikötőjéből és 1939. április 11-én érkezett vissza Cuxhavenbe. Habár a háború kitörésének pontos dátumát az induláskor még nem lehetett tudni, több mint valószínű, hogy 1938 végén, az egyre puszkaporosabb európai levegőben pusztán tudományos

ring] *Miniszterelnök Úr a Führer új utasításai alapján kifejtette a gazdasági mobilizációs munkálatok végrehajtásának alapszempontjait...*¹¹ – írja egy 1938. július 16-i karinhalli megbeszéléstről készült jegyzőkönyv, amelynek egy másik leirata egyebek mellett azt is tartalmazza, hogy „a VJP korábbi eredményei a háború szempontjából fontos területeken a nagy széttagoltság okán nem kielégítőek. Hatásköri viták következményeként a lőporok és a robbanóanyagok területén katasztrofális a helyzet. A VJP legszigorúbb összefoglalása szükséges a következő termelési területek számára: a) lőporok és robbanóanyagok b) üzemanyagok c) alumínium d) műgumi e) ércellátás.”¹² Mindezek ismeretében talán nem alaptalan a feltételezés, hogy a dél-atlanti német bálnavadászat érdekeinek megvédelmzésére kiküldött expedíció legalább annyira szolgált hadianyag-előállítási, mint népességélelmezési célokat.¹³

A felfedezőút alapját a fentebb vázolt Wohlthat-féle koncepció képezte – ez már csak azért is így kellett, hogy legyen, mert ő volt „...az expedíció szellemi atyja és egészen a befejezéséig patrónusa is.”¹⁴ Miután azonban az ötlet a legmagasabb szinten is támogatásra talált, a tervet egyéb szempontok alapján is kiegészítették. Az előzetes nemzetközi bonyodalmak elkerülése végett a német kormány megpróbálta titokban tartani a valódi célt, s úgy tett, mintha egy arktiszi kutatóexpedíció

kutatás céljából nem szerveztek volna meg egy – kifejezetten költséges – antarktisi expedíciót.

¹¹ BAMA RW 19/1831a, 174.

¹² BAMA RW 19/1831b, 221.

¹³ A bálnaolaj katonai célú felhasználása természetesen nem német sajátosság volt és nem is képezett hétepcsétes titkot. Németország számára ebben az időszakban a fő problémát az elfogadható áron való beszerzése jelentette. Abban, hogy a III. Birodalom ilyen energiával fordult az Antarktisz irányába, nagy szerepe volt a norvég bálnavadászhajó-tulajdonosok 1935-ös kollektív fellépésének, amikor gyakorlatilag egységesen a duplájára emelték a bálnaolaj felvásárlási árát, ami igen súlyos csapást jelentett a német költségvetés számára. (LÜDECKE – SUMMERHAYES 2012, 13.)

¹⁴ HERRMANN 1941, 8. Ernst Herrmann geográfus az expedíció részvevőjeként utóbbi könyvben örökítette meg a kutatóút szűkebb – és a közvélemény számára is publikus – történetét.

megszervezésébe fogott volna.¹⁵ A küldetés élére a sarkvidéki tapasztalatokkal rendelkező Alfred Ritscher kapitányt állították, végrehajtására a *Schwabenland* katapulthajót jelölték ki, s rendkívül nagy gonddal válogatták ki a tudományos stáb tagjait is. A szó szoros értelmében a résztvevők nem minősültek katonai személyeknek, és a *Schwabenland* sem hadihajó volt. Ha azonban tüzetesebben megvizsgáljuk ezt a kérdést, sokkal árnyaltabb képet kaphatunk arról, hogy pontosan kik és milyen eszközökkel felszerelve hajóztak a messzi déli vizekre. Nyugodtan kijelenthető, hogy Ritscher volt a legalkalmasabb személy Németországban egy ilyen jellegű feladat levezénylésére: hajóskapitányként 1912-ben az ún. Schröder-Stranz-expedíció keretében megjárta az északi sarkkörön túl elterülő Spitzbergákat,¹⁶ az első világháborúban a német haditengerészeti légiőr kötelékében harcolt Flandriában,¹⁷ az 1930-as évek közepétől kezdve pedig az *Oberkommando der Kriegsmarine* tanácsadójaként tevékenykedett.¹⁸ A kapitányt Fritz Conrad későbbi ellentengernagy, az OKM meteorológiai figyelőszolgálatának vezetője kérte fel a kényes vállalkozás vezetésére.¹⁹

Egy 1938 novemberében készült titkos irat egyértelműen nevesíti az OKM küldötteit a fedélzeten helyet foglaló tudósok között.²⁰ Dr. Herbert Regula meteorológus a *Kriegsmarine* fennhatósága alá tartozó *Deutsche Seewarte* (Német Tengerkutató Intézet) képviselőjében volt jelen, Karl-Heinz Paulsen

¹⁵ LÜDECKE – SUMMERHAYES 2012, 24. Német részről valószínűsítették, hogy az előkészületek, bármennyire is megpróbálják leplezni azokat, nem fogják elkerülni sem Nagy-Britannia, sem Norvégia figyelmét, ezért inkább megpróbálták az utolsó pillanatig félrevezetni őket.

¹⁶ GEORGI 1962, 125.

¹⁷ BAMA MSG 225/137. Alfred Ritscher.

¹⁸ GEORGI 1962, 126. Ritscher egyedülálló hozzáértése – egy személyben volt hajóskapitány és pilóta, továbbá az Arktiszon is járt a déli-sarkvidékihez hasonló körülmények között –, tapasztalata és tekintélye az expedíció sikerének egyik kulcsát jelentette.

¹⁹ LÜDECKE – SUMMERHAYES 2012, 30.

²⁰ LÜDECKE 2003, 78. A szerző irodalomjegyzékében egy 1938. november 3-án kelt OKM-iratra hivatkozik, s annak tartalmát idézi a műben.

oceanográfust és Leo Gburek geofizikust pedig szintén a haditengerészet munkatársai között tüntetik fel a dokumentumban. Mindemellett a *Reichsamt für Wetterdienst* (Birodalmi Meteorológiai Hivatal) alkalmazottjaként Heinz Lange meteorológus és asszisztense, Walter Krüger is részt vett az utazásban.²¹ Látható tehát, hogy olyan küldetésről beszélünk, amelyre a fegyveres erők – különösen a haditengerészet – komoly befolyást gyakoroltak, s legképzettebb – látszólag civil – munkatársaikat küldték a tudományos feladatok elvégzésére. A kutatási eredmények publikus részei 1942-ben könyv formájában is kiadásra kerültek, s ennek bevezetésében Alfred Ritscher részletesen leírja, hogy az expedíciónak a hivatalos álláspont szerint geográfiai, oceanográfiai, meteorológiai, geofizikai, biológiai és nautikai vizsgálatokat kellett végrehajtania a kijelölt helyszínen.²² Szükségtelen különösebben hangsúlyozni, hogy az ilyen jellegű tudományos munkálatok eredményeinek későbbi felhasználási módja elsősorban szándék kérdése: polgári és katonai igények kielégítésére egyaránt alkalmasak lehetnek.

Hasonlóképpen érdekes a *Schwabenland* katapulthajó szerepe is a történetben. Az eredetileg *Schwarzenfels* néven 1925-ben vízrebocsátott teherhajót 1934-ben átépítették és repülőgépek indítására alkalmas katapultszerkezettel látták el.²³ A

²¹ Uo. 221. A *Reichsamt für Wetterdienst* a *Reichsluftfahrtministerium* (Birodalmi Légiközlekedési Minisztérium) alárendeltségébe tartozott, amely felett a *Luftwaffe* gyakorolt jelentős befolyást.

²² RITSCHER 1942, 2. Szervesen a témához kapcsolódik, hogy az expedíció egyik legfontosabb feladata egy részletes és rendkívül pontos áttekintési térkép („Übersichtskarte”) elkészítése volt légi fényképezés segítségével. Németország egy várható nemzetközi jogi vitában ezt akarta felhasználni annak bizonyítására, hogy a térségben korábban járt norvég hajóskapitányok számos földrajzi objektumot pontatlanul tüntettek fel saját térképeiken, vagy éppen nem is látták őket. Ez pedig gyengíthetett volna a körzetre formált norvég jogigények erősségén.

²³ A német szakterminológia ezekre a hajókra a „Schleuderschiff” megnevezést alkalmazza. Mindössze négyet állítottak rendszerbe belőlük: *Westfalen*, *Schwabenland*, *Ostmark* és *Friesenland* néven. Meg kell jegyezni, hogy korábban néhány másik hajót is felszereltek repülőgépek levegőbe juttatására alkalmas kilövőszerkezettel, s eredetileg ezeket hívták katapulthajóknak

Lufthansa tulajdonába tartozó tengerjárót a németek ezt követően postaszolgálati feladatok ellátására használták Európa és az amerikai kontinens között. A *Schwabenland* azonban nem küldeményeket szállított, hanem az Atlanti-óceán vizein cirkálva úszó légitámaszpontként postarepülőgépeket – hidrolánokat – vett a fedélzetére, amelyeket az üzemanyag-feltöltést követően továbbindított dél-amerikai, vagy afrikai leszállóbázisaik felé.²⁴

Németország egy ilyen „szöcskeugrás” segítségével képesé vált rendkívül gyors és állandó légi összeköttetést létesíteni az Újvilággal, ami a korszak technikai körülményei között egyedülálló teljesítménynek számított. „Az I. világháború után a technikailag élen járó német repülőgépipar vezető személyiségeinek ambíciói által vezérelve új kül- és hatalompolitikai szempontként jelenhetett meg már az 1920-as évek első felében Berlin vesztes háború utáni (presztízs- és reváns-) törekvéseiben egy soha korábban nem ismert hatalmi státusz, a „légiforgalmi nagyhatalom” (*Luftverkehrsgrossmacht*) pozíciójának elérése.”²⁵ A transzatlanti postaszolgálat ügye az egyik jellemző példa, amellyel Berlin a versailles-i szerződés rendelkezéseit igyekezett polgári céllal meghirdetett technikai fejlesztésekkel kijátszani az 1920-as és az 1930-as években. Nem véletlen, hogy 1938-ban a németek az ebben nagy szerepet játszó és kipróbált katapulthajóik egyikét küldték az Antarktisz-expedíció végrehajtására is – már csak azért is, mert az elsődleges fontosságúnak számító légi fényképezés megvalósításához pontosan egy ilyen eszközre volt szükségük.²⁶ A

(„Katapultschiff”). A technikai fejlesztések következtében azonban 1931-től változott a hivatalos szaknyelvi formula. A „Schleuderschiff” kifejezés tulajdonképpen a fejlettebb technológiával felszerelt, fentebb feltüntetett négy katapulthajót jelöli. HORMANN 2007, 93.

²⁴ FISCHER 2002, 127 A szerző leírása az adott helyen a *Westfalen* katapulthajóról szól, azonban a postaszolgálati feladatok végrehajtásával kapcsolatban ugyanazokat a módszereket alkalmazta mind a négy „Schleuderschiff”.

²⁵ FISCHER 2003, 93-94.

²⁶ A *Schwabenland* két Dornier-10t-Wal típusú hidrolán szállított magával a dél-atlanti vizekre, amelyek segítségével a légi fényképezést végül sikeresen el is végezték. (LÜDECKE 2003, 78.) Az indulás előtt a katapulthajót ismételen átépítették, hogy képes legyen az antarktisi körülmények közötti műkö-

Schwabenland tehát hivatalosan nem a haditengerészet állományába tartozott, ám speciális képességei folytán képes volt katonai jellegű feladatok ellátására is.²⁷

Első pillantásra meglepőnek tűnhet, de az akció legkézzelfoghatóbb – és a végrehajtása idején leginkább titkolt – katonai vonatkozását nem az Antarktisz, hanem sokkal inkább a brazil partok környékén kell keresni. A haditengerészet főparancsnoksága ugyanis 1938. november 21-én elrendelte, hogy a *Schwabenland* a dél-atlanti feladatok ellátását követően a visszaúton tegyen egy kitérőt Dél-Amerika irányába, s vizsgálja meg a d. sz. 20° és a ny. h. 29–30° között fekvő Trinidadé és Martim Vaz elnevezésű apró szigeteket a következő szempontok alapján: „1. Vannak-e a szigeteknél üzemanyag-felvételhez, segédcirkálók felszereléséhez és ezekhez hasonló katonai tevékenységek [elvégzéséhez] elégséges védelmet biztosító horgonyzóhelyek? 2. A szigetek tartósan vagy ideiglenesen lakottak-e? 3. Találhatók-e a szigetek bármelyikén híradástechnikai jellegű berendezések? 4. Fennáll-e a lehetőség a szigetek friss víz pótlásának? 5. Amennyiben szükséges, a szigetek növény- és állatvilága alkalmas-e élelempótlás céljára, például tengeralattjárók [legénysége] számára? 6. Alkalmadtán lehetséges-e a szigeteket járművekkel bármilyen módon át-szelni? Amennyiben igen, milyen értelemben?”²⁸

Ritscher expedícióvezető és Ernst Herrmann geográfus – akik a két későbbi, nagy terjedelmű publikációt kiadták a kutatóúttal kapcsolatban – visszaérkezésüket követően feltették a kérdést az OKM illetékesei számára, hogy a Trinidadé-on történt partraszállást megjeleníthetik-e műveikben: a válasz természetesen határozott nem volt. Mindössze arra kaptak enge-

désre. A repülőgépeket felszálláskor egy sínszerkezettel összekötött gőzkatapult jutatta a levegőbe; visszaérkezésük a vízre szálltak le és egy emelődaru segítségével helyezték őket ismét a fedélzetre.

²⁷ A hajó egyébiránt 1939 őszétől a háborúban – a *Luftwaffe* kötelékében – partmenti felderítést végzett és figyelőszolgálatot látott el. BAMA RM 118/46. 30.

²⁸ LÜDECKE 2003, 81.

délyt, hogy a szigetek melletti rövid megállást említés szintjén közöljék.²⁹

A *Schwabenland* felbukkanása a körzetben egyébként azért nem volt eredendően gyanúsnak tekinthető, mert korábbi postaszolgálati útjai révén már számos alkalommal járt a térségben. Levéltári dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy a délatlanti német tevékenységet élénk figyelemmel követő külföldi kormányok – Norvégia, Nagy-Britannia, de a Déli-sarkvidéken jelentős érdekeltségekkel rendelkező Ausztrália is – sokkal inkább az antarktisi vonatkozásokra koncentráltak. A berlini brit nagykövetség egy 1939. május 9-én kelt iratában csatolja a *Kölnische Zeitung* hasábjain az expedícióról négy nappal korábban megjelent német beszámoló fordítását Ófelsége Külügyi Hivatalának titkársága számára, s ebben egy kézzel írott lapszéli kommentár utal rá, hogy az angolok is úgy gondolták: a *Schwabenland* legfőbb feladata az Antarktiszra vonatkozó német jogigények megteremtése volt.³⁰ Ebben tulajdonképpen nem is tévedtek, azonban úgy

²⁹ LÜDECKE – SUMMERHAYES 2012, 78. Martin Vaz szigetén végül idő- és felszerelésihiány miatt nem történt partraszállás, ráadásul a Trinitade-on végrehajtott művelet is rendkívül problémás és meglehetősen sikertelen volt. A kiküldött tudósok csónakja hajótörést szenvedett, s mire nagy nehezen partot értek, felszerelésük teljesen elázott, ezért nem tudtak fotókat készíteni a terület belsejéről. Ritscher utóbb elküldte jelentését a *Kriegsmarine* számára és egyebek mellett beszámolt róla, hogy a szigetet „meredek sziklák; 600 méter magas hegyek; kicsi, ám meredek szurdokok” jellemzik, élelmet pedig bőségesen lehet találni rajta. A kikötésre leginkább alkalmas partszakasz pedig a Boat Harbour nevű helyen található. LÜDECKE – SUMMERHAYES 2012, 76–77.

³⁰ TNA CO 78/211/2. „Érdekfeszítő tudományos megfigyeléseken kívül, ennek a felfedezésnek a felhasználását hatalmas érdeklődés fogja övezni. A körzet feltérképezése sokkal pontosabb, mint bármely másik országé, amely követeléseket fogalmaz meg az Antarktisz irányába. Az expedíció büszke arra, hogy hozzájárulhatott ahhoz, hogy Németországgal konzultálni kell az Antarktisz szuverenitását illetően” – szerepel a *Kölnische Zeitung* vonatkozó hírrészletének fordítása az iratban, amelyhez egy brit illetékes a következő megjegyzést fűzte: „Elképzelhetőnek tartom, hogy ez a legfőbb cél.” Hozzá kell tenni, hogy a német kormány végül mégsem jelentett be hivatalos jogigényt az expedíció által Neu-Schwabenland névre keresztelt körzetre – azonban kvázi területi követelésről nyugodtan beszélhetünk. Annál inkább tett viszont nyilatkozatot Norvégia, amely 1939. január 14-én – néhány nappal azelőtt, hogy a *Schwabenland* a kutatási helyszínre érkezett

tűnik, hogy a katapulthajó tevékenysége a kis brazil szigetek körül ekkor nem keltette fel különösebben a figyelmüket.

Ha a két világháború közötti német flottapolitika szemszögéből vizsgáljuk az expedíció tágabb vonatkozásait, akkor az *Oberkommando der Kriegsmarine* ilyen jellegű beavatkozása a folyamatba egyáltalán nem tűnik meglepőnek. Az események ugyanis alapvetően beleillenek az 1920-as és az 1930-as években az Atlanti-óceán minél teljesebb feltérképezéséért folytatott német kutatási tevékenység irányvonalába, amely a kezdetektől fogva kitörési pontot jelentett Németország számára, a revánspolitika részét képezte és egyben a következő nagy összecsapásra való felkészülést is szolgálta – már jóval Hitler hatalomra kerülését megelőzően. Az elvesztett első világháború tanulságai a német haditengerészeti vezetést korábbi koncepcióinak átgondolására készítették, amelyben nagy szerepet játszottak a versailles-i szerződés kényszerítő rendelkezései is, amelyek szigorú betart(at)ása nyilvánvalóan tehetetlenségre kárhóztatta volna flottájukat egy esetleges újabb konfliktusban bármelyik győztes nagyhatalom tengeri hadereje ellen.³¹

volna –, egy királyi dekrétum formájában – saját, korábbi felfedezéseire hivatkozva – Dronning Maud Land néven annektálta a ny. h. 20° és a k. h. 45° közötti területet – amely teljes egészében magába foglalta (a nem sokkal később „megszülető”) Neu-Schwabenlandot és a brit, valamint az ausztrál antarktisi szektor között elterülő, mintegy 2,7 millió km² kiterjedésű szárazföldet. A határozott norvég lépés bizonyos szempontból megzavarta a német terveket. (Németország az 1938/39-es expedíciót inkább előkészítő jellegűnek szánta, amelyet további kutatóutak követtek volna a következő években.) Nagy-Britannia, Ausztrália, Új-Zéland és Franciaország később érvényesnek ismerte el a norvég annexiót, mielőtt azonban az ügy valamiféle nemzetközi fórumon folytatódott volna, kitört a II. világháború, s a kérdés jogi vonatkozásai lekerültek a napirendről. LÜDECKE – SUMMERHAYES 2012, 50–51.; 87.

³¹ A versailles-i szerződésben „a legyőzött Németországnak megtiltották, hogy [...] tengeralattjárókat építsen. Felszíni hadiflottája csak hat csatahajóból (két további tartalékként engedélyeztek), hat cirkálóból (további kettő tartalék), tizenkét romból és tizenkét torpedónaszádból állhatott (továbbá 2-2 tartalékból) állhatott. Az összes többi hadihajóját, amellyel Németország a háború végén rendelkezett, azonnal át kellett adnia a győzteseknek, vagy pedig meg kellett semmisítenie.” FISCHER 2002, 110.

Erich Raeder admirális, aki 1928-tól a *Reichs-*, majd később a *Kriegsmarine* legfelsőbb vezetőjeként tevékenykedett, már 1920–1922 között megfogalmazta a haditengerészet új stratégiájával kapcsolatos téziseit, amelyek utóbb jelentős mértékben beépültek főparancsnoki elképzeléseibe is.³² Raeder – aki az ún. „*nagy csatahajóflotta kontra cirkálóflotta*”³³ korabeli vitájában a két flottatípus egymást segítő és kiegészítő megvalósítása mellett érvelt – témánk szempontjából két legfontosabb megállapítása abból állt, hogy a következő nagy konfrontációban „*a kereskedelmi háború folytatásának lényege nemcsak az ellenséges hatalom gazdaságának, pontosabban hajóállományának elsüllyesztése, hanem tengeri útvonalainak állandó veszélyeztetése, nyugtalanítása, kikényszerítése ezzel az ellenfél tengeri erőinek diverzióját, hadiflottája diszlokációjának megváltoztatását*”³⁴, ill., hogy „*a német haditengerészeti vezetés nem korlátozhatja magát az Északi- és Keleti-tengerre, hanem a távoli óceáni térségeket is ki kell jelölni operációs bázisként, ahol a tengeri forgalom veszélyeztetésével jelentős eredményeket tudnak elérni...*”³⁵

Németország korlátozott lehetőségei ellenére is mindent megtett azért, hogy elméletben és gyakorlatban is felkészítse haditengerészetének állományát arra az időszakra, amikor ismét beindíthatja hadihajóinak tömeges gyártását. Ebből kifolyólag néhány megmaradt cirkálóját, valamint kutatóhajókat irányított elsősorban az atlanti-, de akár a csendes-óceáni vizekre is, hogy kiképzési és tudományos feladatokat végezzenek.³⁶ Ezek közül az 1938–1939-es Schwabenland-expedíció

³² Uo. 91. o.

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo., ill. FISCHER 2004, 255. Az első világháborút követő német haditengerészeti elgondolásokkal, a cirkálóháború elméletével és gyakorlatával, valamint a korábbi Tirpitz-doktrína kritikájával kapcsolatban teljes részletességgel szolgál az itt feltüntetett két Fischer Ferenc-féle munka, melyből utóbbi a szerző akadémiai doktori disszertációja vonatkozó fejezeteinek német nyelvű kiadása.

³⁶ A német cirkálók és kutatóhajók részletes tevékenységének elemzése megtalálható Fischer Ferenc „*A háború utáni háború*” címet viselő akadémiai doktori disszertációjának (FISCHER 2002) vonatkozó fejezeteiben.

szempontjából különösen érdekes a *Meteor* kutatóhajó 1925–1927-es útja, amely akkor elsősorban a postaszolgálati légi útvonalak kiépítéséhez gyűjtött információkat az Atlanti-óceán légköri viszonyainak vizsgálata révén. „A szisztematikusan meteorológiai megfigyelések érdekében több mint két éven keresztül napi három alkalommal [...] légnyomást, hőmérsékletet, a levegő páratartalmát, vízhőmérsékletet, a felhőalakzat formáját és kiterjedését, szélirányt, szélereősséget, az óceáni hullámmzás erősségét [...] és sok egyéb más adatot vizsgáltak speciális berendezésekkel.”³⁷ Sárkányrepülőök alkalmazásával „3000 m-ig terjedő légköri rétegek vizsgálatát hajtották végre igen alaposan”,³⁸ míg „pilótaballonok feleresztésével a magas légköri atmoszférában, az akár 20 km-es magasság meteorológiai viszonyairól nyertek adatokat.”³⁹

Ha ezt összevetjük a *Schwabenland* antarktisi útján végzett tudományos tevékenységgel, számos hasonlóságot tapasztalhatunk. A katapulthajón Herbert Regula és Heinz Lange meteorológusok végezték a légköri méréseket, akik naponta többször hidrogénnel töltött ballonokat eresztettek a levegőbe.⁴⁰ Fő feladatuk az volt, hogy a klimatológiai vizsgálatok révén elegendő légköri adatot szerezzenek a *Schwabenland* által bejárt területek időjárásai viszonyairól, különösképpen a repülőgépekkel való közlekedés szempontjából.⁴¹ Majdnem pontosan ugyanazokat a vizsgálatokat hajtották végre, mint korábban a *Meteor-expedíció* tagjai, kiterjesztve a kutatást az Antark-

³⁷ FISCHER 2002, 150.

³⁸ Uo. 148.

³⁹ Uo.

⁴⁰ LÜDECKE – SUMMERHAYES 2012, 162.; BRÖNNIMANN 2011, 267–268. Vizsgálataikat a kutatók kétféle módszerrel hajtották végre. Egyrészt alkalmazták a korban legmodernebbnek számító rádiószonda-technológiát: a hidrogénballonok aljára egy rádióadót szereltek fel, amely a léggömb repülése alatt folyamatosan közvetítette az információkat a fogadóállomás irányába. (A *Meteor* 1925–1927-es útja során ez a módszer még nem létezett. Heinz Lange két típust, ún. Lang- és Marine-szondákat használt.) Másrészt indítottak rádiókészülék nélküli hidrogénballonokat is, amelyek segítségével főként a szél erősségét és irányát elemezték magas légköri körülmények között. LÜDECKE – SUMMERHAYES 2012, 161., 167.

⁴¹ Uo. 161–162.

tisz térségére is, ahol egyebek mellett a tropopauza magasságának változásait is igyekeztek feltérképezni.⁴²

Zárszóként pedig érdemes egy pillantást vetni a II. világháború alatt folytatott német tengeri kereskedelmi háború idevágó vonatkozásaira is. Az Antarktisz szoros vonzáskörzetébe tartozó óceáni területek nem tartoztak a hagyományos értelemben vett kereskedelmi útvonalak közé, mégis beleillettek a fentebb már említett cirkálóháborúnak az ellenséges – brit – erők megosztására irányuló koncepciójába. A *Kriegsmarine* vezetése az Antarktisz környéki dél-atlanti vizekkel (tartalék) hadműveleti területként számolt és a háború első felében több *Hilfskreuzer*t, azaz katonai célokra átalakított és felfegyverzett – eredetileg kereskedelmi hajóként funkcionáló – segédcirkálót is a körzetbe irányított azzal a feladattal, hogy fogják el, vagy küldjék a tenger mélyére az ott tevékenykedő brit és norvég bálnavadászhajókat.⁴³ „Jelenleg a következő segédcirkálók találhatóak külhoni vizeken [...] Schiff 33: az indiai-óceáni hadműveleti területen a k. h. 80°-ától keletre, a decembertől márciusig tartó bálnavadászati idény alatt kiegészítve az Antarktisszal [...] Schiff 45: az ausztráliai térség hadműveleti területén [...] a decembertől márciusig tartó bálnavadászati idény alatt kiegészítve az Antarktisszal”⁴⁴ – tájékoztatta a *Kormoran* segédcirkáló pa-

⁴² Uo. 162.

⁴³ Németország tisztában volt vele, hogy a háború kitörése esetén a brit tengeri fölény miatt saját dél-atlanti bálnavadászajóit nem lesz képes megvédelmezni, az ellenség bálnavadászati tevékenységének veszélyeztetéséről azonban nem mondott le. „Egy norvég flotta bálnavadászatra történő kiküldése álcázott német részvétellel kivitelezhetetlennek tartott, mivel annak eredménye kétségtelenül az lenne, hogy a visszaúton az angolok kezére jutnának” – jegyzi meg egy 1939. okt. 14-én készült német dokumentum, amely a tengeri kereskedelmi háború és a bálnavadászat kérdéseivel foglalkozó megbeszélések eredményeit tartalmazza. (BAMA RW 19/1556a, 297.) Ugyanebből az aktakötegből megállapítható az is, hogy a németek hírszerzési jelentések révén figyelemmel követték a brit és a norvég bálnavadászajók tartózkodási helyét és átfogó listát vezettek róluk, amelyben feltüntették műszaki adataikat és a tulajdonosaikról, valamint korábbi tevékenységükről szerzett információkat is. (BAMA RM 19/1556b, 4-7.)

⁴⁴ BAMA RM 100/138. A „Schiff 33” a *Pinguin*, a „Schiff 45” a *Komet* segédcirkálót jelöli.

rancsnokát az OKM egy 1940. október 24-én kiadott hadműveleti utasításban.

Komoly sikert ezen a téren a *Pinguin* nevű *Hilfskreuzer* kapitánya, Ernst-Felix Krüder ért el, amikor 1941 januárjában egy komplett norvég bálnavadász-flottillára csapott le az antarktiszi vizeken és az elfogott hajókat Franciaország partjai felé irányította vissza.⁴⁵ Nagy-Britannia nem alaptalanul aggódott amiatt, hogy Németország esetleg titokban utánpótlási bázist létesít az Antarktison, vagy a hozzá közel eső szigetek egyiken, netalán a Tűzföld valamely lakatlan részén.⁴⁶ A félelem jogos volt, még akkor is, ha minden egyéb későbbi híreszteléssel ellentétben egy ilyen katonai támaszpont létesítése végül valószínűleg nem történt meg.⁴⁷ Azonban a német hadihajók ilyen és ehhez hasonló, a fő hadszínterektől távol eső, az ellenség megosztására irányuló akciói tulajdonképpen az 1920-as években újragondolt haditengerészeti doktrína gyakorlati megvalósításának egy-egy elemét képezték. Az 1938/39-es Schwabenland-expedíció – számos egyéb, ehelyütt nem tárgyalt vonatkozása mellett – többek között az erre való felkészülés egyik utolsó, háború előtti állomását is jelentette.

⁴⁵ A *Pinguin* az *Ole Wegger* és a *Pelagos* bálnafeldolgozókat, valamint a *Solglint* ellátóhajót fogta el kísérőhajóikkal együtt. Krüder kapitány tervbe vette, hogy megtámadja a körzetben tevékenykedő brit bálnavadászokat is, miután azonban az előző eseményeket követően számítani lehetett angol hadihajók felbukkanására a térségben, erre végül nem került sor. BAMA RM 100/3. 107-137.

⁴⁶ SUMMERHAYES 2007, 2-3.

⁴⁷ Egy Neu-Schwabenland területén létrehozott állítólagos német bázisról és az ott folytatott katonai tevékenységről mind a mai napig számos legenda kering. Különbséget kell azonban tenni a szándék és a valóság között. Egy utánpótlási bázis létrehozása a térségben valóban illeszkedett volna a német haditengerészeti elképzelések közé. Arra azonban, hogy az 1938-39-es események alkalmával ilyesmi szinte bizonyosan nem történt, a következő évre tervezett – és a háború miatt végül leállított – 1939-40-es expedíció előkészületeinek levéltári anyaga szolgáltat indirekt módon bizonyítékot, ahol nem kerül említésre semmiféle bázis létezése. A Helmuth Wohlthat által szignózott dokumentummal kapcsolatban érdemes azt is megemlíteni, hogy címzettjei között az OKM képviselőjében a fentebb már említett Conrad ellentengernagy is szerepel. BABL R 2/18372.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

BABL R 2/18372 = Verschiedene geheime Angelegenheiten des Ernährungswesens. Band 1. Richtlinien für die Vorbereitungen und Durchführung der Deutschen Antarktisexpedition, 1939–40. Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde, BABL R 2/18372

BAMA MSG 225/137 Alfred Ritscher = Geschichte, Organisation und Stellenbesetzung der Marine vom 17. bis zum 20. Jahrhundert. Buchstaben Ra–Rop. Bundesarchiv–Militärarchiv, Freiburg, MSG 225/137. (Alfred Ritscher.)

BAMA RM 100/3 = Kriegstagebuch des Hilfskreuzers „Schiff 33“ („Pinguin“) vom: 19. September 1940 bis 24. Januar 1941. Band 3. Bundesarchiv–Militärarchiv, Freiburg RM 100/3.

BAMA RM 100/138 = Operationsbefehl vom 24. Oktober 1940 für den Hilfskreuzer „Schiff 41“ („Kormoran“). Vom: 24. Oktober 1940 bis: 5. November 1940. Geheime Kommandosache! Vom Chef der Seekriegsleitung zu vollziehen. Berlin, den 24. 10.1940. 1.Skl. I op. 2408/40 g.Kds. Bundesarchiv–Militärarchiv, Freiburg, RM 100/138.

BAMA RM 118/46 = Kriegstagebuch der Küstenaufklärungsstaffel 2/406. Bundesarchiv–Militärarchiv, Freiburg, RM 118/46.

BAMA RW 19/1556a = Handelskrieg zur See. Walfangfragen, u. a. Überblick über Stand deutsch–norwegisch–englischer Walölverhandlungen, 1939–1940. Geheim. Wochenbericht. Übersicht bis zum 14.10.39. Bundesarchiv–Militärarchiv, Freiburg, RW 19/1556.

BAMA RM 19/1556b = Handelskrieg zur See. Walfangfragen, u. a. Überblick über Stand deutsch–norwegisch–englischer Walölverhandlungen, 1939–1940. Geheim. Abwehrstelle Norwegen. Nr./16/200/41 I m g. Oslo, den 10.2.41. Walkochereien. (V-Mann-Meldung.) Bundesarchiv–Militärarchiv, Freiburg, RW 19/1556.

BAMA RW 19/1831a = Vorbereitung der Reichsverteidigung. Geheime Kommandosache. Ministerpräsident Generalfeldmarschall Göring. Beauftragter für den Vierjahresplan. Besprechung in Karinhall vom 16. Juli 1938 unter dem Vorsitz des Ministerpräsidenten Generalfeldmarschall Göring. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg, RW 19/1831.

BAMA RW 19/1831b = Vorbereitung der Reichsverteidigung. Oberkommando der Wehrmacht. Berlin, den 1938. 7. 18. Nr./38 g. K. Ergebnis der Besprechung bei Generalfeldmarschall Göring am 16. 7. 38 in Karinhall. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg, RW 19/1831.

TNA CO 78/211/2 = German Antarctic Expedition. The National Archives, London, CO 78/211/2.

Szakirodalom

BRUNK 1986 = BRUNK, Karsten: Kartographische Arbeiten und deutsche Namengebung in Neuschwabenland, Antarktis. Bisherige Arbeiten, Rekonstruktion der Flugwege der Deutschen Antarktischen Expedition 1938/39 und Neubearbeitung des deutschen Namengutes in Neuschwabenland. Verlag des Instituts für Angewandte Geodäsie, Frankfurt am Main, 1986.

BRÖNNIMANN 2011 = BRÖNNIMANN, S. – COMPO, G. P. – SPADIN, R. – ALLAN, R. – ADAM, W.: Early ship-based upper-air data and comparison with the Twentieth Century Reanalysis. *Climate of Past*, 2011/1. 265–276. o.

FISCHER 2002 = Fischer Ferenc: „A háború utáni háború”. Az európai hatalmi rivalizálás dél-amerikai dimenziója Németország és Chile haditengerészeti és légi kapcsolatainak tükrében 1919–1939. Akadémiai doktori értekezés, Pécs, 2002.

FISCHER 2003 = FISCHER Ferenc: „A dél-atlanti légi projekt.” Francia-német rivalizálás az Európa-Dél-Amerika légi útvonal kiépítéséért (1919–1939). In: *Iberoamericana Quinqueeclesiensis* 1. PTE Latin-Amerika Központ, Pécs, 2003. 89–130. o.

FISCHER 2004 = Die südamerikanischen Ausbildungsreisen der deutschen Kreuzer. Theorie und Praxis des Kreuzerkrieges (1924–1938). In: Regionalgeschichten – Nationalgeschichten. Festschrift für Gerhard Wanner zum 65. Geburtstag. Rheticus-Gesellschaft, Feldkirch, 2004. 349–380. o.

GEORGI 1962 = GEORGI, Johannes: Polarforscher Kapitän Alfred Ritscher (1879–1963). Polarforschung, 1962/1–2. 125–126. o.

HERRMANN 1941 = HERRMANN, Ernst: Deutsche Forscher im Südpolarmeer. Safari Verlag, Berlin, 1941.

HORMANN, Jörg-Michael: Flugbuch Atlantik. Deutsche Katapultflüge 1927–1939. Delius Klasing Verlag, Bielefeld, 2007.

LÜDECKE 2003 = LÜDECKE, Cornelia: In geheimer Mission zur Antarktis. Die dritte Deutsche Antarktische Expedition 1938/39 und der Plan einer territorialen Festsetzung zur Sicherung des Walfangs. Deutsches Schifffahrtsarchiv, 2003. 75–100. o.

LÜDECKE – SUMMERHAYES 2012 = LÜDECKE, Cornelia – SUMMERHAYES, Colin: The Third Reich in Antarctica. The German Antarctic Expedition 1938–39. Bluntisham Books, Huntingdon, 2012 és The Erskine Press, Norwich, 2012.

MILLS 2003 = Mills, William James: Exploring Polar Frontiers. ABC Clio, Santa Barbara (California), 2003.

NÉMETH – JUHÁSZ = NÉMETH István – JUHÁSZ Dániel: Német gyarmatpolitika a 19–20. század fordulóján. Grotius E-Könyvtár 2012/47.

[Http://www.grotius.hu/doc/pub/YOGBVY/2012_9_nemeth-juhasz_grotius_e-konyvtar_47.pdf](http://www.grotius.hu/doc/pub/YOGBVY/2012_9_nemeth-juhasz_grotius_e-konyvtar_47.pdf). A letöltés ideje: 2012. dec. 3.

RITSCHER 1942 = Ritscher, Alfred: Deutsche Antarktische Expedition 1938/39 mit dem Flugzeugstützpunkt der Deutschen Lufthansa A. G. M. S. „Schwabenland“, Kapitän A. Kottas, ausgeführt unter der Leitung von Kapitän A. Ritscher. Wissenschaftliche und fliegerische Ergebnisse. Erster Band – Textteil; Bilder- und Kartenteil. Koehler & Amelang, Leipzig, 1942.

SUMMERHAYES 2007 = SUMMERHAYES, Colin: Hitler's Antarctic Base: the myth and the reality. Polar Record, 2007/1. 1-21. o.

WOHLTHAT 1939 = WOHLTHAT, Helmuth: Die Deutsche Antarktische Expedition 1938/39. Der Vierjahresplan, 1939/9. 613-617. o.

A kötet tanulmányait lektorálták:

BENE KRISZTIÁN: A Francia Antibolsevik Légió végnapjai a keleti hadszíntéren – Dr. Vitári Zsolt PhD, egyetemi adjunktus

DÁVID FERENC: A katonai titkosszolgálatok az 1945-ös újjászervezés időszakában – Dr. Fischer Ferenc DSc, egyetemi tanár

GERGELY MARIANNA: Egy elmélet hatékonysága: a csehszlovák gazdaságpolitika 1919 és 1923 között – Dr. Nagy Mariann PhD, egyetemi docens

HERZ-TOPÁL ZSÓFIA: Gömbös Gyula megítélése az NSDAP hivatalos lapjában – Dr. habil. Vonyó József PhD, c. egyetemi tanár

KACZIBA PÉTER: Államszervezési kísérletek Cipruson – Dr. Hajdú Zoltán DSc, egyetemi docens

LENGYEL GÁBOR: Egy kettős játszma színterei – néhány adalék a pakisztáni titkosszolgálat afganisztáni szerepvállalásához – Dr. habil. Bebesi György PhD, egyetemi docens

NAGY RÓBERT: Contacts of „RÁBA” Hungarian Railway Carriage and Machine Works in the Italian armaments industry on the field of aircraft and transport vehicle production between 1928 and 1941 – Dr. Rab Virág PhD, egyetemi adjunktus

SCHWARZWÖLDER ÁDÁM: Az 1901-es összeférhetetlenségi törvény megszületésének körülményei – Dr. habil. Nagy Mariann PhD, egyetemi docens

SZALÁNCZI JÓZSEF KRISZTIÁN: Az 1938-1939-es német Antarktisz-expedíció katonai vonatkozásai – Dr. Fischer Ferenc DSc, egyetemi tanár